

R dp
ČZN
1991

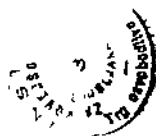
YU ISSN 0590-5966

39

119910072,2

COBISS •

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

COMMENTARIA
EPHEMERIDVM CLARISSIMI VI-
RI D. ANDREÆ PERLACHII STIRI, MEDI-
CAE ARTIS DOCTORIS, AC IN ACADE-
mia Viennensi Ordinarij quondam Mathemati-
ci, ad vsũm studiosorum ita fideliter con-
scripta, vt quisq; absq; Præceptore, ex
sola lectione integram inde
artem consequi
possit.

*

*Cum gratia et privilegio Insuper Rom.
Hung. et Boëm. Regis, &c.*

*Impensis nobilibus, etque ornatis, viri
D. Jacobi Taurelli &c.*

VIENNAE AVSTRIAE
excudebat Egidius Aquila.
Anno M. D. C. C. L.

2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 62 NOVA VRSTA 27	STR 173-324	MARIBOR	1991
---	---	----------------------------	-------------	---------	------

VSEBINA — CONTENTS

Razprave — papers

Jože Mlinarič: POLITIČNE, GOSPODARSKE IN KULTURNE RAZMERE V AVSTRIJI V ČASU ANDREJA PERLACHA Political, economical circumstances and cultural level in Austria at the time of Andreas Perlach	175
Jože Koropec: SVEČINSKI SVET DO DR. ANDREJA PERLACHA The Landscape of Svečina up to d. Andrew Perlach	186
Janko Držečnik: ANDREJ PERLACH IN DOBA ODKRITIJ Andrew Perlach in the era of discoveries	190
Edvard Glaser: KUGA V DOBI ANDREJA PERLACHA Plague in the period of Andrew Perlach	195
Andrej Fidelj: NASTANEK IN RAZVOJ MESTA DUNAJA IN NJEGOV PROFIL V OBDOBJU ANDREJA PERLACHA The origin and the development of the town Vienna and its profile in the period of Andrew Perlach	217
Friderik Pušnik: MEDICINA RENESANSE IN DUNAJSKA MEDICINSKA FAKULTETA V ČASU ANDREJA PERLACHA (1490—1551) The Renaissance Medicine and the Vienna Faculty of Medicine in the Time of Andreas Perlach	237
Marijan Prosen: ANDREJ PERLACH KOT ASTRONOM Andrew Perlach the astronom	251
Štefan Predin: LEKARNIŠTVO V PERLACHOVEM ČASU	260

Izvlečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical — Abstract« in »Amerika: History and Life«.

Abstracts of this review are included in »Historical — Abstract« and »Amerika: History and Life«.

YU ISSN 0590-5966

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 62— Nova vrsta

2. zvezek

1991

POSVEČENO ANDREJU PERLACHU

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

Maribor 1991

Časopisni svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Borut Belec, dr. Vladimir Bračić,
Franc Filipič, dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič,
dr. Jože Koropec, dr. Slavko Kremenšek, Matija Malešič,
Ivan Sernec, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor — Editorial Board

Dr. Vladimir Bračić, Marjeta Ciglenički, dr. Bruno Hartman,
dr. Jože Koropec, Marjan Matjašič, dr. Jože Rajhman,
Irena Šavel, dr. Vanek Šiftar, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk,
dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

Dr. Vladimir Bračić
62000 Maribor, Gosposvetska 24, Jugoslavija
telefon 062-212 895

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Jugoslavija
telefon 062-25 681

Za znanstveno vsebino in jezik prispevkov odgovarjajo avtorji.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo,
Republiškega komiteja za kulturo,
Skupščine občine Maribor

RAZPRAVE

POLITIČNE, GOSPODARSKE IN KULTURNE RAZMERE
V AVSTRIJI V ČASU ANDREJA PERLACHA*

Jože Mlinarič**

UDK 930.85(436:497.12)•14/15•

MLINARIČ Jože: *Politične, gospodarske in kulturne razmere v Avstriji v času Andreja Perlacha.* (Die Politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Verhältnisse in Österreich zur Zeit des Andreas Perlach.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 175–185. Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Andrej Perlach se je rodil tik pred koncem vlade cesarja Friderika III. (1452–1493) ter je živel v času kralja in cesarja Maksimilijana I. (1493–1519), cesarja Karla V. (1519–1558) ter nadvojvode in kralja Ferdinanda I. (1521–1550), torej v času, ko so se Habsburžani vzdignili nad povprečje pomembnih knezov v nemški državi in se pričeli prištevati k najpomembnejšim rodbinam v Evropi. To pa je bil tudi čas številnih vojn in vedno bolj preteče turške nevarnosti, kmečkih nemirov in sprememb v gospodarskem življenju, kakor tudi novih duhovnih gibanj in zmag humanizma nad srednjeveško sholastiko.

UDC 930.85(436:497.12)•14/15•

MLINARIČ Jože: *Political, economical circumstances and cultural level in Austria at the time of Andreas Perlach.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 175–185.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Andreas Perlach was born just before the end of the emperor Frederic's III. reign (1452–1493), and lived at the time of king and emperor Maximilian I. (1493–1519), emperor Charles V. (1519–1558), the archduke and king Ferdinand I. (1521–1550). This was the time, when the Habsburgs rose above the average of fairly important princes in the German state to one of the most famous reigning houses in Europe. It was also the time of numerous wars, of the ever more threatening danger from the Turks, the time of peasants' uprisings, of change in the economical life as well as of new spiritual movements and the victory of humanism over the medieval scholasticism.

Andrej Perlach se je rodil tik pred koncem vlade cesarja Friderika III. (1452–1493) ter je živel v času cesarjev Maksimilijana I. in Karla V. ter nadvojvode in kralja Ferdinanda I., torej v času, ko so se Habsburžani vzdignili nad povprečje pomembnejših knezov v nemški državi in se pričeli prištevati k najpomembnejšim vladarskim rodbinam v Evropi. To pa je bil tudi čas številnih vojn in vedno bolj preteče turške nevarnosti, kmečkih nemirov in sprememb v gospo-

* Vsi prispevki so bili prebrani na posebnem simpoziju o Andreju Perlachu v Mariboru leta 1990

** Dr. Jože Mlinarič, red. profesor na Pedagoški fakulteti Maribor

darskem življenju, kakor tudi novih duhovnih gibanj in zmage humanizma nad srednjeveško sholastiko.

Doba Maksimilijana I. (1493—1519), ki ga zgodovina imenuje »zadnjega viteza«, je čas utrjevanja moči Habsburžanov, pridobitev novih posesti in organiziranja centralne uprave v avstrijskih deželah. Maksimilijan je z ženitvijo z Marijo Burgundsko (1477) postal gospod bogatih pokrajin ob srednjem in spodnjem Renu in je leta 1486 bil izbran za »rimskega kralja«. Leta 1490 je prejel Tirolsko in »prednjeavstrijske« dežele, po smrti Matije Korvina v istem letu pregnal iz avstrijskih dežel Madžare ter z ogrsko-češkim kraljem Vladislavom obnovil pogodbo o nasledstvu. Po izumrtju rodbine goriških grofov (leta 1500) je Maksimilijan s pridobitvijo posesti v zaledju Trsta, v Soški dolini in na Koroškem povezal Tirolsko s vzhodnoalpskimi deželami. Poslej se je utrdila moč Habsburžanov ob jadranski obali in se zaokožila njihova meja proti jugozahodu, s čimer so ti izzvali beneško republiko, ki so po Habsburžanih pridobljene posesti terjali zase kot dediščino nekdanje Furlanske krajine. Habsburžani so si »sporno« posest morali šele izbojevati v t. i. beneški vojni (1508—1518). V letu 1518 sta obe strani sklenili premirje za pet let, vendar nista določili mejá med njima. S pogodbo v Wormsu (leta 1521) je Avstrija dokončno prejela Oglej, Gradiško, Bovec in še nekatera furlanska mesta in vasi, medtem ko je Beneška Slovenija bila priznana Benetkam.

Svojo moč in ugled pa si je v tem času habsburška dinastija povečala zlasti s pridobitvijo španske posesti v Evropi in v kolonijah. Maksimilijanova vnuka Karel in Ferdinand sta bila po letu 1516 edina moška predstavnika španske veje habsburške dinastije, po letu 1519 pa še avstrijske veje te dinastije. Karel je poleg burgundskih dežel, ki jih je imel že od 1506, bil zdaj še gospodar Španije z Neapljem, Sicilijo in ameriškimi kolonijami. Z zmago nad Francozi leta 1525 je Karel V., od 1519 tudi nemški cesar, utrdil habsburško oblast tudi v zgornji Italiji. S t. i. »dvojno poroko« na Dunaju leta 1515 se je pripravljala pot Habsburžanom za pridobitev ogrske in češke krone. Nadvojvoda Ferdinand I. se je namreč poročil z Ano, s hčerko ogrskega in češkega kralja Vladislava II., Vladislavov sin Ludovik pa je vzel za ženo nadvojvodinjo Ano, vnučkinjo cesarja Maksimilijana. Po smrti kralja Ludovika II. leta 1526 je Ferdinand I. postal še gospod Češke, Ogrske in Hrvatske. Z dediščino, pridobljeno leta 1526, si je Ferdinand I. naložil tudi veliko breme obrambe pred Turki. Omenimo naj tudi, da je po letu 1526 avstrijska veja habsburške dinastije združevala pod svojo oblastjo dežele, v katerih je tedaj prebivalo nad pet milijonov ljudi, kolikor so jih tedaj imele le najmočnejše države zahodne in srednje Evrope.

Doba Maksimilijanove vlade pomeni tudi začetek novega razvoja v habsburških dednih deželah in centralizacije vladarjeve uprave s pomočjo centralnih uradov s plačanimi uradniki. Maksimilijan je po smrti Friderika III. združil v svojih rokah vse habsburške vzhodne alpske dežele in jih razdelil na dve enoti: na »gornjeavstrijsko«, h kateri so sodile t. i. »prednjeavstrijske« dežele in Tirolska, in na »dolnjeavstrijsko« skupino, kamor so sodile Zgornja in Spodnja Avstrija (Avstrija nad in pod Anizo), ter Notranja Avstrija s Štajersko, Koroško in Kranjsko, s Pazinsko knežijo, Gorico in Trstom. Okrepitev centralne oblasti naj bi omogočila lažjo in bolj uspešno obrambo pred zunanjimi nevarnostmi, zlasti še pred turško nevarnostjo, in naj bi oslabil fevdalni partikularizem po deželah, ki so imele svoje deželne stanove z lastno urpavo, s sodstvom in financami.

Maksimilijan je v obeh omenjenih skupinah dežel osnoval nove osrednje urade, pristojne za vse dežele, pri čemer se je opiral na nekdanje deželnoknežje upravne organe. Maksimilijan je ločil finančne zadeve od političnih in sodnih zadev in je kmalu zatem uvedel še centralne urade za vse svoje dežele, ko je nad uradi za posamezne skupine dežel, kakor tudi za skupne zadeve nemške države

uvedel dvorni svet z dvorno pisarno kot izvršnim organom za upravne in sodne zadeve, za finančne pa dvorno komoro. Ferdinand I. pa je v letu 1527 organiziral skupne centralne urade za vse svoje dežele. O vprašanjih zunanje politike in o važnejših vprašanjih notranje politike je odločal t. i. »tajni svet«, medtem ko je t. i. »dvorni svet« postal vrhovna upravna instanca in vrhovno prizivno sodišče. Dvorna pisarna, ki ji je načeloval podkancler, pa je pripravljala in izvajala sklepe zgoraj imenovanih instanc. Za področje financ pa je bila pristojna t. i. dvorna komora, ki je imela pravico do nadzora nad vsemi dohodki od vladarjevih posesti, regalnih pravic in davkov in seveda tudi nad izdatki. Z recepcijo rimskega prava se je povečalo število izobraženih pravnih strokovnjakov, ki jih je vladar pritegnil v svoje službe, s čimer je nastala močna plast uradništva, katerega ugled in vpliv se je silno povečal.

Močno oviro za razvoj habsburške moči so predstavljale številne vojne, ki sta jih morala bojevati Maksimilijan I. in Ferdinand I. Prvi se je zapletel v dolgo-trajno vojno z Benečani, da bi mogel zavarovati svoje interese na jugu države, obema vladarjema pa so delali preglavice Turki, ki so se skušali popolnoma zasedrati v Podonavju in so vedno bolj ogrožali tudi avstrijske dedne dežele. Zadnja leta svojega življenja se je Maksimilijan pečal z načrtom, kako bi bilo moč pregnati Turke iz Evrope, in je snoval zvezo krščanskih vladarjev, v čemer ga je močno podpiral papež Leon X. Tudi zastopniki stanov so se v Welsu v letu 1517 ukvarjali z zgornjim vprašanjem in izdelali so že bojni načrt, vendar do njegove izvršitve ni prišlo. Po bitki pri Mohaču (leta 1526) je Turkom bila odprta pot proti Avstriji in Ferdinand I. si je na vso moč prizadeval, tedaj že kot češki in ogrsko-hrvatski kralj, za obrambo dežele in za pregon Turkov iz pokrajin, ki si jih je leta 1526 pridobil. Pohodi velike Sulejmanove vojske, ki se je mogla primerjati s tistimi cesarja Karla V., so zdaj imeli za cilj osvojitve Avstrije in Dunaja. Pomladi 1529 se je Sulejman II. odpravil v Avstrijo in vsa prizadevanja nasprotne strani niso mogla zadržati tega pohoda. Meseca septembra so prve čete že prišle v okolico mesta Dunaja. Dunaj se je temeljito pripravil na obrambo, saj se je v njem zbralo nad 20.000 mož, med njimi tudi češke in španske čete, opremljene s težkim topništvom. Potem ko je 14. oktobra zadnji turški naval spodletel, se je Sulejman II. odločil za vrnitev in njegove čete so na povratku požigale po Nižji Avstriji.

Ferdinand I. je v letu 1531 pričel mirovna pogajanja s Sulejmanom, vendar brez uspeha. Sulejman se je leta 1532 odločil spopasti se s silami Karla V. in se je z 250.000 možmi odpravil iz Konstantinopla na Ogrsko. Na poti pa jih je zadržal pred trdnjavo Kőszeg hrvatski plemič Nikolaj Jurišić, takó da je Karel V. mogel na ravnici pred Dunajskim Novim mestom zbrati približno 80.000 vojakov. Medtem je Sulejman zvedel tudi o uspehu španskega in italijanskega ladjevja nad Turki v Jonskem morju in se je odločil za vrnitev. Turki pa so ob svoji vrnitvi požigali in pustošili po Nižji Avstriji in njihovo roko je tedaj čutila tudi Štajerska. Opustošili so kraje po Slovenskih goricah in na Dravskem polju in v dneh od 14. do 16. septembra oblegali Maribor, vendar brez uspeha. V bran se jim je postavil z možmi mestni sodnik Sigmund Willenrainer. V letu 1547 sta Karel V. in Ferdinand I. sklenila s Sulejmanom za pet let premirje, zato tudi v nadaljnjih desetih letih na slovensko ozemlje ni prišel kak večji oddelek turške vojske.

O turških vpadih na slovenska tla vemo že za prvo polovico 15. stoletja, vendar so to bile le manjše čete, ki so se takoj po ropanju vrnile. Položaj pa se je temeljito spremenil z nastopom vlade Mohameda II. (1451—1481) in s padcem Bosne leta 1463. S smrtjo Skender-bega leta 1468 pa se je pričelo obdobje najhujših turških vpadov, namenjenih Dalmaciji, Hrvatski in Slavoniji ter slovenskim deželam. Samó od leta 1469 do 1483, do sklenitve miru med kraljem Matijem Korvinom in Turki, so ti po slovenskih deželah ropali kar tridesetkrat, včasih tudi po

štirikrat na leto. V obdobju od 1469 do 1526 je takih pohodov na slovensko ozemlje bilo okoli petinštirideset. Napadi po letu 1526 pa predstavljajo ne le roparske pohode, ampak tudi že pripravo za trajno osvojitve dežele. Pod Ferdinandom 1. so si Turki prizadevali za osvojitve Avstrije in Dunaja, kar pa jim ni uspelo, tako da so v tem času po naših tleh pustošile le manjše čete martolozov.

Obramba dežele bi v tej turški nevarnosti morala biti ena izmed najbolj nujnih nalog državne uprave, vendar je deželna vojska v tem pogledu popolnoma odpovedala. Plemstvo se je zbiralo k obrambi šele tedaj, ko je ponavadi nevarnosti že bilo konec, mnogi med njimi pa se pozivu sploh niso odzvali. V tem času so nekateri kraji, ponavadi trgi, dobili meščanske pravice in s tem pravico do utrjevanja kraja z obzidjem in jarki. Kmečko prebivalstvo pa je bilo skoraj popolnoma prepuščeno samemu sebi. Ob bližajoči nevarnosti se je prebivalstvo zateklo na višje ležeče in malo dostopne kraje, v kraške jame in v utrjene tabore, ki so si jih kmetje zgradili okoli cerkvá. Prebivalstvo si je sicer rešilo življenje in nekaj malega nepremičnin, vse drugo pa je izgubilo, s čimer se je nedvomno poslabšalo njegovo gospodarsko stanje in se je moralo soočiti s težkimi življenjskimi pogoji.

Že od sredine 15. stoletja opazimo velik preobrat v gospodarstvu tudi avstrijskih dednih dežel in splošna gospodarska kriza najde odsev tudi v naših deželah. Opazimo pa pojav, da se od srede omenjenega stoletja počasi izboljšuje položaj kmeta, in da zemljiški gospod občuti vedno bolj globoko gospodarsko krizo. Oboje si moramo razlagati kot posledico napredovanja denarnega gospodarstva. Podložnik je pričel izstopati iz ozkega okvira zemljiške gospoščine in se je pričel povezovati z mestnim trgovom s prodajo svojih pridelkov in izdelkov, medtem ko je zemljiški gospod na trgu vedno več kupoval, saj plemstvo v pogledu načina svojega življenja ni hotelo zaostajati za bogatejšimi meščani. Zato pa je potreboval vedno več denarja ter je vzporedno s tem povečal svoj ekonomski pritisk na podložnika.

Koncem 16. stoletja moremo opaziti tudi pojav vedno večje diferenciacije med podložniki. Še v sredi 15. stoletja je podeželsko prebivalstvo glede na svojo ekonomsko bazo precej enotno. Nove možnosti zaslužka z nastankom novih neagrarnih dejavnosti imajo za posledico prav zgoraj navedeno diferenciacijo. Podložnik se je preživljal v prvi vrsti seveda od agrarnih dejavnosti, deloma pa se je vključeval tudi v trgovino, tako s svojimi pridelki in izdelki. Ob napredovanju nekaterih neagrarnih dejavnosti od začetka 16. stoletja naprej nastaja podeželska družbena plast, ki postane od fevdalca neodvisna. V prvi vrsti se je močno dvignilo fužinarstvo, ki zaposluje določeno plast podeželskega prebivalstva, ki se počasi umakne izpod pristojnosti zemljiškega gospoda. Pozabiti pa tudi ne smemo na številne podložnike z majhnimi zemljiškimi parcelami, t. i. kajzarje, ki si iščejo vir zaslužka zunaj agrarnih dejavnosti: kot dninarji, tovorniki, splavarji ipd.

Spremembe na podeželju močno začuti tudi meščan. V meščanskih naseljih sta prevladovali obrt in drobna trgovina, ki je s 15. stoletjem, še bolj pa v naslednjem stoletju, dobila močnega konkurenta v podeželski obrti in trgovini. Obrtniki, združeni v cehe, so se vedno bolj zapirali v svoj ozek krog dejavnosti, izključevali vsako konkurenco znotraj ceha in si prizadevali za popolno iztrebljenje podeželske obrti in trgovine. Kljub številnim pritožbam na deželnega kneza in njegovim prepovedim izvrševanja obrti na določenem območju okoli meščanskega naselja, kakor tudi prodaje določenih artiklov, ni rodilo uspeha. Veliko dohodkov je meščanom vzela tudi tranzitna trgovina, zlasti z izdelki, ki so jih producirali sami. Tudi tu je na prošnjo posameznih mest posredoval deželni knez. Spričo gospodarske krize, ki so jo tedaj začutili meščani, je opaziti pojav, da le-ti v precejšnji meri živijo od agrarnih dejavnosti.

V 15. stoletju se poleg lokalne trgovine močno razvija tudi tranzitna trgovina na daljavo, tako npr. v naših krajih z beneškim ozemljem in Italijo nasploh, z južnonemškimi mesti ter s hrvatskimi in ogrskimi kraji. Preusmeritev trgovine je pogosto posledica političnih dogodkov in vojn. Takó so turška zasedba Podonavja in turški vdori na sosednja ozemlja prekinili stare trgovske poti in mnoge preusmerili drugam.

Konec 15. in na začetku naslednjega stoletja se poleg cehovske obrtne proizvodnje pojavijo tudi že zgodnjekapitalistične, tesno povezane z rudarstvom in s fužinarstvom. Nastajajo rudarske družbe, katerih člani so meščani kot lastniki ali solastniki posameznih obratov. Pri nas so v drugi polovici 16. stoletja poleg običajne železne in svinčeve rude pričeli kopati predvsem živo srebro in rudnik v Idriji smemo šteti med največje rudarske obrate v zgodnjem kapitalizmu. V rudarstvu so odigrali veliko vlogo tudi bogati Fuggerji, največji upniki cesarja in deželnega kneza.

V zvezi s trgovino so porasli tudi kreditni posli, s katerimi so se ponekod povsem, drugod pa le deloma ukvarjali Židje. Po izgonu Židov konec 15. stoletja iz notranjeavstrijskih dežel so se tega posla lotili domači trgovci. Posojali so denar na zastavo, in proti letnim obrestim ter menjavali denar. V kreditnih poslih pa so se v nemških in avstrijskih deželah počasi uveljavile tuje trgovske hiše in družbe (npr. Fuggerji), za kar jim je npr. deželni knez zastavljaval razna podjetja in svoje dohodke (od posesti, regalov ipd.). Omeniti velja, da so trgovina in kreditni posli terjali reforme denarja, čigar vrednost se je dvignila. Konec 16. stoletja so Habsburžani poleg starega majhnega denarja (vinar, pfenig) pričeli kovati tudi nove in večje kovance. Od leta 1484 je v obtoku goldinar in denarna reforma leta 1524 je utrdila denarni sistem: namesto prejšnjega funta velja zdaj goldinar.

Gospodarska kriza ob koncu srednjega veka, ki so jo močno čutili zemljiški gospodje, je imela za posledico vedno močnejši gospodarski pritisk na podložnika. Turški vpadi in druge vojne so od vladarja terjale velike denarne vsote, ki jih je ta potreboval za ustvarjanje nove državne organizacije. Takó so podložniki morali nositi breme za vzdrževanje zemljiških gospodov, za obrambo dežele in še vrsto drugih bremen. Odnos podložnikov do meščanstva, ki je preganjalo podedelsko obrt in trgovino, je bil napet, pa tudi razmerje do Cerkve in duhovščine, vsaj višje, ni bilo kaj dosti boljše. Zato ni čudno, da so podložniki od časa do časa prijeli za orožje in se uprli vsem mogočim pritiskom. Na slovenskem ozemlju je prvi tak kmečki upor, ki je zajel skoraj vso Koroško, znan iz leta 1478 in tudi še v naslednjih letih tja do konca stoletja je bila vrsta krajevnih uporov, zlasti na cerkvenih posestih. K največjim pa štejemo t. i. vseslovenski kmečki upor leta 1515. Tedaj so se že v prvih mesecih do tedaj osamljena uporniška središča pričela povezovati v kmečke zveze. Upor, ki se je raztegnil skoraj na vse slovensko ozemlje, je bil do konca julija 1515 krvavo zatrt, plemstvo pa se je nad podložniki z vso krutostjo maščevalo.

Med kmečkimi upori v nemških deželah, ki so našli odmev tudi na Salzburškem in v slovenskih deželah, je tudi upor v letih 1524—1525, ki ga zaradi dolgotrajnosti in organiziranosti upornikov imenujejo kar kmečka vojna. Uporniško gibanje je bilo povezano s prodiranjem reformacijskih idej, nekaj celo anabaptističnih. In kmetje so vsekakor evangeljsko svobodo pojmovali na sebi lasten način, namreč dosego odprave fevdalnega reda in z njim povezanih dajatev ter podrejenosti. Gonilna sila je bila zopet klic po »stari pravdi«. Z jugozahoda: iz Pfalza, Alzacije, Švabske in Allgäua, se je upor razširil čez Frankonijo v osrednjo Nemčijo (Hesenska, Turingija). Z nastopom sil deželnih knezov pa je bil upor tja so maja 1525 krvavo zatrt. Upor je zajel tudi Salzburško in našel odmev tudi v delu slovenskih dežel. Medtem ko sta Spodnja Koroška in Spodnja Štajerska ostali

mirni, je začelo vreti med podložniki na Kranjskem in središče odpora je bilo na Gorenjskem. Gibanje pa so stanovi s hitrim posegom v kali zatrli.

Velika fevdalna kriza, ki je zajela Evropo na prehodu iz 15. stoletja v 16. stoletje, ni bila le kriza gospodarstva, ampak tudi kriza duhā. Samozavestno meščanstvo in izobraženstvo je z ustno in tudi s pisno besedo šibalo vse razvade, ki so se v Cerkvi nabrale skozi stoletja, preprostemu človeku pa je posebej padlo v oči veliko bogastvo, s katerim so cerkveni ljudje razpolagali. Biblije, izdane v 15. stoletju, kar je omogočil izum tiska, kažejo, kako so si posamezniki prizadevali za iskanje in širjenje resničnega krščanstva, ki je slonelo na bibliji. Martin Luter je ob vrsti drugih reformatorjev sodil, da je nujno obnoviti krščanstvo po »čistem«^o evangeliju, zato pa mora biti biblija dostopna vsem vernikom. Luter je oslabil osrednjo cerkveno oblast in okreplil deželne cerkve, težišče verskega življenja pa je prenesel na vsakega posameznika. Seveda pa je vsak stan imel svoje poglede na reformacijo in mnogi so pričakovali od uničenja katoliške cerkve lastne koristi. Meščanstvo si je želelo znebiti se stroškov za vzdrževanje številne duhovščine, deželni knezi pa so videli zdaj ugodno priložnost, da se polastijo posesti Cerkve in še zlasti velikih samostanov in škofij, in da dobijo vpliv na cerkveno ureditev. Za preprosto ljudstvo pa npr. luteranstvo že zato ni moglo biti privlačno, saj je to bila vera njegovega zemljiškega gospoda, ki ga je izkoriščal. Pač pa se je preprosto ljudstvo oklenilo t. i. kmečko-plebejske reformacije, v prvi vrsti prekrščevalstva (anabaptizma), ki ni nastopilo le proti Cerkvi in njenim zlorabam, temveč tudi proti zemljiški in drugi gospodi. Zato ji je to gibanje nakopalo sovražnike pri vseh stanovih. Deželni knez, ki je po letu 1527 izdajal stroge ukrepe proti anabaptistom, je gibanje močno zavrl, vendar ga ni mogel iztrebiti. Poročajo, da so okoli leta 1530 bile ječe na Štajerskem in posebej v Celjski grofiji polne pristašev omenjenega gibanja. Sekta je bila uničena nekako sredi 16. stoletja.

Poskus plemstva, da bi izvedlo svojo smer reformacije, je doživel polom v brezuspešnem uporu v letih 1522—1523, enako pa je doživela polom smer reformacije, za katero je bil podložnik, v neuspeli kmečki vojni 1524—1525. Končno je v nemškem protestantizmu prevladala smer, ki so jo zastopali deželni knezi in ki je bila uradno definirana v t. i. augsburški veroizpovedi. Od tridesetih let so se stanovi vse bolj postavljali na stran protestantskih zahtev po cerkvenih spremembah. Sicer pa je deželni knez in nadvojvoda Ferdinand I. še vedno upal na pomiritev katoliške cerkve in protestantov. Medtem ko je bil do kmečko-plebejske in meščanske reformacije netoleranten, je kazal do plemiške precejšnjo mero strpnosti. Vedno večja turška nevarnost je terjala vedno večjih sredstev za obrambo, pa je bil Ferdinand I. odvisen od deželnih stanov, ki so bili pripravljeni pristati na potrebne denarne vsote le tedaj, če bi ta popustil glede verskih reči. Takó je Ferdinand I. konec leta 1541 sklical stanove na deželni zbor avstrijskih in čeških dežel v Prago, ki naj bi financiral in organiziral obrambo pred Turki. Stanovi so razumljivo ta zbor izkoristili v prvi vrsti za priznanje svojih pravic, med drugim, da bi smeli prejemati obhajilo pod obema podobama (sub utraque). Končno je v augsburškem verskem miru leta 1555 obveljalo načelo »čigar oblast, tega vera«^o (cuius regio, eius religio), se pravi, da ima vladar pravico odločati o veri svojih podložnih.

Novе ideje so na tleh Avstrije in tudi Dunaja našle rodovitna tla in se razširile med vsemi sloji prebivalstva, vendar le v omejeni meri. Plemiški in meščanski sinovi so odhajali na študij v severne nemške dežele, kjer se je nova vera močno zasedrala. Novе ideje pa so širili tudi potujoči obrtniki in trgovci, vojaštvo in celó duhovščina. V delavnicah in tiskarnah so tiskali luteransko literaturo, takó npr. v letu 1521 na Dunaju delo Joahima Watta. Dve leti kasneje je Ferdinand I. izdal prepoved za tiskanje luteranskih knjig, vendar s to prepovedjo ni dosegel uspe-

ha. Neusmiljeno je Ferdinand preganjal anabaptiste zlasti v svoji neposredni okolici, na Dunaju. V letu 1528 je dal Ferdinand prijeti Baltazarja Habmaierja, doma s Švedskega, ki je z uspehom deloval na Dunaju, in ga dal sezgati. Tudi v letu 1545 so enega izmed pristašev prekrščevalcev na Dunaju utopili.

Vpliv novih idej je bil močan na dunajski univerzi in že v letu 1520 je na teološki fakulteti bilo najti literaturo, ki so jo označili za »sumljivo«. V letu 1546 je Ferdinand I. odredil, da je učitelj pred prevzemom učne katedre na univerzi dolžan podati katoliško veroizpoved. Ker se je veliko mladih šolalo po univerzah v Nemčiji, zlasti jih je mikala tista v Wittenbergu, kjer so se mogli temeljito seznaniti z novimi idejami, je Ferdinand I. v letu 1548 odpoklical vse Avstrijce s protestantskih univerz in jim ukazal, da smejo študirati le na dunajski univerzi ali pa v tisti v Freiburgu. Ferdinand I. je nekako do leta 1546 tudi na Dunaju kolikor toliko strpno dopuščal luteransko bogoslužje, kar pa se je spremenilo po letu 1546, ko so luterani bili tudi tod vedno močnejši. Do tedaj se je večina meščanov še držala »stare vere« in v mestnem svetu je imela premoč katoliška stranka. Večina dunajskih luteranov je bila iz vrst tujcev, zlasti trgovcev in študentov. Ferdinand I. je deloma še upal na pomirjenje deloma pa je menil s pritiskom zatreti luteranstvo, in v tej svoji nameri se je najbolj zanašal na jezuite, mlad in zagnan red, ki so na Dunaj prišli leta 1551.

V letih od 1525 do 1530 so luteranske ideje prišle skoraj že do vseh družbenih razredov na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem in tedaj so nekateri duhovniki brali t. i. »lutrovsko« mašo. Zgodnje reformacijsko središče pri nas je tisto v Trstu, kjer je deloval škof Peter Bonomo. V tem krožku je bil tudi Primož Trubar (1508—1586), glava med slovenskimi reformatorji in začetnik slovenskega slovstva. V Ljubljani je znan protestantski krožek iz 1527 in 1529 in znani so že pristaši novega duhovnega gibanja. Iz splošne vizitacije leta 1528 je razvidno, da so se plemiči na Štajerskem ponekod skupaj z meščani oprijeli nove vere. Po letu 1530 se je luteranstvo tudi pri nas hitro širilo zlasti med meščanstvom in plemstvom, čeprav še v obliki »skrivnega« protestantizma. Reformacija je v tem obdobju zajela tudi Gorico, Trst, Koper, Piran in Milje.

Že omenjena vizitacija leta 1528 je v nekaterih delih Avstrije pokazala, da je nova vera bila že močno razširjena. Takó je pri meščanih Maribora komisija ugotovila versko mlačnost, za prebivalce Radgone in Slovenjega Gradca pa je ugotovila, da je pri njih nova vera pognala že močne korenine. Tej vizitaciji so v habsburških deželah sledile še nove in tiste iz let 1523, 1536, 1544 ter 1561 kažejo že močno razširjenost luteranstva v habsburških deželah. V letih med 1528 in 1560 je proces razširjanja novih verskih idej močno napredoval. Takó je bila vizitacija leta 1544 tik pred najvišjo točko v razvoju reformacije in tik pred spremembo »starih katoliških obredov«, obdobje med leti 1542 in 1552 pa je bilo glede sprememb odločilno. Vizitacija leta 1528 je pokazala, da bo prišlo do težkega spopada med »staro« in »novo« vero, tista leta 1544 pa je bila že v znamenju resignacije s katoliške strani, medtem ko je ona v letu 1561 nakazovala, da se tehtnica zna obrniti v korist luteranstva.

Dunaj predstavlja v obravnavanemu obdobju za avstrijske dežele **najpomembnejše izobraževalno in kulturno središče**. Na dunajski univerzi so si od njene ustanovitve v letu 1365 pridobivali znanje ljudje iz vseh habsburških dežel. Dunajska univerza je dala učenjake na polju filozofije, teologije, prava in medicine in drugih znanosti in ki so kasneje delovali na Dunaju ali pa po drugih velikih krajih obsežne monarhije. Tudi na dunajski univerzi je bilo potrebno izbojevati boj med zastopniki stare sholastike in med humanizmom in ta boj je bil v korist zadnjega izbojevan do leta 1521. V tem spopadu je Maksimilijan stal odločno na strani humanistov, saj je pridobil za univerzo nove moči sprva iz Italije, potem pa tudi iz širšega srednjeevropskega prostora. Ob uvajanju centralnih uradov je

Maksimilijan potreboval poklicne uradnike, dobro izšolane pravnike, ki si jih je pridobil iz širšega območja nemškega cesarstva, in ti so nedvomno prinesli seboj nove ideje, in takó pozitivno vplivali na kulturno usmeritev v habsburških deželah. Omenjeni momenti pojasnjujejo veliko privlačnost dunajske univerze, na kateri so se šolali študentje iz celotne Srednje Evrope.

Delež slovenskih študentov na dunajski univerzi je izredno visok in Slovenci so na njej študirali od njene ustanovitve (leta 1365) pa vse do prve polovice 16. stoletja, dotok pa usahne šele konec stoletja, ko začnejo jezuitje absolvente svojih kolegijev usmerjati na svojo univerzo (ustanovljeno 1585) v Gradec. Slovenske študente je dunajska univerza nedvomno privabljal zaradi svoje bližine in ker je pretežni del slovenskega etničnega ozemlja sodil v okvir dežel, katerih deželni knezi so bili Habsburžani. Na Dunaju je tudi predavalo nekaj naših rojakov, ki so že zaradi tega privabili večje število sholarjev.

Na Dunaju se je šolalo in živelo nekaj pomembnih Slovencev, ki so prispevali svoj delež k razvoju znanosti. Takó so nekateri sodelovali v drugi polovici 15. in na začetku 16. stoletja v boju za uveljavitev humanistične smeri nad sholastično na univerzi. Naj omenimo le nekatere. Brikcij Preprost iz Celja (1469—1505) je bil profesor artistične in teološke fakultete in je bil trikrat dekan prve in petkrat dekan druge fakultete ter trikrat rektor. Bil je pristaš tedanje mlajše humanistične smeri. V letih 1523/24 je na dunajski univerzi predaval Mihael Tiffernus, rojen leta 1488 nekje na Kranjskem, zadnjič v aktih univerze omenjen leta 1527. V drugi tretjini 16. stoletja najdemo na Dunaju Luko iz Dobrepolj, prevajalca Cicerona in petkratnega dekana artistične fakultete ter dvakratnega rektorja univerze.

Slovenci pa so na cesarskem dvoru oziroma na Dunaju opravljali tudi pomembne službe. Med te sodi Jurij Slatkonja, doma iz Ljubljane, od leta 1475 študent dunajske univerze, kaplan in kantor na cesarskem dvoru, ne le reproduktivni glasbenik in organizator dvorne kapele, ampak tudi skladatelj. Slatkonja je imel tesne zveze s krogom humanistov, ki so delovali na polju znanosti in umetnosti, in si je v letu 1514 vzel za svojega kanclerja Avguština Tyferna, doma iz Laškega, v letu 1496 vpisanega na dunajsko univerzo. Tyfurnus je pomemben kot zbiralec rimskih napisov, humanističen literat in pesnik ter arhitekt. Omenimo naj še Pavla Obersteina iz Radovljice, ki se je leta 1501 vpisal na dunajsko univerzo in je bil v letu 1512 v Ferrari promoviran za doktorja obojega prava. Bil je najprej cesarjev svetovalec in tajnik, kasneje pomemben diplomat, ter je nosil naslov dunajskega prošta.

Na domačih tleh je v tem času kulturna bera kaj skromna: najbolj se še izraža v arhitekturi in likovni umetnosti ter v prepisovanju tekstov, saj so v samostanih kljub iznajdbi tiska še vedno prepisovali tekste in jih iluminirali. V jezikovnem pogledu začne že v 15. stoletju ne le v svetnih, ampak tudi v cekvenih rokopisih prevladovati nemški jezik nad latinskim jezikom. Zapiski v slovenskem jeziku so še nadalje kratki in redki. Nov literaren zagon je opazen s prizadevanji reformatorjev od sredine 16. stoletja naprej. Bogatejši pa je v tem času kulturni razvoj na Koroškem in omeniti velja dela s področja zgodovine, in ta povezujejo humanistične vplive z željo po proslavljanju domače dežele (npr. Mihael Christalnik, Jakob Unrest).

Vrsta učenjakov, sinov slovenske zemlje, je ime rodne dežele ponesla v širni svet. In med te sodi tudi Andrej Perlach.

Literatura

- B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II. Ljubljana 1965.
J. Gruđen, Zgodovina slovenskega naroda. Celovec 1912.

- M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955.
 P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja, Ljubljana 1979.
 K. Weiss, Geschichte der Stadt Wien. Wien 1872.
 Zgodovina narodov Jugoslavije II. Ljubljana 1959.
 E. Zöllner, Geschichte Österreichs. Wien 1961.

DIE POLITISCHEN, WIRTSCHAFTLICHEN UND KULTURELLEN VERHÄLTNISSE IN ÖSTERREICH ZUR ZEIT DES ANDREAS PERLACH

Zusammenfassung

Andreas Perlach wurde unmittelbar vor dem Ende der Regierung Kaiser Friedrichs III. (1452—1493) geboren und lebte zur Zeit des Königs bzw. Kaisers Maximilian I. (1493—1519) und des Erzherzogs und Königs Ferdinand I. (1521—1556), in jener Zeit, in der man die Familie der Habsburger zu den bedeutendsten Herrscherfamilien in Europa zu zählen begann. Jene Zeit war auch eine Zeit der vielen Kriege und der drohenden Gefahr vor den Türken, der Bauernunruhen und Veränderungen in dem Wirtschaftsleben, sowie der Entstehung neuer geistiger Bewegungen und des Sieges des Humanismus über die mittelalterliche Scholastik.

Insbesondere die Zeit Maximilian I. zählen wir zu dem Zeitalter der Festigung der Macht der Habsburger, der Erwerbung neuer Besitzungen und der Organisation der Zentralverwaltung in den österreichischen Ländern. Auch in der Entwicklung in der Wirtschaft kann man schon ab der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts einen grösseren Umschwung verzeichnen. Allmählich verbessert sich die Lage der Bauern, zugleich sinkt aber der Feudalherr in immer tiefere Wirtschaftskrise, wobei sein Druck auf den Untertan immer heftiger wurde, was eine Zahl von Bauernaufständen und sogar einen Bauernkrieg verursachte. Neben dem Lokalhandel entwickelte sich auch der Transithandel und am Ende des 15. Jahrhundert entstand neben der Produktion der Zünfte auch eine frükapitalistische Produktion.

Das 15. Jahrhundert, doch noch mehr das folgende Jahrhundert gilt als das Zeitalter der geistigen Krise. Beim Adel, dem Bürgertum und Bauerntum zeigt sich eine Unzufriedenheit mit der Lage in der Kirche und man verlangt eine Reformation im kirchlichen Leben. In dem deutschen Protestantismus überwog endlich die Richtung, die durch die Landesherren vertreten war und die offiziell in der sogenannten Augsburger Konfession definiert wurde. Die bäuerlich-plebeische Reformation, die in einigen Fällen sogar die Abschaffung des Feudalsystemes forderte, wurde aber gewaltsam unterdrückt.

In der oben erwähnten Zeitspanne war für die österreichischen Länder die Stadt Wien das bedeutendste Zentrum der Erziehung und des geistigen Schaffens. Auch an der Wiener Universität entstand in jener Zeit ein Kampf zwischen den Vertretern der Scholastik und den Humanisten und endete im Jahre 1521 zu Gunsten der Letzteren. In diesem Streit stand Maximilian I. fest an der Seite der Humanisten und er erwarb für die Universität in Wien neue Kräfte, anfangs aus Italien, später aber aus dem breiteren mitteleuropäischen Raum.

Unter jene, die sich in Wien und an der dortigen Universität einen ruhmreichen Platz verschafften, war auch der Slowene Andreas Perlach.

MAXIMILIAN I.

Cesar Maksimilijan I. (1508—1519)

(R. Präecheitel, Die Kaiser

aus dem Hause Habsburg — Lothringen mit Original — Bildnissen, Wien 1879)

Cesar Ferdinand I. (1556—1564)

(R. Přecechtel, Die Kaiser aus dem Hause Habsburg — Lothringen mit Original — Bildnissen, Wien 1879)

SVEČINSKI SVET DO DR. ANDREJA PERLÁCHA

Jože Koropec*

UDK 930.85(497.12 Svečina)11/16*

KOROPEC Jože: Svečinski svet do dr. Andreja Perlácha. (Das Gebiet von Svečina — Witschein bis zur Zeit Dr. Andreas Perlách.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 186—189.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor obravnava na osnovi arhivskih virov preteklost območja Svečine do sredine 16. stoletja.

UDC 930.85(497.12 Svečina)11/16*

KOROPEC Jože: The Landscape of Svečina up to dr. Andrej Perlách. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 186—189.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author treats on the basis of archival sources the past of Svečina region till the middle of the 16th century.

Zahodno od Šentilja v Slovenskih goricah sta se ob sedanji avstrijski-jugoslovanski meji začeli v drugi polovici 12. stoletja oblikovati od jareninske admontskemu samostanu (jugovzhodno od Salzburga) vtešene župnije odcepljena nova svečinska fara z Andrejevo cerkvijo in iz cmureškega zemljiškega gospostva izločena zemljiška gosposčina Svečina, dodeljena sekavskemu samostanu (severovzhodno od Judenburga). Poslej je župnišče predstavljalo admontsko oporišče, dvor-gradič sekavsko postojanko. Visoka sodna oblast je bila tod pridržana Mariboru, kar se je čutilo tudi ob cerkvenih proščenjih.

Prvi zapisi krajevnega imena po letu 1180, ko so tod v dvoru v vinogradniškem okolju živeli plemiči Gunter, Spiso in Jera s hčerko Matildo, so Wetscin in podobno, šele 1269 Witschein, a že 1270 Wetschina. Mariborski profesor Saša Radovanović je našel v krstni knjigi v Kamnici zapis, da je tu krstil 12. marca 1684 Lovrenc »Songgo«, kaplan »in Suetzin«. V poročni knjigi Slivnice pri Mariboru pa 23. septembra 1778 se je tu poročil Andrej, zakonski sin pokojnega Fabjana Marko iz Svečine, ex Bitschein vulgo Suetschine. Zakonski priči sta bila Gašpar Shunko in Janez Jauk. Poročal je kaplan gospod Sullek. Rače.

Prvi svečinski župniki so bili praviloma iz vrst admontskih menihov. Vinogradništvo je postajalo ena glavnih gospodarskih panog na Svečinskem. Precej vinogradov je prehajalo v posest oddaljenih svetnih in cerkvenih gospostev ter gospode.

Že konec 13. stoletja so se v sosedstvu vrtela mlinska kolesa, po Svečinskem pa so pridelovali tudi pšenico, oves in lan. Ob vinogradih in njivah je bilo še dovolj površin za mnogostransko živinorejo. Ob kmetu Ottonu sta živela kmetiča Martin in Zdezzlau.

* Dr. Jože Koropec, redni profesor na Pedagoški fakulteti Maribor

Iz 14. stoletja so znani upravniki zemljiškega gospodarstva, začetek kupnopравnosti, delitev kmetij, prodaja nepremičnin, stiskalnice, kleti, prvi priimki, med njimi Ribitz, mlin pri dvoru, prvi svetni župnik, pri Plaču kmetija pri »Saag« in najstarejša ledinska imena.

V 15. stoletju naj nas zanimajo finančni vposegi mariborskih Židov, prva zadolževanja, prometna cesta, gnojenje dominikalnih vinogradov, varuhi vinogradov zadnje dneve pred trgatvijo, dajatev pravde »prewnd«, župnica-večja županova kmetija, župani, viničarji, med sogorniki Pader iz Gamlitz-Gomilice in Janez Schreiber iz Leutschach-Lučan, pa tudi izpovedni priimki Cimerman, Jeger, Kramer, Šmid, Šnajder, Šuster pa še Novak, Paumgartner, Niderlender in celo Probst, Škof in Patriarh.

Posebne pozornosti je vreden upravnik (1426—1469, nad 43 let) Žiga Kamenec. K dvoru je pritegnil 13 podložniških posesti. Dne 3. maja 1451 se je družno z mariborskimi meščani uspešno zavzel za mariborskega mestnega sodnika Andreja Vischerja, svojega sorodnika. Dve leti kasneje je dosegel svobodo za svečinski dvor kot sedež 84, od tega v sami Svečini 32, podložniških družin obsegačega zemljiškega gospodarstva. Še leta 1472 je bil v uporabi Žigov pečat. Mariborski mestni davčni sezname ga poznajo kot bogatega mariborskega meščana s hišo v drugi mestni četrti. Je pa rad ostajal z davki na dolgu. Pred smrtjo si je sposodil pri mestnem Židu 40 funtov. So pa v zadnji četrtini 15. stoletja živeli v Mariboru tudi Svečinčani Libman (1476), Martin Mase (1476) in Matija (1499—1505), vsi kot meščani.

V 15. stoletju pa nas posebej zanimajo na Svečinskem prvi Perláhi. Iz leta 1445 je znan Klavž Perlóch ali Peter, iz let 1445 in 1460 Filip Perlóch. Zdi se mi, da je priimek Perlách nastal iz imena Peter-Peterlak-Perlách, podobno kje drugje iz imena Peter Peterle. V letu 1490 je bil krščen v župnijski Andrejevi cerkvi v Svečini tudi Andrej Perlách v času vesplošnega preplaha zaradi Turkov. Izobraženci v admontskem župnišču in sekavskem gradiču v Svečini ter vedno prometnejša cesta prek Plača so mu kazali pot v široki svet. Na rodno Svečinsko pa ga je vabil domači leta 1516 vlti zvon.

Leta 1527 je prijavil svečinski upravnik, ki je živel v dvoru s 3 sinovi, 5 deklami, 5 hlapci in 2 hlapčičema, že blizu 100 podložniških družin z najbolj dvoje do 5 osebami nad 12 let. Le pri 7 podložniških domačijah je bilo po 7 prijavljenih oseb, med njimi tudi pri Perláhu ob starših še 2 otroka, dninar in 2 gornika. Pri tretjini vseh družin je pomagalo pri delu 6 osebenjkov, 9 viničarjev, 8 hlapcev, 12 služkinj, 30 dninarjev in 1 berač. Med 366 popisanimi osebami jih je bilo pribelženih z imeni, priimki ali z obojnim le 38 %. Med 45 imeni za 108 oseb se jih več kot polovica najde le enkrat, med njimi celo Marija. Neže so bile 3, Andreji 4 in Jurijev je bilo 11. Med priimki so se prvič pojavili tudi Flajšaker, Virt in Unuk.

V letu 1528 so bili župniku v pomoč kar 3 kaplani. Župnik s prižnice, župani pa na ustaljen način pozovejo vernike, naj izpolnjujejo obveznosti tudi za kaplane.

V dneh 14. do 16. septembra 1532 so Svečinčani zadnjič doživljali Turke v svojih krajih. Gradič so upepelili. Po teh upostoženjih se je število podložnih družin skrčilo za petino. Prizadeti župljani so celo prodali svoj zvon na Jurski Vrh.

Leta 1536 je na celi kmetiji živel v Svečini družina Urbana Perlácha. Takrat si je Sekava delila podložnike na Svečinskem še z 10 drugimi zemljiškimi gospodarstvi, ki so imeli tod od 73 družin že 40 njih. Med poklici srečamo v tem letu Tišlerja, med priseljenci pa Behajma, Fronhajmerja, Krabata, Marpurgerja in Ogrinca. V tem letu je 46-letni doktor Andrej Perlách priskrbel za slavje na Dunaju po težjem izpitu iz medicine muškato vino.

Med 1537 in 1562 je bil četrto stoletja upravnik Hans Wucherer, slovenski bi se to glasilo Janez Oderuh. Ob nastopu je prevzel tudi mali ribnik blizu starega

dvora. Ena dominikalnih kmetij mu je morala letno dati ob trgatvi mleko, zelje in repo. Vinogradniški mejaši so se zbirali na posebnih zborovanjih.

V času Wuchererja so 1542 popisali tudi svečinsko imenje za novo obdavičtev. Na domačijah je živel 79, od tega z vinogradi 49 in samo pri vinogradih 16 družin, skupno 95 njih. Samo pri 8 vinogradih so stale zgradbe s stiskalnicami in kletmi. Pri četrtini vseh družin so imeli tudi konje. Le 7 družin je bilo brez govedi in 11 družin brez svinj. Sicer je bilo za govedo in svinje na domačiji poprečje po 6 glav. Koze je gojilo 16 družin, ovce 15 družin, od tega oboje 8 družin. Tretjina vseh družin je bila osebenjska in kočarska, dobra tretjina srednjekmečka in šibka tretjina velikokmečka. Urban Perlách je živel na veliki kmetiji. Posedoval je za 6 imenjskih goldinarjev nepremičnin, za 15 imenjskih goldinarjev 2 vinograda, par konj, 19 govedi in 8 svinj.

Doktor Andrej Perlách je imel na Svečinskem bregu za 17 četrto velike vinogradniške površine s kletjo in stiskalnico, vse ocenjeno s 150 imenjskimi goldinarji, več kot on med domačini le dedič nekdanjega upravnika.

Upravnik Hans Wucherer je imel pri gradiču 3 konje, mulo, 22 volov, 17 krav, 17 telet in precej svinj. S svojim je zgradil bližnji mlin. Poleg 137 domačih gornikov je bilo še 22 mejašev iz vrst plemstva, meščanstva in cerkvenih ustanov, med njimi Matevž Kaler iz Lipnice-Leibnitz za 116, Krištof Haimer iz Lučan 120, tkalec Ruprecht Breg iz Lipnice 300, Ernrajh Trautmannsdorf 345, graški zlatar Lenart 400 in graški meščan Volf Hofman za 500 imenjskih goldinarjev.

Leta 1547 je umrl Mihael Landstrasser-Kostanjeviški, ki je bil tu župnik vsaj 2 leti. Za časa njegove bolezn si je upravnik Wucherer prilastil cerkveni denar in nekaj sodov vina iz župniščne kleti.

Dne 11. januarja 1551 je umrl na Dunaju v svojem 61. življenjskem letu »plemeniti in zelo pošteni« doktor Andrej Perlách sorednik dunajske univerze, tik pred možnostjo dobiti v roke prvi slovenski tiskani knjigi.

Rod Perláchov je zaznaven na Svečinskem še v 17. stoletju. Med prevozniki na zelo živahni cesti pod Plačem sta bila posebej prizadevna 1618 dunajski trgovec Jakob Zschebelair, nemški bi se pisal Imker ali Zeidler, in 12 let pred tem Gregor Perlách iz svečinske Slatine.

DAS GEBIET VON SVEČINA (WITSCHHEIN) BIS ZUR ZEIT DR. ANDREAS PERLÁCH

Zusammenfassung

Westlich von Šentilj in Slovenske gorice begannen sich an der jetzigen jugoslawisch-österreichischen Grenze in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts die von Jarenina entfernte Pfarrgemeinde Svečina, inkorporiert im Admonter Stift, und die Grundherrschaft von Svečina, zugeteilt dem Seckauer Stift, zu formieren. Danach bedeutete der Pfarrhof in Svečina einen Admonter Stützpunkt, der Hof — das Schösschen — das Schloss einen Sekkauer Posten. Die höhere Gerichtsbehörde für das Gebiet von Svečina befand sich in Maribor.

Der Ort Špičnik wurde erst um das Jahr 1400 in die Grundherrschaft von Svečina einbezogen, Plač, Podigrac und Vrtiče gehörten zu anderen Grundherrschaften.

Der Weinbau ist im Gebiet von Svečina seit dem Ende des 12. Jahrhunderts bekannt. Er wurde zu einem der wichtigsten Wirtschaftszweige dieses Bereiches. Mehrere Weingärten waren im Besitz entfernter Herrschaften von Radlje und Vuzenica. Die Mühlräder drehten sich in der Nachbarschaft von Svečina schon Ende des 13. Jahrhunderts. Die wichtige Strasse über Plač hat hier besonders für Regsamkeit gesorgt.

Die Urbare von St. Paul aus den Jahren 1290 und 1372, die urbanen Aufzeichnungen aus Svečina zur Zeit zwischen 1444 und 1467, das Urbar von Maribor für das Jahr 1499, das Verzeichnis über die Kopfsteuer aus dem Jahr 1527, das Mariborer Stadtbuch für die Jahre 1535 und 1536, die Gülterschätzungen für die Jahre 1542 und 1543 und das Mautbuch für das Mautamt von Plač in Zgornja Kungota aus der Zeit um 1600 machen uns zufriedenstellend mit dem Leben im Bereich von Svečina bekannt. Die Grundherrschaft von Svečina war mittelgross. Neben dem Weinbau bedeutete die Viehzucht viel. An der Verkehrsstrasse

sorgte man besonders für Pferde. In Podigrac wurde eine bessere Tonerde gegraben. Schon Anfang des 16. Jahrhunderts gab es auf dem Gebiet von Svečina ziemlich viele Mägde, Knechte, Inwohner, Winzer und Tagelöhner.

Die Gegend wurde von türkischen Verwüstungen heimgesucht, am schlimmsten im Jahre 1532.

Gegen Ende des 16. Jahrhunderts verwandelte das Seckauer Stift in reichlichen Masse die frei anbauenden Bauernhöfe in kaufrechtliche, was für die damaligen Untertanenfamilien eine grosse zusätzliche Belastung bedeutete.

Aus der Umwelt von Svečina ging Dr. Andreas Perlách (1490—1551) hervor. Die Gebildeten aus dem Admonter Pfarrhof und aus dem Seckauer Schösschen und die immer verkehrsreichere Strasse wiesen ihm den Weg in die weite Welt. Er wirkte in Wien als ein kämpferischer angesehener Gelehrter, Mathematiker, Astronom und Arzt. Er war auch Rektor der Wiener Universität und viermal Dekan an ihren Fakultäten. Zu Hause besitzte er umfangreiche Weingärten. Die Perlách waren im Bereich von Svečina unternehmungslustige vermögende Leute. Andreas Perlách starb unmittelbar vor der Möglichkeit, die ersten slowenischen gedruckten Bücher in die Hände zu bekommen.

L i t e r a t u r a

Jože Koropec: Svečinski svet do leta 1600, ČZN 1988, 75—92

Jože Koropec: Iz svečinske preteklosti (1600—1914), Svečina v preteklosti in danes, Maribor 1988, 28—34

ANDREJ PERLACH IN DOBA ODKRITIJ

Janko Držečnik*

UDK 001.894*14/15*:929 Perlach A.; 612.1:929 Perlach A.

DRŽEČNIK Janko: Andrej Perlach in doba odkritij. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 190—194.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Pri ocenjevanju dela Andreja Perlača, astronoma in zdravnika, ki je živel v dobi odkritij, se pojavita dve vprašanji: kakšno je bilo njegovo gledanje na heliocentrični sistem in kakšno je bilo njegovo znanje cirkulacije krvi, ki jo je odkril po današnjem mnenju W. Harveyja 1628 leta.

UDC 001.894*14/15*:929 Perlach A.; 612.1:929 Perlach A.

DRŽEČNIK Janko: Andrej Perlach in the era of discoveries. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 190—194.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

When making an appraisal of the work of Andreas Perlach, astronomer and medical man, who lived in the era of discoveries, two questions arise: what was his standpoint to the heliocentric system and what was his knowledge of blood circulation, nowadays still believed to be discovered by W. Harvey 1628.

Andrej Perlach je živel v stoletju odkritij. Bil je astronom in medicinec, zato se takorekoč sami ob sebi ponujata dve vprašanji. Prvo: ali je bil kot astronom morda že pristaš Kopernikovega heliocentričnega sistema, in drugo: kakšno je bilo njegovo zdravniško vedenje o krvnem obtoku. Ker iz njegovih spisov tega ni moč ugotoviti, skuša avtor s splošnimi argumenti podpreti tezo, da je naš znanstvenik po vsej verjetnosti poznal in akceptiral že davno prej odkriti heliocentrični sistem in da je moral imeti kot medicinec že pravo predstavo o krvnem obtoku, čeprav ga je »uradno«¹ odkril šele W. Harvey.

Andrej Perlach, Astronom und Mediziner, lebte am Anfang des Zeitalters der Entdeckungen. Es erheben sich wie von selbst die Fragen: erstens, ob er als Astronom nicht schon ein Anhänger des Kopernikanischen heliozentrischen Systems war, und zweitens, wie war sein medizinisches Wissen, was den Blutkreislauf betrifft, der ja bekanntlich offiziell erst von William Harvey 1628 beschrieben wurde. Da aus der schriftlichen Hinterlassenschaft unseres Gelehrten keine sichere diesbezügliche Antwort zu erhalten ist, versucht der Autor mit allgemeinen Argumenten die These zu unterstützen, dass der Astronom Perlach das schon 1800 Jahre vorher von Aristarchos entdeckte heliozentrische System gekannt und akzeptiert, und dass er als Mediziner sehr wahrscheinlich schon eine richtige Vorstellung vom Blutkreislauf haben musste.

Andrej Perlach (1490—1551) je živel na začetku novega veka, v stoletju, ki ga zgodovina imenuje tudi stoletje odkritij. Tudi mi živimo danes v času, ki bi ga lahko tako imenovali iz najrazličnejših vidikov. Eden od teh je tudi ta, da izgu-

* Dr. Janko Držečnik, primarij, Maribor

bljajo tla nekatere zgodovinske resnice ali so ga že izgubile, resnice, ki so jih vte-pali v glave v dvajsetih in tridesetih letih tega stoletja šolarjem, dijakom in štu-dentom, mnogim od njih že tedaj tihim nevernim Tomažem. Dve taki dvomljivi resnici sta bili pozno odkritje heliocentričnega sistema po Koperniku in nam me-dicincem še posebno težko umljivo, a zgodovinsko izpričano dejstvo, da je W. Harvey šele v začetku 17. stoletja odkril krvni obtok. Obe imata kar dva »tertiu-ma comparationis«: kroženje in centralno telo, vir energije, Sonce in srce.

Naš Perlach je bil astronom in medicinec, zato ni čudno, da so se najprej mnogi vprašali, kako je bilo z njegovim stališčem do teh dveh problemov. Naj-prej do kontraverze med geocentričnim in heliocentričnim sistemom. Kopernik je leta 1543 priobčil svoje delo »De revolutionibus orbium caelestium«, ki v njem dokazuje, da je Sonce in ne Zemlja središče našega planetnega sistema. Galilei se je moral zaradi tega stališča še v 17. stoletju zagovarjati pred inkvizicijskim sodiš-čem v Rimu. Odkar smo hodili v šolo, smo morali poslušati to zgodbo o njegovem uporniškem eppur si muove (ko ga sodniki niso več slišali) najmanj enkrat na le-to. Seveda bi bilo izredno zanimivo, če bi iz Perlachovih astronomskih spisov — efemerid — lahko dognali, v kaj je ta znameniti mož verjel. Pregled tega, kar je zapisal, nas mora razočarati. Iz njegovih astronomskih prispevkov — efemerid — ni moč sklepati na njegovo prepričanje ali vedenje. Efemeride so pač astro-nomski koledar in vsi koledarji, tudi današnji so pisani z geocentričnega stališča. To se pravi, vsi podatki so dani tako kot jih opazujemo ali bomo opazovali z Zem-lje. Ali morda lahko iz tega sklepamo, da je bil Perlach še pristaš Ptolemejevega geocentričnega sistema? Poskusimo na to vprašanje najti zadovoljiv odgovor s preprostim razmišljanjem. Nas so v mladosti še učili, da sta šele Kopernik in Ga-lilei odkrila, da se Zemlja in vsi planeti gibljejo okoli Sonca kot središča. Danes pa najdemo že v vsakem leksikonu zapisano, da je Aristarh z otoka Samosa (od 320—250) že nekje v začetku tretjega stoletja pred Kristusom trdil isto kot Kopernik in Galilei. Postavlja se vprašanje, ali je bilo to znanje pozabljeno za do-brih 1800 let in tudi Aristarh šele sedaj na novo odkrit, da Kopernik in Galilei to-rej nista zanj vedela. Ali pa je resnica morda ta, da je bilo le izpričevanje in uče-nje tega znanja prepovedano od oblastnikov, cesarjev in drugih in nato od pape-žev? Poglejmo, kaj govori vprid tej podmeni. Najprej je tu že sama častitljiva sta-rost odkritja, če sploh ni bilo v resnici še starejše, ki dokazuje, da zanj niso bili potrebni tehnični pripomočki, kot je daljnogled. Natančno opazovanje gibanja zunanjih planetov v ekliptiki med zvezdami stalnicami s prostim očesom je že davnim zvezdogledom odkrilo čudno stvar. Vedno, ko so planeti v opoziciji s Son-cem, se gibljejo med stalnicami nekaj časa narobe — nazaj, retrogradno. Najpre-prostejša rešitev geometrijskega problema je domneva, da se tudi Zemlja giblje in to hitreje kot planeti in v isto smer. Lahko domnevamo, da je bil ta odgovor ja-sen vsem astronomom, ki so gibanje planetov zares natančno in vztrajno opazo-vali. Vprašali se bomo, čemu potem 1800 let molka in čemu komplicirani Ptole-mejev nauk. Odgovor je prav tako preprost: represija. Prav sedaj v 20. stoletju smo priče, kako efektna je lahko. Dokaz zanjo je sam proces proti Galileiju. Pre-vidnost in strah sta astronome pripravila do tega, da so molčali. Morda tudi niso. Med seboj so verjetno govorili drugače. Le zapisati si tega ali niso upali ah pa so zapise uničili sami ali pa drugi. Imamo torej upravičen razlog misliti in verjeti, da so mnogi ali skoraj vsi astronomi med Aristarhom in Kopernikom poznali he-liocentrični sistem in ga akceptirali, čeprav na zunaj zaradi represije niso ugo-varjali geocentristom-Ptolemejevcem. In med te je po vsej verjetnosti sodil tudi naš Perlach.

Povsem drugačno in mnogo težje razumljivo in razložljivo je drugo vpraša-nje, ki je nas medicinece mučilo od začetka našega študija in se vsiljuje takorekoč samo po sebi. Je skoraj analogno in je anatomsko-fiziološki problem. Kakšno

predstavo je imel Perlach o cirkulaciji krvi, oziroma ali je sploh že vedel, da kri v telesu kroži? Saj nas oficialna zgodovina medicine uči, da je krvni obtok, kot ga poznamo sedaj, odkril šele W. Harvey (1578—1657) na začetku 17. stoletja (1628). Tudi v tej zadevi nas pregled tega, kar je Perlach zapisal, pusti na cedilu. To je ena stran problema. Druga pa je ta, da je za spoznanje, da je Sonce center našega planetnega sestava potrebno opazovanje strokovnjakov — astronomov — resda samo z neoboroženim očesom, in nato dobro premišljeno sklepanje. Za spoznanje pa, kako se kri pretaka po žilah, je dovolj opazovanje in so dovolj izkušnje vsakega pametnega človeka, ki zna vsaj malo tudi sklepati.

Poglejmo si najpreprostejša dejstva. Bitje srca in bitje odvodnic na rokah, na vratu, sencih in v dimljah čuti lahko vsakdo in jih mora spravljati v medsebojno zvezo, saj so že stari Grki prav natančno opisovali bilo in njegove različne kvalitete, avskultirali pljuča in torej morali slišati tudi srce, če ga niso že sami pri sebi čutili. In ti stari Grki, sodobniki Pitagora in Arhimeda, so baje verjeli, da je v arterijah pnevma, ki jo srce poganja po telesu, in le v venah kri. Klavci živine in rablji so videli, da iz prerezanih arterij takoj brizgne svetlordeča kri, iz ven pa temna, in to znanje naj bi bilo ostalo skrito medicincem in filozofom?

Galen je funkcijo srca in krvnega obtoka opisal tako, kakor so si jo baje zdravniki zamišljali v tistem času in kot je obveljalo do Harveyevega časa. Prežvečena hrana potuje po tankem črevesu skozi veno porte v jetra, kjer se (pod vplivom spiritususa naturalisa) spremeni v kri. Ta kri teče po telesu in tam nekam izgine, kot tudi pnevma iz arterij. Pa so vendar že tisočletja klali živino in videli, kako hitro izteče vsa kri, da je je le določena količina in da je v mrtvem truplu živali ni skoro nič več. Kako so mogli verjeti, da producirajo jetra v delcu ure te velike količine krvi, ko pa ves dan zaužijemo ali požrejo živali le del tega? Od kod ali iz česa? Poznali so mere in uteži, zraven so pa verjeli, da na periferiji vse nekam izgine. Kam? V energijo? Ko je (šele odrasli?) Arhimed opazil, da je v vodi lažji, je menda tudi zaznal, da se ta ne da stisniti.

Dalje pravi Galen, da teče kri po jetrnih venah v veno kavo in nato do *desnega* srca, kjer se iz krvi izločajo škodljivi elementi, ki se odstranijo skozi pljučno arterijo. Prečiščena kri teče potem skozi *drobne pore* (?) v srčni pregraji med prekatoma v levo srce. Tu se kri združi s pnevmo, ki pride sem skozi pljučne vene. Levo srce srca pnevmo iz pljuč, pomeša jo s krvjo in v arterijah pošilja na periferijo. Galen je torej že vedel, pravijo, da je v levem srcu in v arterijah kri, znameniti Erasistratos pa je štiristo let prej baje učil, da je v arterijah le pnevma. Res je, da drugi narodi Evrope, razen Grkov, pravijo žilam žile in krvi kri, le Grki ločijo arterije in flebes. Prve so v mrličih prazne, v drugih pa je strnjena kri. Tu je lahko edini izvor napačne nauka, ki ga nikoli nismo mogli razumeti.

Petletnemu mi je zobato kolo zmečkalo končni členek prsta. Vtaknili so mi ga najprej v skledo mrzle vode, da bi se kri ustavila. V vodo so brizgali curki svetlordeče krvi in desetletni brat je začel kričati: »Izkrvavel bo, to pride od srca!« Kot mladenič sem moral odsekati petelinu glavo. Odfrfotal mi je iz roke in videl sem dva curka svetlordeče krvi brizgati iz vratu nekaj dolgih sekund. Kot otroci smo se v igri napenjali in zadrževali dih, da so nam nabreknile vene na vratu. — Kako verjeti, da otroci starih Grkov — in seveda tudi drugih narodov — takih stvari niso doživljali?

Vrnimo se h Galenu. Ali ni izvrstnemu anatomu in vivisekcionistu prišlo na misel, da bi mrliču z lijakom vлил vodo v pljučno arterijo, da bi videl, kako prizužori za krvjo iz pljučnih ven? (Dr. Franc Rogl, predstojnik patologije v mariborski bolnišnici je to naredil te dni namesto mene in se prepričal, da je tako, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Naredil je še več: vлил je vodo tudi v arterijo ledvice na mrliču in takoj je pritekla iz vene.)

Da so med arterijami in venami anastomoze so vedeli, pravijo, toda Galen baje ni slutil, da kri kroži po telesu, čeprav je že vedel, kot smo zapisali, da je v levem prekatu in v arterijah kri. Drugi zopet pišejo, da samo del krvi iz jeter potuje skozi desno srce, od tod v pljuča, kjer se očisti od čada. Kje se potem čisti kri, ki bi naj šla iz jeter direktno na periferijo? Na drugem mestu spet beremo, da iz skrajnih arterij teče kri v vene, da bi se njen čad izločil v pljučih, takoj nato pa, da se kri ne vrača v srce, ker se vsa izkoristi v telesu in pljučih in tam izgine, kot smo že slišali. Da je to dvojje v kontradikciji, je jasno. Če se kri iz periferije ne vrne v srce, ne more v pljuča.

Vprašujemo se, ali bi avtorji s tako zmedenimi nazori in tolmačenji v drugih vejah znanosti sploh prišli v zgodovino, in če, kako bi jih obravnavali.

Kaj pa, če jih napak razumemo? Saj so vendar poznali podplutbe in vedeli, da je to kri v koži in pod njo, ki rabi dneve in dneve, da izgine, poznali hiperemijo in videli, da pobledi, če se nanjo pritisne in nato takoj spet pordí. Morda je njihov izraz »pneuma« pomenil nekaj drugega, ne duh, zrak, ampak preprosto oksigenirano kri, kri obogateno z zrakom. Če Erasistratos tako beremo, postane naenkrat razumljiv. V Pintarjevi Kratki zgodovini medicine beremo na strani 82: »Pri Erasistratovem poznanju anatomije srca in krvnega ožilja ni pretirana trditev, da je bil na najboljšem potu do pravilne ugotovitve krvne cirkulacije; usodni pojem pnevme ga je najbolj oviral pri pravem spoznanju. Po mnenju posameznih avtorjev ga niti ni in naj bi bil on učil isto, kar pozneje Harvey«.

Nobenih imen zgodovinarjev, ki tako mislijo, ne navaja in tudi ne njihovih argumentov.

Ali naj Galenove »pore« v srčnem pretinu, ki jih ni, razumemo kar kot pljuča? Potem je vse jasno!

Če smo jih torej in jih še napak razumemo, potem je čas, da se mlada generacija zgodovinarjev znova loti tega najbolj neverjetnega poglavja v zgodovini medicine, znova »odkrije« tiste, ki so že prej tako mislili in skuša uganko razvozlati, tako da bodo lahko vsi pritrjevali in ne nejeverno zmajevali z glavami kot smo mi kot študentje nekoč.

In kje je tu naš Perlach? Mislim, da mu ne moremo odreči iste sposobnosti za opazovanje in sklepanje kot nam vsem, zato verjamem, da je imel že pravilno predstavo o krvnem obtoku.

Kaj pa potem, če je vse, kar sedaj v zgodovini medicine pišejo, res? Prvo, kar je pomembno vedeti, je to, da nikoli in v nobenem zgodovinskem obdobju vsi ne mislijo in pojmujejo stvari enako. Pomislimo samo, kako so še Williamu Harveju nekateri ugovarjali in nasprotovali, pomislimo na stare in nove paramedicinske nauke! Če je tako, potem bi lahko te znamenite Grke in njihove slednike odpravili s Ciceronovim: nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum, ali po domače: ni je take neumnosti, ki je kateri od filozofov ne bi trdil.

Rečemo si pač: to niso bili (pravi) medicinci, ampak (slabi) filozofi.

Toda kje so potem tisti medicinci, ki so znali opazovati in razumno misliti? So molčali ali pa so jih morda zamolčali, da bi poznejši odkritelji bolj sloveli?

Ali pa je bilo nasprotovanje, »represija« podobno huda kot pri teoriji o heliocentričnem sistemu? Morda bo bodočnost dala tudi na to vprašanje odgovor.

Credo quia absurdum je Tertulijanova krilatica za verski kredo: v nepojmljivo moramo pač verovati. V materialno evidentnih medicinskih zadevah pa lahko samo rečemo: non credo, quia (credidisse) absurdum (videtur), ne verjamem, ker se zdi absurdno, da je kdo pameten v to verjel.

Literatura

- Dr. I. Pintar: *Kratka zgodovina medicine*, str. 85. Ljubljana 1950
V. Stanojević: *Istorija medicine*, str. 28. Beograd, Zagreb 1962
Peter Borisov: *Zgodovina medicine. Poskus sinteze zgodovinske misli*, str. 79/80. Ljubljana, Cankarjeva založba 1985

ANDREJ PERLACH IN THE ERA OF DISCOVERIES

Summary

Andrej Perlach (1490—1551), a well-known astronomer and a prominent medical man, lived at the beginning of the era of discoveries, and so it seems to be quite natural to ask ourselves what was his knowledge, which was his standpoint in two basic questions of astronomy and of medicine at that time, of which the former: heliocentric vs. geocentric system was, according to the then knowledge, solved at the time of his life, and the latter: blood circulation in man and animals, nearly a century later, as to the still current medico-historical teaching.

While in his writings no intimations are to be found concerning those two questions, the author tries to demonstrate, with simple arguments, the high probability, that A. Perlach, the astronomer, must have been acquainted with the heliocentric theory, it being the most simple explanation of the retrograde movements of the outer planets, while in opposition, and accepted it. The general repression at that time makes his (and other astronomers') reticence plausible and justifiable, the more so, because — as we know now — it was discovered already 1800 years before.

The problem of blood circulation is a more difficult one. Most medical historians, if not all of them attribute the discovery of it to W. Harvey (1628). Yet there are apparently some, who believe, that Erasistratos taught about 300 b. Chr. already the same as W. Harvey. The author tries to convey the opinion, that may be "pneuma" in arteries stood simply for oxygenated blood, and nonexistent "porous" cardiac septum for — lung. This is the possibility, that Erasistratos (and Galenos) were misunderstood. The author's argument is, that every "normal" man has made in his life experiences, which obviously contradict the theories, attributed to the old Greek masters, here and there contradictory themselves.

It seems impossible that Perlach, a man of highest mental qualities, has not made, in his medical career, the same experiences and, therefore, has come to the same conclusions.

KUGA V DOBI ANDREJA PERLACHA

Edvard Glaser*

UDK 616.961.45(091)

GLASER Edvard: Kuga v dobi Andreja Perlacha. (Die Pest zur Zeit Andreas Perlachs.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 195—216.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V članku je prikazana zgodovina kuge in njenih epidemij, za katero so množično umirali v starih časih od najstarejše dobe do zadnjega stoletja, s posebnim ozirom na slovenska mesta in območja, kjer so se pojavile mnoge epidemije in povzročale veliko število mrtvih. V zvezi s tem avtor omenja Andreja Perlacha in njegovo morebitno vlogo pri tej bolezni, ker je ta napisal knjižico o kugi, ki pa ne obstaja več. Ob koncu avtor govori o povzročitelju te bolezni in o moderni preprečitvi in zdravljenju kuge.

UDC 616.961.45(091)

GLASER Edvard: Plague in the period of Andreas Perlach. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 195—216.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The history of plague and its epidemics, the multinominal killer in the old world, from ancient times to the last century, is exhibited, with special regard to Slovene towns and regions, where many epidemics occurred and caused a great number of deaths. Andreas Perlach's probable role in all this is touched upon, his booklet about the plague — now non-existent — is mentioned, and, finally, the discovery of the causing agent with modern prevention and treatment of the disease presented.

SPLOŠNO

Kuga se pojavlja sunkoma, od časa do časa, tedaj pa usmrti velik del prebivalcev kar v nekaj urah ali nekaj dneh.

V zgodovini niso vedno pravilno spoznali kugo z medicinskega vidika saj so med kugo prištevali tudi boleznj, ki so takrat več ali manj zdecimirale prebivalstvo. Dr. Ivan Saltzman iz Steyerja je v svoji brošuri leta 1522 opisal kugo tako, da človek začuti v telesu neko spremenbo kot da bi se ga lotila mrzlica z notranjo vročino. Okoli srca se pojavljajo težave in dihanje postaja težko. Bolniku se zahoče svežega zraka, v glavi začuti bolečine in slabost. Večkrat se mu dviga v usta gniloba, usta so suha, grenka in bolnik izgubi okus. Občasno čuti bolečine v ušesih, pod pazduho in v spolovilih.

Ljudje so bili prepričani, da je kuga vnetje žlez, kjer se zbirajo umazane telesne snovi. Nekateri zdravniki so pisali, da je kuga zelo nevarna, strupena, skoraj vedno smrtna bolezen. Nastane iz kužnega semena (*isker in vnetila*). »Kužna semena« ali »kužne iskre« povzročajo bolezen od človeka na človeka, torej z neposredno okužbo, druga, namreč »kužna vnetila« pa od predmetov na človeka s posredno okužitvijo. Drugi opisujejo kugo kot nenavaden, skrivnosten, za človekov

* Prof. dr. sci. prim. dr. Edvard Glaser, Maribor

um nepojmljiv strup, nepopisne zlobnosti, ki naenkrat uniči celo telo. Širi se po »mijazmi«, to je neznanih strupenih semenih od kraja do kraja in od človeka do človeka bodisi z neposrednim dotikanjem, bodisi z vnetilom.

Še leta 1851 je Clot-Bey na prvi mednarodni kužni konferenci v Parizu bil mnenja, da kuga prihaja iz tal.

KUGA IN NJEN PRENOS

Kugo (*pestis asiatico*) povzroča *Bacillus (Yersinia) pestis*, ki sta ga identificirala leta 1894 neodvisno drug od drugega dr. Yersin in dr. Kitasato. Gre za kratke, negibljive palčke, trose, ki so pogosto združeni v male verižice ali male kupčke. Občutljivi so za toploto in svetlobo, predvsem sončno, ki jih že po treh urah uniči; hitro se posušijo: v vlagi in srednji toploti, zlasti v živalskem in človeškem telesu in kmečkem gnoju žive več tednov in mesecev. Z anilinskimi barvami se oba konca paličic obarvata močneje kot sredina. Ko poginejo, se osvobajajo iz njihovih teles endotoksini, ki lahko v kužnem serumu aglutinirajo. Kužni bacili inficirajo ljudi in nekatere glodalce, predvsem črne in sive podgane, pa svizce, veverice in polhe. Prenašajo jo predvsem bolhe (*Xenopsyllia Cheopis*), ki žive na okuženih glodalcih, pa ljudje, ki so tudi lahko bacilonosci. Pred izbruhom kuge se navadno pojavlja veliko število podgan, navadno med ljudmi, ki žive v slabih higienskih razmerah, ki jim ni mar za snago ter prihajajo v dotik tudi s podganami. V nevarnosti so peki, mlinarji, delavci v pristaniščih, cunjarji itd.

Poznamo preko 500 vrst bolh, okoli 5 vrst je za prenos kuge najvažnejših.

Po iznajdbi mikroskopa v XVII. stoletju je Antonius Athanasius Kircher (1802—1880) leta 1638 zapisal, da je pri kugi našel v kužnini črvičke. Zaradi slabosti takratnega mikroskopa seveda ni našel bakterij.

Splošni higienski ukrepi so sicer že takrat bili uspešni, predvsem tam, kjer so čistili in dobro prezračevali stanovanja ter uporabljali tvarine z močnim duhom, ker so s tem odganjali bolhe. Spoznali so, da se kuga prenaša s krznom, volno, s perjem, platnom, seveda z vsem, kjer se skrivajo tudi bolhe, medtem ko koline in koža kuge ne prenašajo.

NAZIVI ZA KUGO

Namesto »pestis« so za kugo uporabljali tudi izraz *anthrax*, *bubo*, *carbunculus*, *contagium*, *febris maligna*, *lues*; sicer pa imenujejo Nemci kugo: *Pest*, *Pestilenz*, *Kontagion*, *Infection*, *hitziges Fieber*, *feuriges Fieber*, *ungarische Krankheit*, *Pechtialfieber* ali *pa der Drüs*, *wildes Kopfweh*, *die böse Krankheit*, *schwarze Bräune*, *schwarzer Tod*, *das grosse Sterben*, *der grosse Sterb*, *Sterbensläuf*, *die tödliche Läufe des gemeinen Sterbens*, *das Sterbet*, *die schelmische Krankheit* itn. Francozi so kugo imenovali: *la peste*, *pestilence*, *plaie* (rana, brazgotina), *fléau* (bič, cepec), Italijani: *la peste*, *pestilenz*, *moria* ter *moria di Maderno*, Romuni: *ciuma*, *maica calatorarea* (potujoča mati), *maica calca* (cestna mati), Čehi morova rana, Rusi čuma ali čumište, mi kuga, Srbi so jo imenovali tudi kuma (botra), v Črni gori osum, na Štajerskem: pomor, pomorski križ, mor, črna smrt, turška smrt, veliko mrtje in veliko bolijè.

Nastajali pa so tudi številni narodni izreki, kakor npr. pri Nemcih »Dass Dich der Drüs«, ali pa »je si li tursku (namreč kugo) vidio«, ali »naj te vzame kuga«, »da te kuga«, »da te mor«, »jemlje otroke kakor kuga«, »smrdi kot kuga«, »krade kot kuga«, »stinkt wie die Pest« itd.

INKUBACIJA IN POTEK KUGE

Trajanje žlezne kuge je krajše od pljučne kuge. Inkubacija je 1—5 dni, ali redkeje 10—12 dni, pa celo samo 10—15 ur z mrzlico, visoko temperaturo do 40° C, glavobolom, pospešenim pulzom, bruhanjem, nezavestjo, konjunktivitisom, zardelimi lici; včasih se pojavlja meningitis s Kernigom in Brudzinskijem; encefalitični znaki se izražajo z izgubo zavesti, afazijo, ataksijo, okvaro sluha idr.

Po vgrizu bolhe izbruhne bolezni običajno po inkubaciji 2—5 dni z veliko vročino in mrzlico, glavobolom, blebetavostjo, opotekanjem, pospešenim pulsom. Nastane delirij, občutek strahu, pojavlja se driska, šumenje v ušesih, izguba zavesti, temperatura pa raste vse do 41° C. Pod pazduho, na vratu in drugod se že drugi dan pojavljajo kot gosja jajca velike boleče oteklne bezgavk, takozvani kužni buboni. Po zagnojenju predre gnoj na površino kože in povzroča nadaljnje otekanje, kar karakterizira bezgavčno ali bubonsko kugo. V lažjih primerih upadejo buboni po 6—9 dneh, mrzlica preneha, ljudje pa lahko okrevajo. Pogosto se gnoj izlije v notranjost, v krvni obtok in takrat nastopa smrt v dveh do treh dneh zaradi zastrupitve krvi (septična kuga). Včasih nastopa vse v trenutkih, bacili in toksini se tako hitro množijo, okuženi umrejo kar hipoma kot da bi jih zadela strela (siderična kuga). Po žilah in žilicah se širi kužni strup tudi v bolj oddaljene dele telesa; najčešče nastanejo izpuščaji in krvavitve na nogah, ki so velike kot bucikine glavice, nastajajo modrordeče rane, mozolji in mehurji; takrat govorimo o primarni kužni kugi. Od bubonske kuge umre 95% okuženih ljudi, lažji primeri se pojavljajo šele proti koncu epidemije. Bacili prihajajo v telo tudi z vdihavanjem ter povzročajo infekcijo pljuč z vsemi znaki pljučnice (pljučna kuga); inkubacija traja 1—7 dni, temperatura raste do 40° C, nastopa glavobol, omotica, driska in bruhanje, pojavljajo se krvni izmečki.

Obstaja pasivna in aktivna imunizacija; pasivna traja le okoli 14 dni, aktivna pa nastopi šele 7. dan po cepljenju in traja kakih 6 mesecev. Zoper vročino se borimo z obkladki, mrzlimi kopelmi, dajemo lahko prebavljivo hrano, odpadke razkužujemo ali sežigamo, izvajamo karanteno (približno 10 dni) ob prihodu iz dežel, kjer je kuga endemična (predvsem v pristaniščih). Uničiti moramo tudi podgane in mrčes. V prejšnjih tisočletjih in stoletjih so pogosto zamenjavali kugo z ošpicami ali kozami, od IX.—XIII. stoletja pa z Antonovim ali svetim odnosno peklenkim ognjem. Ta je nastal pri ljudeh, ki so uživali *Secale cornutum*, črne, rožičkom slične tvorbe na rženih klasih, vsebujoče strup ergotin. Ljudem so odpadali kar celi deli telesa, ki so postajali črni, pri tem so se kar odkrivale kosti. Med kugo so zmotno prištevali tudi trebušni tifus, grižo, davico, malarijo, influenco, pegavico, sifilis, ki so ga imenovali tudi spolna kuga, koleru in slično.

Šele leta 1546 je Girolamo Fracastoro iz Verone potegnil ostro mejo med kugo, gripo ter med tifusnimi obolenji, predvsem pegavcem. V svojem delu je posebej posebno pažnjo telesni čistoči in čistoči ustanov, pitne vode, hrane ter pokopavanju mrtvih in dezinfekciji predmetov.

ZDRAVLJENJE

Vlogo pri zdravljenju so odigrali sulfonamidi in antibiotiki (streptomycin, kloromicin, penicilin in teramicin idr.). Povzročitelj kuge (*Pasteurella pestis*) menja svoj izgled od paličic pa vse do krogljic, hruškaste, verigaste ali zrnate oblike. Pri 25° C se bacil ohranja pri življenju nekoliko tednov, pri temperaturi 2—4° C dve leti; v tankem sloju jih sončna svetloba uniči v eni uri, v izpljunku pa se ohranja vsaj 12 ur. Te klice dobro prenašajo suho toploto celo do 100° C, ne pa vlage; v vreli vodi poginejo že pri 55° C v 15 min. Na -30° C živé klice tudi po 5 mesecev.

Dezinfekcijska sredstva jih hitro ubijejo, npr. 10%-ni karbol v 5 min., lizol (1:50) v 20 min., ali pa razredčen rivanol (od 0,01—0,02%).

PRADOMOVINA KUGE

Prava azijska kuga je od najstarejših časov udomačena v stepah Mongolije, Mandžurije, Transbajkalije, južne Kitajske in Indije, na jugozahodnih pobočjih Himalaje, v Egiptu, okolici Meke in nekaterih delih južne Amerike. Že Asirci in Babilonci so poznali posebnega boga kuge. Sveto pismo stare zaveze na mnogih mestih opisuje obilne »žetve božjega morilnega angela«, kuge, ki se hebrejsko imenuje »depher«.

Palestinci, Grki, Rimljani in drugi so verovali, da povzročata epidemijo kuge sončni bog Apollon Loimios (kuga) in njegova sestra Artemis (Diana) tako, da streljata v ljudi ognjene puščice. Tudi stari pisatelji opisujejo kugo in »številne moritve neusmiljene sovražnice človeškega rodu«.

V Rimu so bile kuge pogostne, posebno ko je Tibera poplavlila mesto in okolico. Rimsko cesarstvo je bilo posebej prizadeto po Antoninski kugi od leta 68—70 po Kr., ki jo je opisal Galenos (131—200). Kot vzrok za epidemijo kuge krivijo slab zrak, poplave, vročino, pomanjkanje hrane.

Tudi svetopisemska kuga okoli 1700 pred Kr., ki je pomorila v eni noči 185.000 vojakov asirskega kralja Sinachiiriba (Sanheriba) je bila prava orientalska kuga.

Prvi zanesljivi opis bubonske kuge, ki je razsajala v III. in IV. stoletju v Egiptu in Siriji, je dal zdravnik Oribasius iz Pergama (326—403). V pol stoletja je pomorila več milijonov ljudi. Tudi v poznejših stoletjih je razsajala azijska kuga, predvsem v Carigradu, pa v Italiji, Nemčiji, Avstriji, ostali srednji Evropi, Španiji, Angliji, na Poljskem, v Rusiji in na Balkanu. Leta 1334 je kuga izbruhnila v južnih pokrajinah Kitajske in v nekaj mesecih pomorila 13 milijonov ljudi, od tod se je raznesla preko Indije in Perzije v Malo Azijo in na Krim. Leta 1347 se pojavi na Siciliji, nato po vsej Evropi. Nekatero pokrajino so skoraj popolnoma izumrle, npr. Tirolska, kjer je umrlo pet šestin prebivalstva. V šestih letih je usmrtila v Evropi okoli 25 milijonov oseb, to je nad eno četrtno prebivalstva. V XVII. stoletju je kuga spremljala velike vojne, posebej tridesetletno vojno in številne elementarne nesreče, poplave, sušo, pojav kobilic ipd. Leta 1679 je izbruhnila z nepopisno besnostjo v srednji Evropi, zlasti v Sloveniji in na Pirenejskem polotoku, leta 1683 je pobrala več milijonov ljudi in povsod povzročila strahovito paniko. Tudi v začetku XVIII. stoletja je divjala po Poljski, Ogrski, Rusiji in Avstriji. Po letu 1722 je prihajala kuga v Evropo le še izjemoma, besnela pa je na vzhodnem delu kontinenta, predvsem na Balkanu in na Ogrskem sem do naših dežel.

Leta 1731 se je pojavila v Albaniji, Bosni, Dalmaciji, Splitu in okolici, v letih 1739—1740 na Ogrskem. Leta 1745 je bila manjša epidemija v južni Dalmaciji in Bosni, v letih 1769—1773 je bila v Rusiji in Perziji, leta 1783 v Dalmaciji in se je ustalila v Splitu in okolici ter usmrtila skoraj 5000 oseb, divjala pa je tudi v Turčiji, Moldaviji, Egiptu in Siriji.

V prvi polovici preteklega stoletja je bila kuga še v Evropi, zlasti na Balkanu in v Rusiji. Leta 1803 se je pojavila v Solunu, leta 1815 pa zadnjič v Dalmaciji. Med rusko-turško vojno (1827—1829) je prišla tudi v Moldavijo in Vlaško. Iz Bukarešte so vsako noč odvažali polne vozove mrličev.

Leta 1858 je kuga izbruhnila sočasno na Iranski visoki planoti, v Kurdistanu, v Mezopotamiji, na vzhodnih obalah Arabije in v Bengaziju. Od epidemij na daljnem vzhodu (1893—94), na južnem Kitajskem, v Hong Kongu, Kantonu, Formo-

zi, na Japonskem, so posamezni primeri zašli v evropska pristanišča, tako v Porto na Portugalskem, v Lisbono, Trst, Hamburg, kamor so jih zanesle trgovske ladje. Prišla je celo na Dunaj. Zadnja velika epidemija kuge je izbruhnila septembra leta 1930 v Mandžuriji in trajala kake 3 mesece, leta 1914 pa v New Orleansu in v Severni Ameriki.

V letih 1348 in 1349 je umrlo za kugo v Firencah 100.000 ljudi, v Lübecku 90.000, v Baslu 14.000, v Parizu in v Bruslju po 40.000, v Milanu leta 1523 100.000, leta 1578 v Lisboni 70.000, v Kairu od leta 1580 do 1581 500.000, v Neaplju leta 1617 60.000, v Benetkah leta 1631 100.000, v Londonu leta 1865 97.000, leta 1679 na Dunaju 70.000 in leta 1713 še 18.000, leta 1741 pa v Carigradu 300.000 ljudi.

V Ljubljani se je kuga pojavila leta 1589, v Dubrovniku leta 1504, 1517—18, 1526—28, 1533—48, 1571 in 1572, v Istri 1511, 1525, 1527, 1553—54, 1558—58, 1573—1577.

Leta 1679 je kuga pomorila na Dunaju 77.000 ljudi, v Međimurju se je pojavila leta 1685, v Sloveniji pa 1882.

V Ptujju je bila kuga najmanj 14-krat, hudo pa so trpele tudi Haloze, Dravsko polje ter Slovenske gorice. Ogromne žrtve je dala tudi Radgona in Prekmurje, v Mariboru pa je bila kuga v letih 1348, 1388, 1542, 1624, 1680 in v letih 1714—1715.

Velika nevarnost je pretila našim krajem iz Ogrske in Hrvaške med leti 1638—1741. V obrambo pred kugo so podrli vse mostove in razrušili vse ceste ter ukinili prevoze z brodom preko Save, Kolpe in Sotle.

Kuga je prekrizala marsikateremu vojskovodji njegove načrte, pa tudi marsikateri vladar je umrl za kugo. Tako je leta 1180 po Kr. umrl (na Dunaju) na epidemični bolezni Mark Avrelj. V boju s papežem Aleksandrom III. je Friderik Barbarosa leta 1160 zasedel Rim. Takrat je izbruhnila kuga, ki je usmrtila 22.000 mož. Leta 1270 je za kugo umrl francoski kralj Ludvik IX. Leta 1348 je Dušan Silni zlahkoto, brez odpora, zasedel Epir in Tesalijo, kjer je divjala črna smrt in tako položil temelje velikemu srbskemu cesarstvu. Da so Turki v Evropi lahko tako hitro napredovali, je v znatni meri pospešila tudi kuga. Ta epidemija je v letih 1362—63 pobrala številne prebivalce bizantinskega cesarstva in onemogočila resen odpor proti Turkom, pobrala pa je tudi turškega sultana Orhana.

Tudi med cerkvenim zborom leta 1547 v Tridentu je kuga usmrtila 20 škofov in opatov, zato je papež Pavel III. zbežal v Bologno. Ko so prišle avstrijske čete v vojni med Avstrijo in Turčijo (1683—1699) v južno Srbijo, je izbruhnila leta 1689 kuga, ki je med prvimi umorila vojskovodjo grofa Piccolomini-ja; zmagovalci so se morali zaradi tega umakniti in prepustiti del zasedenega ozemlja. Takrat je južno Srbijo zapustilo okrog 100.000 Srbov, ki so se naselili v Sremu in Banatu. Bajje je tudi Tizian leta 1576 v Benetkah umrl za kugo, star 100 let.

Kuga se je pojavila tudi v francoski vojski med Napoleonovimi vojaki, predvsem leta 1799 v Jafi.

Stari Egipčani opisujejo kugo že v svojih papirusih, tako v Ebersovem papirusu okoli leta 1550 pr. Kr.

V Dubrovniku je divjala kuga nekaj let kar zaporedoma, tako že leta 871, pa 901, 1145, 1242—93, v Istri 954—58, 1006, 1222, 1234, 1245, 1248, 1312, 1330, 1338; medtem je bila tudi v Splitu, Zadru, pa v Kopru in Piranu, kjer so morali leta 1349 postaviti celo novo grobišče.

PROFILAKSA

Pred kugo so se zdravniki štitali s posebnimi oblačili ali pa so pobegnili in prepuščali bolnike njihovi usodi. Nekateri so skušali uničiti »miazmo« s tem, da so zakurili razne trave, ker so mislili, da s tem čistijo zrak.

Ljudje so v cerkvice postavljali kipe svetnikov, predvsem sv. Sebastjanu in sv. Roku. V tem času so se pojavili tudi flagelanti, ljudje, ki so se bičali, da bi na ta način izgnali grehe in branili ljudi pred kugo. Krivili so Žide, da zastrupljajo studence in tako povzročajo epidemijo kuge. Prišlo je celo do krvavih pregonov Židov.

Po hudih kugah v letih 1353 pa 1374 in 1382 so v Zagrebu že prišli do spoznaja, da morajo ljudi izolirati. Tako zasledimo karanteno že v Dubrovniku, kjer je bilo v XV. stoletju 22 epidemij, v Trogiru 8, Zadru 4, Šibeniku 3, Splitu 2, Rabu 7, Braču 2, Korčuli in Pagu po 3, Istri 9, Zagrebu 2, v Srbiji 4, Bosni in Hercegovini ter v Makedoniji po ena.

Prva profilaksa odnosno zaščita pred kugo je v uničenju podgan, bolh, dezinfekciji, karanteni, izolaciji, dezinfekciji, uporabi mask, pravočasnem prijavljanju novih primerov. Prednost ima združitve aktivne in pasivne imunizacije. Znano je, da ljudje niso dovolj zgodaj spoznali nujnosti uničevanja podgan in bolh in prav zaradi tega je kuga lahko tako dolgo morila.

Shibasaburo Kitasato (1894) in švicarski bakteriolog Alexandre Yersin sta v Hong Kongu proučevala kugo in odkrila bacile kuge. Sam Robert Koch je leta 1897 odpotoval v Bombay, kjer je potrdil etiološki pomen bacilov in tam tudi izpopolnil metodo imunizacije. Komisija je tudi potrdila izreden pomen podgan in bolh pri širjenju kuge.

Leta 1906 je W. M. Haffkine uvedel prvo vakcino za imunizacijo človeka proti kugi. Prirejena je bila iz mrtvih bacilov v bujonski kulturi.

Leta 1934 je bilo uvedeno cepljenje z živimi klicami.

KUGA V NAŠIH KRAJIH

Točen datum pojava kuge ni znan, poznali pa so jo najverjetneje že najstarejši prebivalci Iliri in Kelti. Iz rimske dobe nimamo točnih poročil. Še bolj nejasna je preteklost za časa preseljevanja narodov, znano pa nam je, da je kuga morila že med Goti in Langobardi; takrat je verjetno že prihajala tudi v naše kraje. Prvo precej zanesljivo vest o kugi v Sloveniji imamo iz leta 792. Takrat sta po Valvasorju prestopili Sava in Drava bregove, uničili polja, zatem pa je prišla kuga in lakota.

Leta 1600 je po Valvasorju kuga v Ljubljani in okolici pomorila 17.000 ljudi. V letih 1272/73 so pridrveli Madžari na Štajersko in Koroško ter odgnali 20.000 ljudi, v ptujski okolici pa pustili kugo. Leta 1291 je bila velika epidemija v Istri, leta 1337 na spodnjem Štajerskem; aprila in maja 1368 je semkaj prišla iz sosednje Italije, kjer je pobrala skoraj dve tretjini prebivalstva. Primorska, zlasti Tolminsko, je ostalo skoraj brez ljudi. Na spodnje Štajersko je prišla preko Koroške najprej na Mursko polje, proti jeseni leta 1348 pa v Slovenske gorice in na Dravsko polje. Tu so pomrli v mnogih krajih skoraj vsi prebivalci. Razažala je tudi na Koroškem in Kranjskem, kjer so nekateri legli kar v odprte grobove in pričakovali smrt. Leta 1350 je bila kuga v Ptuj, 1358 v Podsredi, 1385 v mariborski okolici, 1445 na Primorskem in Tolminskem, 1449 se je razširila iz Primorske na Kranjsko, Štajersko in Koroško, 1467 je zopet bila na Primorskem. Leta 1473 je naše kraje prizadela grozna vročina, da so usahnile vse vode, pridrveli so še Turki in prinesli kugo, tako v Celju, Slovenj Gradcu, Konjicah, Vitanju in Šaleku, pa tudi na Gornjem Gradu. Na to spominja tudi kužna slika v graški stolnici. Leta 1519 se je kuga zopet pojavila v Ptuj, nato pa v raznih krajih spodnje Štajerske. V letih 1529 in 1532 so mariborsko okolico in Ptujsko polje opustošile armade sultana Sulejmana II. Veličastnega. Kuga je spremenila najprej spodnjo Štajersko in nato še Kranjsko v eno samo grobišče. Tudi Slovenskim goricam ni prizanesla. Spomin na takratno kugo so kužna znamenja v Sv. Juriju, Šentilju, Zg. Kun-

goti, Jarenini, Sv. Jakobu, Sv. Benediktu, Antonu in Lenartu. Leta 1530 so prebivalci Loke pri Zidanem mostu sezidali cerkev v čast in zahvalo sv. Roku in sv. Sebastjanu, da sta jih vsaj tam obvarovala kuge. Temu načrtu se je uprl takratni župnik Primož Trubar, ki je smatral čaščenje svetnikov za prazno vero.

Od leta 1534 imamo ponovno kugo v Trstu in Kopru, leta 1552 na spodnjem Štajerskem, v Gradcu, Savinjski dolini, Gornjem Gradcu, leta 1553 na Gorenjskem, kjer je domala uničila Kranj in okolico. V Kranju se zopet pojavlja leta 1557, leta 1560 v Radgoni. Leta 1570 je zajela Koroško in Štajersko lakota, takrat so ljudje jedli celo skorjo dreves in se pasli na travnikih kakor živali, v mestih pa je bila velika draginja. Kuga se je pojavila tudi v Gorici, dve leti pozneje pa na Koroškem in v Gradcu, zato so deželni stanovi zbežali v Maribor, kar je silno razburilo sestradane domačine. Deželni knez Karel II. se je ob pojavu kuge preselil v Judenburg, od tam pa so zbežali v Ptuj, kjer so izdali 8. oktobra infekcijske generale. Iz gornje Štajerske so kugo zanesli k nam trgovci in gostilničarji, ki so pri nas nakupovali vino, leta 1573 v Radgono in Jarenino, leta 1586 zopet na spodnjo Štajersko, v mariborsko okolico, kjer so takrat ustavili ves poštni promet. Baron Herberstein takrat ni dovoljeval pokopavati okužene mrličke pri Sv. Miklavžu na Dravskem polju, bil je zagotovo bolj oprezen glede oskrbe z vodo, kakor so bili v današnjem času. Mrličke so prepeljali iz Zrkovc in Dogoš v Hoče, kjer so pripravili jamo ob cesti. Solnograški nadškof je dovolil, da so na Brezju postavili leseno kapelico, okoli katere so potem pokopavali mrličke. Mnogi so iz Dravskega polja zbežali preko Drave v Slovenske gorice. Mnogokje so trupla ostajala kar nepokopana, da so jih trgali psi in raznašali dele gnijočih trupel naokoli. V Ptujju je zaradi kuge prišlo do velikih nemirov, ki so jih komaj zadušili.

Ad S. Ioan: Bapt: in Luettenberg
 Parochus P. D. M. Lucas Kraimer Carniolus

in finem	Comun: - - - - -	2606.
Day prout ju	Bapt: : - - - - -	219.
ilko sicut stiorog	Copul: - - - - -	57.
	Mortui sine peste - - - - -	145
	in peste - - - - -	47
		192.

Ad S. Crucem infra Pöcklersburg
 Parochus P. D. Philippus Pöcklar.

	Comun: - - - - -	2342
	Bapt: : - - - - -	154 154
	Copul: - - - - -	51
	Mort: - - - - -	82

V letu 1656 je v župniji Sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru umrlo za kugo 47 ljudi (Iz zapisnika sinode arhidiakonata med Dravo in Muro iz leta 1656) (Arhiv sekovske škofije v Gradcu)

Sedemnajsto stoletje je klasična doba za kugo v Sloveniji, saj je bila skoraj 80-krat med leti 1600 in 1602, 1623, 1631, med 1641 in 1648, med 1664 in 1669, 1679 in 1683 pri nas. Leta 1600 je bila v Cmureku in okolici; tam je umrlo 90 ljudi, nato je bila v Celju in okolici. Ljudje so kihajočim pogostoma vzklikali »bog pomagaj«, kar seveda tudi ni pomagalo. V letih 1623 do 1625 je bila kuga v Ptujju, leta 1624 v Mariboru in Bistrici, pa v Selnici ob Dravi, leta 1661 se je pojavila v Slovenskih goricah (o čemer priča križ pri Čagoni — Sv. Antonu), pa tudi v ptujski okolici in pri nas.

Leta 1678 je umrlo v okolici Slovenj Gradca in Maribora nekaj prebivalcev nagle smrti. Leta 1679 je bila kuga v Soboti na Kozjaku, pa v Dravski dolini, Mariboru in Lovrencu na Pohorju; vrhunec pa je kuga dosegla leta 1680, ko je umrlo v Mariboru v začetku junija nekaj ljudi kar nagle smrti. V lazaretu, ki je bil izven mestnega obzidja poleg kužnih jam v današnji Frančiškanski ulici, je umrlo v nekaj dneh več ljudi, vsi strežniki in pogrebci in celo nekateri zdravniki in duhovniki. V ptujskem minoritskem samostanu so zapisali, da je v Mariboru v času od 9. junija do decembra 1680 umrlo 483 oseb; to poročilo utegne biti pravilno. Mesto je štelu takrat namreč 1400 prebivalcev, umrlo je torej 35% ljudi. V tem času so se namreč podatki zapisovali površno, bili so zelo pomanjkljivi, ker ni bilo prave evidence. Do 2. septembra so zaprli v Mariboru 38 hiš, v teh je umrlo 41 prebivalcev, 41 je bilo nevarno bolnih, 28 pa izven življenjske nevarnosti.

Act. S. Joannem Chaps: in Radkersburg.
 Sus Conferendi ex speciali gratia Sua (Elvisud: p. h. J. l. m. g. S.
 R. m. Princeps. Episcopus Suevoventis, tanguin V. G.
 Vicarig. M. Joannes Jakob Syrg Grad. Theologus.
 Capellanus Civitatis Sinor Stämpfl
 Capellanus extra Civitatem ad S. Petrum, vocat. Joannes
 Wänzlch, qui Suscepit e tempore Contagionis pestiferis.
 Communiantes in Civi: . . . 1740
 Ad S. Petrum . . . 1654
 Bapt. in Civitate . . . 32
 Ad S. Petrum . . . 26
 Conulati in Civitate . . . 30
 Ad S. Petrum . . . 20
 Mortui extra pestem in Civi: . . . 20
 In Pestis . . . 554
 Ad S. Petrum mortui, in id extra pestem
 2054

V letu 1681 je v župniji sv. Janeža Krstnika v Radgoni (Radkersburg) umrlo za kugo 554 ljudi, v župniji sv. Petra v Radgoni pa je v tem letu umrlo naravne smrti in za kugo skupaj kar 2054(!) ljudi. (Iz zapisnika sinode arhidiakonata med Dravo in Muro iz leta 1681) (Arhiv se-kovske škofije v Gradcu)

Za časa kuge je vladala velika lakota, zaradi katere je prav tako umrl velik del prebivalstva, na kar spominjajo tudi kapelice kot ona Žalostne matere božje iz leta 1680 v ruški cerkvi. V župniji Sv. Lovrenca v Puščavi je kuga pobrala od začetka avgusta do konca septembra 382 ljudi. Iz zapisov župnije Sv. Ruperta vemo, da je kuga tod divjala od junija do konca leta 1680, pa tudi v drugih krajih Slovenskih goric. Mnogo ljudi je umrlo v graščini Hrastovec in v Marjeti ob Pesnici.

Mnogo ljudi je kuga pomorila leta 1714 v Radgoni in Halozah. Na Dunaju je zbolelo do februarja l. 1714 9.565 prebivalcev, od teh jih je umrlo 8.644, to je 90%, nato je namestništvo v Gradcu dne 25. avgusta 1713 odredilo zaporo štajersko avstrijske meje. Kljub temu pa je med leti 1714–1715 kuga prišla na Štajersko, predvsem v Maribor in okolico.

KUGA V LJUDSKI FANTAZIJI

Po ljudskem prepričanju so kugo povzročala nadnaravna, nevidna in nepremagljiva bitja, bogovi in demoni. Božanstva pošiljajo ljudem bolezen kot pravično kazen za grehe. Zli duhovi, ki ne žele pokore in poboljšanja človeškega rodu, ga želijo uničiti telesno in duševno s tem, da povzročajo pogubne epidemije. Satan je izhodišče vsega hudega in se včasih poslužuje svojih sodelavcev čarovnikov in čarovnic, ki lahko pričarajo poleg toče in nevihte tudi kugo.

Po izročilu se je okoli leta 1500 pojavila v okolici Cmureka ob Muri neka čarovnica, ki je s satanovo pomočjo priklicala kugo. Srbi pričarajo kugo tako, da izlijejo mleko dveh sester v janževi noči na kak grob.

Kuga se je pojavljala v najrazličnejših oblikah češ da davi zemljane po božji zapovedi ali pa iz lastnega hotenja.

Skoraj vsi narodi si kugo predstavljajo kot žensko bitje. Pri Nemcih je to beračica ali mamica »Pestweib«, »Pestmutter«, Slovanom je kuga neusmiljena, suha, bela žena ali božja deklica, včasih se pojavlja kot skupina žensk. Smrt in kuga sta si sorodni, sestri. V nemških deželah, predvsem v Porenju in na Bavarskem, v Švici, na Tirolskem, na Štajerskem, nastopa kuga kot zakonski par, kot smrtnjak ali kužnjak »der Tod«, »der Pest«, »der Pestmann« in »smrtnica« ali kuga, »die Tödin, die Best, die Bestmutter«. Na rami nosi koso, ženska pa v rokah grablje ali metlo. Tam, kjer kuga pogleda skozi okno, morajo ljudje umreti. Bosanski Romi si predstavljajo kugo kot ptiča s štirimi pasjimi in štirimi mačjimi glavami ter kačjim repom. Pri Nemcih gre kuga po deželi kot goreče kolo, včasih kot mnogobarvna žareča krogla ali pa kot moder oblaček, sopara, dim ali plamen.

Kuga se oznanja v najrazličnejših oblikah: leta 1180 so opazili na nebu steber, ki so ga obstreljevale puščice. Leta 1348 so se pojavila tri povsem enaka sonca, obdajal jih je svetel krog, ki je imel na spodnjem delu odprtino, iz nje je visel v sredini bel, ob robovih pa rdeč križ v obliki črke »T«, »širok kakor klop in dolg pet komolcev«, poleg njega je bila še posebej svetla pojava, slična veliki ladji. Od vzhoda do zahoda je peljala svetla cesta, nakar je pojava, slična veliki ladji, izginila. Leta 1543 so v naših deželah videli na nebu črno zvezdo, njej nasproti pa je bil top, ki je proti soncu streljal velike krogle. Leta 1571 so videli na nebu dve postranski sonci; glavno sonce pa je bilo blede, kakor da bi bilo bolno. Leta 1572 se je pojavilo nad cerkvijo Sv. Štefana na Dunaju veliko goreče bruno in neobičajna mavrica. Leta 1592 so prebivalci Radgone videli krvav mesec, ki je imel v ustih ognjen meč in bič. Sočasno je neka ženska porodila dvojčka, en otrok je bil črn, drugi pa bel. Leta 1604 so ponoči na nebu videli krvavo mavrico itd. Takih »znamenj« je bilo izredno veliko. Zoper kugo so bili zagovori, amuleti, talismani idr.

Sedemnajsto stoletje je klasična doba za kugo v Sloveniji, saj je bila skoraj 60-krat med leti 1600 in 1602, 1623, 1631, med 1641 in 1646, med 1664 in 1669, 1679 in 1683 pri nas. Leta 1600 je bila v Cmureku in okolici; tam je umrlo 90 ljudi, nato je bila v Celju in okolici. Ljudje so kihajočim pogostoma vzklikali »bog pomagaj«, kar seveda tudi ni pomagalo. V letih 1623 do 1625 je bila kuga v Ptuj, leta 1624 v Mariboru in Bistrici, pa v Selnici ob Dravi, leta 1661 se je pojavila v Slovenskih goricah (o čemer priča križ pri Čagoni — Sv. Antonu), pa tudi v ptujski okolici in pri nas.

Leta 1678 je umrlo v okolici Slovenj Gradca in Maribora nekaj prebivalcev nagle smrti. Leta 1679 je bila kuga v Soboti na Kozjaku, pa v Dravski dolini, Mariboru in Lovrencu na Pohorju; vrhunec pa je kuga dosegla leta 1680, ko je umrlo v Mariboru v začetku junija nekaj ljudi kar nagle smrti. V lazaretu, ki je bil izven mestnega obzidja poleg kužnih jam v današnji Frančiškanski ulici, je umrlo v nekaj dneh več ljudi, vsi strežniki in pogrebci in celo nekateri zdravniki in duhovniki. V ptujskem minoritskem samostanu so zapisali, da je v Mariboru v času od 9. junija do decembra 1680 umrlo 483 oseb; to poročilo utegne biti pravilno. Mesto je štelo takrat namreč 1400 prebivalcev, umrlo je torej 35% ljudi. V tem času so se namreč podatki zapisovali površno, bili so zelo pomanjkljivi, ker ni bilo prave evidence. Do 2. septembra so zaprli v Mariboru 38 hiš, v teh je umrlo 41 prebivalcev, 41 je bilo nevarno bolnih, 26 pa izven življenjske nevarnosti.

Act. S. Joannem Bapt. in Radkersburg.
 Insuper Conferendi ex speciali gratia Sua Altissimi. p. h. J. B. m. J. S.
 R. m. Princeps. Episcopus Suevoventis. lingua m. V. G.
 Nominis. N. Joannes Jakob. Syrg. Graec. Theologus.
 Capellanus Civitatis Sinor. Stämpfl
 Capellanus extra Civitatem ad S. Petrum, vocatus Joannes
 Wansfleh, qui Suscepit e tempore Contagionis p. pestiferis.
 Communicantes in Civitate 1740
 Ad S. Petrum 1654
 Bapt. in Civitate 32
 Ad S. Petrum 06
 Communi in Civitate 30
 Ad S. Petrum 00
 Mortui extra pestem in Civitate 20
 In peste 554
 Ad S. Petrum mortui, in id extra pestem
 2054

V letu 1681 je v župniji sv. Janeža Krstnika v Radgoni (Radkersburg) umrlo za kugo 554 ljudi, v župniji sv. Petra v Radgoni pa je v tem letu umrlo naravne smrti in za kugo skupaj kar 2054(?) ljudi. (Iz zapisnika sinode arhidiakonata med Dravo in Muro iz leta 1681) (Arhiv sekoške škofije v Gradcu)

Za časa kuge je vladala velika lakota, zaradi katere je prav tako umrl velik del prebivalstva, na kar spominjajo tudi kapelice kot ona Žalostne matere božje iz leta 1680 v ruški cerkvi. V župniji Sv. Lovrenca v Puščavi je kuga pobrala od začetka avgusta do konca septembra 382 ljudi. Iz zapisov župnije Sv. Ruperta vemo, da je kuga tod divjala od junija do konca leta 1680, pa tudi v drugih krajih Slovenskih goric. Mnogo ljudi je umrlo v graščini Hrastovec in v Marjeti ob Pesnici.

Mnogo ljudi je kuga pomorila leta 1714 v Radgoni in Halozah. Na Dunaju je zbolelo do februarja l. 1714 9.565 prebivalcev, od teh jih je umrlo 8.644, to je 90%, nato je namestništvo v Gradcu dne 25. avgusta 1713 odredilo zaporo štajersko avstrijske meje. Kljub temu pa je med leti 1714–1715 kuga prišla na Štajersko, predvsem v Maribor in okolico.

KUGA V LJUDSKI FANTAZIJI

Po ljudskem prepričanju so kugo povzročala nadnaravna, nevidna in nepremagljiva bitja, bogovi in demoni. Božanstva pošiljajo ljudem bolezen kot pravilno kazen za grehe. Zli duhovi, ki ne žele pokore in poboljšanja človeškega rodu, ga želijo uničiti telesno in duševno s tem, da povzročajo pogubne epidemije. Satan je izhodišče vsega hudega in se včasih poslužuje svojih sodelavcev čarovnikov in čarovnic, ki lahko pričarajo poleg toče in nevihte tudi kugo.

Po izročilu se je okoli leta 1500 pojavila v okolici Cmureka ob Muri neka čarovnica, ki je s satanovo pomočjo priklicala kugo. Srbi pričarajo kugo tako, da izlijejo mleko dveh sester v janževi noči na kak grob.

Kuga se je pojavljala v najrazličnejših oblikah češ da davi zemljane po božji zapovedi ali pa iz lastnega hotenja.

Skoraj vsi narodi si kugo predstavljajo kot žensko bitje. Pri Nemcih je to beračica ali mamica »Pestweib«, »Pestmutter«, Slovanom je kuga neusmiljena, suha, bela žena ali božja deklica, včasih se pojavlja kot skupina žensk. Smrt in kuga sta si sorodni, sestrji. V nemških deželah, predvsem v Porenju in na Bavarskem, v Švici, na Tirolskem, na Štajerskem, nastopa kuga kot zakonski par, kot smrtnjak ali kužnjak »der Tod«, »der Pest«, »der Pestmann« in »smrtnica« ali kuga, »die Tödin, die Best, die Bestmutter«. Na rami nosi koso, ženska pa v rokah grablje ali metlo. Tam, kjer kuga pogleda skozi okno, morajo ljudje umreti. Bosanski Romi si predstavljajo kugo kot ptiča s štirimi pasjimi in štirimi mačjimi glavami ter kačjim repom. Pri Nemcih gre kuga po deželi kot goreče kolo, včasih kot mnogobarvna žareča krogla ali pa kot moder oblaček, sopara, dim ali plamen.

Kuga se oznanja v najrazličnejših oblikah: leta 1180 so opazili na nebu stebel, ki so ga obstreljevale puščice. Leta 1348 so se pojavila tri povsem enaka sonca, obdajal jih je svetel krog, ki je imel na spodnjem delu odprtino, iz nje je visel v sredini bel, ob robovih pa rdeč križ v obliki črke »T«, »širok kakor klop in dolg pet komolcev«, poleg njega je bila še posebej svetla pojava, slična veliki ladji. Od vzhoda do zahoda je peljala svetla cesta, nakar je pojava, slična veliki ladji, izgignila. Leta 1543 so v naših deželah videli na nebu črno zvezdo, njej nasproti pa je bil top, ki je proti soncu streljal velike krogle. Leta 1571 so videli na nebu dve postranski sonci; glavno sonce pa je bilo blede, kakor da bi bilo bolno. Leta 1572 se je pojavilo nad cerkvijo Sv. Štefana na Dunaju veliko goreče bruno in neobičajna mavrica. Leta 1592 so prebivalci Radgone videli krvav mesec, ki je imel v ustih ognjen meč in bič. Sočasno je neka ženska porodila dvojčka, en otrok je bil črn, drugi pa bel. Leta 1604 so ponoči na nebu videli krvavo mavrico itd. Takih »znamenj« je bilo izredno veliko. Zoper kugo so bili zagovori, amuleti, talismani idr.

ŽIVLJENJE V MESTIH ZA ČASA KUGE

Da je kuga povzročila toliko žrtev, so med ostalimi vzroki bile v srednjem veku skrajno zanemarjene higiensko-sanitarne razmere. Mesta so imela zaradi obzidij zelo omejene prostore, ulice so bile temne, ozke, kanalizacije ni bilo. Odvodni jarki so bili tesni in le malo nagnjeni, tako da nesnaga niti ni mogla odtekati, v slabem vremenu pa so bile ulice in trgi poplavljeni. Ostajale so umazane in smrdljive mlake, pa tudi smeti in odpadke so navadno odlagali kar pred hiše in jih le redko kdaj odvažali, greznice so bile po pravilu slabo zidane, da se je vsebina razlezla po okolici. Tudi v večjih mestih so bili poleg stanovanjskih objektov hlevi, iz katerih so uhajale živali, zlasti prašiči, kar na ulice in trge; bilo je dosti psov, mačk, kokoši in seveda podgan. Mrhovina je ležala po cele dneve in tedne na javnih prostorih in razširjala neznosen smrad. V najboljšem primeru so s cest pometalni odpadke in poginule živali kar v potoke in reke, kar so uradno priporočali celo infekcijski redi iz leta 1625, pa mestni magistrati, tako npr. tudi ljubljanski iz leta 1599. Tudi voda je raznašala kužne bolezni. Živino so klali navadno kar doma, ne da bi posebej pazili na snago. Pitno vodo so zajemali iz skupnih javnih vodnjakov, ki niso bili pokriti, kopališča so bila na sredi naselbin, v bližini farne cerkve, bila so nehigienska, kopali so se skupno v umazani vodi, pogosto v družbi bolnikov. Ubožnejši sloji so stanovali skupaj v tesnih, zatohlih in vlažnih stanovanjih, kamor niso nikdar prišli sončni žarki in zrak, tam pa so gospodarile miši, podgane, bolhe, uši in druga golazen.

Revni ljudje v srednjem veku navadno niso imeli spodnjega perila; skozi leto in dan, tudi ponoči, so nosili prepoteno in umazano obleko. Uživali so slabo in nezadostno hrano. Zdravniki so bili redki, njihova izobrazba je bila pomanjkljiva. Navadno so zdravili bolnike po lastnem preudarku mazači, zlasti brivci, kopališki mojstri, konjederci in rablji.

Dunajska dvorna komisija je z ozirom na epidemijo kuge v letih 1713–1727 podala mnenje, da naj se odstranijo za časa kuge ljudje, ki živijo slabo in umazano in se rešijo okuženih krajev. Ugotovili so, da zboli na tisoč ubožnih komaj 10 imovitih, ne zato, ker se imoviti ne bi mogli okužiti, temveč, ker jih snaga bolje in lažje obvaruje. Kugo so imenovali tudi beraško bolezen.

Skoraj brezpravni kmetje so prebivali skupaj z družino in domačo živino v bornih, na pol podrhtih kočah. Hrana je bila slaba in pomanjkljiva, o snagi in redu ni bilo govora.

Javna morala je bila na koncu srednjega in začetku novega veka na zelo nizki ravni. V tem času so zelo pijančevali, vladala je spolna razuzdanost v vseh slojih prebivalstva, razširjena je bila prostitucija. Tudi neugodne vremenske prilike so pospeševale nastanek in razvoj kužnih bolezni. Takšne nemogoče razmere so vladale do nekako leta 1850, ko so po avstroogrskem vzoru ustanovili zdravstvene svete, ki so skrbeli za higieno širokih plasti ljudstva in za pravilno nego bolnikov.

V starem veku so ljudje dobro vedeli, da se epidemije »rode« takrat, ko sonce neusmiljeno pripeka na izsušeno in razbeljeno zemljo dolge tedne in mesece, ali ob silnih nalivih, ko reke prestopajo bregove. Suša, vlaga, vročina in mraz so vplivali na ljudi, zato so se zdravniki v XVII. in XVIII. stoletju posvečali vremenslovskim študijam, zavedajoč se, da nenormalno vreme nevarno vpliva na razvoj kuge. Kužni red iz leta 1679 opisuje slab zrak (»die böse Luft«), ki da spremeni človeške sokove v telesu in napravi ljudi sprejemljive za »zlobne in strupene zarodke«. Hude poplave v ljubljanski okolici, Savinjski dolini in drugod je spremljala kuga. Nastajala so močvirja, ki so po mnenju ljudi občasno povzročala izbruhe bolezni, zlasti pa v letu 1316, pa vse tja do leta 1735. Običajno se je kuga pojavila maja in junija, višek je dosegla julija in avgusta, pojemala je septembra,

oktobra, pozimi pa mirovala. Težko situacijo so še poslabšali požari, potresi, slabe letine, živalske bolezni, pohodi kobilic in lakota.

Cerkve in hiše v mestih in trgih so bile pogostoma lesene, pokrite z deskami in krite s slamo, stale so tesno druga ob drugi. Ognjišča so bila odprta in slabo varovana.

V poročilih o kugi se vedno znova trdi, da je bila kuga povezana z vdorom jat kobilic, saj je za njimi ostajalo, potem ko so jih pokončali, na milijarde gnijočih trupelc. To da je povzročalo krajevne epidemije in bolezni, tako npr. leta 1672 v ptujski okolici. Znan je celo primer, ko so nekega hlapca Ulrika Sovneškega kobilice oglodale do kosti s konjem vred. Vedno znova so se pojavljale tudi hude lakote. Vitriški Ivan poroča, da je bila leta 1277 v slovenskih deželah takšna lakota, da so ljudje jedli ljudi, konje, mačke, pse in celo mrličje. Okoli leta 1570 pa so na spodnjem Štajerskem zaradi pomanjkanja živil jedli celo skorjo z dreves, želod, listje in korenine, mnogi pa so se kar pasli na travnikih. K temu moramo prišteti še vlogo vojn in uporov, saj so raznašali kugo tudi vračajoči se vojščaki, ki so dobili kugo od Turkov; kugo pa so prenašali tudi trgovci in potniki.

GOSPODARSTVO

Kuga je povzročala tudi hudo škodo v gospodarstvu, prometu, obrti in trgovini, kar se je odražalo v drugini. To je pospeševala tudi prazna državna blagajna zaradi velikanskih izdatkov za preventivo in kurativo. Posebno so bila v težavah mesta, ki so živela od prometa in trgovine (Beljak, Maribor, Radgona, Ptuj, Celje, Brežice, Ljubljana, Gorica, Trst). Tuji trgovci niso več nabavljali blaga, ni bilo prodaje ne poljskih pridelkov ne živine. Pojavljali so se špekulanti. Ni bilo več dela za vse, najboljše so zaslužili zdravniki, lekarnarji, stražniki, gostilničarji in mizarji, ki so izdelovali krste. V mestih je nastala huda lakota, ki je bolezen še pospeševala in vrh tega povzročala velika nezadovoljstva in nemire. V takih časih so morale oblasti tudi ukiniti ali vsaj omiliti stroge varnostne ukrepe, da so lahko oskrbovali sestradane in obupane meščane z najpotrebnejšimi živili: žitom, mesom, mastjo, zelenjavo idr. Za reveže so skrbeli v samostanih zlasti lazaristi, usmiljeni bratje frančiškani in jezuiti. Bolniki, ki so potrebovali tujo pomoč, so povzročali oblastem velike stroške, prav tako tudi zdravniki, strežaji, stražniki in pogrebci. Na deželi so pogosto izumrle cele hiše ali kar cele vasi. Večkrat so prestrašeni prebivalci pobegnili v gore in gozdove. Živina se je pasla na poljih in travnikih brez nadzorstva lastnikov, trsje, trnje in osat so prerasli deželo. Največ izdatkov so povzročali vojaški kordoni, stroške pa je po navadi prevzela država do polovice, ostale izdatke pa so morali nositi deželni stanovi, mesta, trgi, občine, graščine in zasebniki.

Kuga v Mariboru je naravnost odprla okoliškim Slovincem mestna vrata, v zapuščene hiše se je vselilo iz Studencev, Paker, Limbuša več slovenskih družin.

VRAŽEVERJE, PRAZNOVERJE IN ASTROLOGIJA

Vse tja do XVIII. stoletja je obstajala predstava in veljala teorija, da izvira kuga iz zvezd, zlasti iz planetov, zvezde da povzročajo kužne bolezni neposredno, t. j. iz lastne moči, drugi pa so verjeli, da gre le za posredno delovanje iz stanja zvezd po njih konstelacijah in s pomočjo njihovih elementov. Po mišljenju pristašev prvega nazora vsebujejo planeti razne strupene pline, ki prihajajo skozi ozračje na zemljo v obliki nevidnih kužnih žarkov in rode razne nalezljive bolezni, kakor kak sadež, ki pa vedno ne dozori. Od vrste in učinka strupa so odvisni

bolezenski znaki kakor mrzlica, driska, izpuščaji, bule, deliriji idr. Zlasti nevaren je Saturnus, katerega so imenovali zaradi njegove blede sivkaste barve tudi »svinčeno zvezdo«, ker se baje sestoji iz svinca, antimona in živega srebra, posebno pa iz raznih strupenih tekočin. Če se te sestavine vnamejo, nastane škodljiv plin, ki je neposredni vzrok kuge.

Mars, imenovan tudi »železna zvezda«, vsebuje arzenik, antimon in »divje« žveplo; po naravi je suh in vroč, ima neenakomerno luč in povzroča viharje, točo in sušo, zlasti pa vročinske bolezni. Podobno so sestavljeni tudi Venera, Jupiter, Merkur, Mesec, Sonce; opisujejo celo, da različni planeti na različnih delih telesa povzročajo kožne bule, npr. Mars pod ušesi, Sonce pod pazduhami, Venera in Jupiter ob spolovilih, medtem ko umre bolnik, ki ga je okužil Merkur, hipoma brez bul. Planeti so tudi »specialisti« za posamezne organe človeškega telesa, tako vpliva Saturnus na vranico in jetra, Mars na žolč. Nebesna, astralna ali konstelirana kuga, ki izvira iz zvezd, je skoraj vedno smrtna. Zdravniki brez božje milosti ne morejo pomagati, nasprotno pa je ozdravljiva, četudi težko in počasi, kuga, ki nastane iz zemeljskih vzrokov, npr. iz trupel ali smradu poginulih živali, zaradi domišljije ali strahu pred boleznijo.

Po mnenju drugih vplivajo žarki zvezd na živali, rastline in rude, tako da povzročajo vrenja, magnetizem, simpatije in antipatije in s tem tudi kužni strup, ki se razširja po miazmi. Zlasti nevarno je, če pridejo žarki planetov v dotik z nečistim žveplom ali s soljo ter se tako razvija posebno strupena rudninska kuga. Mnogi so bili torej mišljenja, da zvezde povzročajo kugo posredno.

Do Kopernikusa, Galileja in Newtona je veljalo, da je Zemlja središče vse-mirja, okoli nje se vrte kot skrajni svod, firmament, na katerem so pritrjene nepremičnice (tudi 12 znamenj živalskega kroga ali Zodiak), pod njimi pa je 7 sfer planetov, ki se vrte prav tako kakor sfera nepremičnic, planeti pa imajo svoja lastna pota. Na ta način nastanejo različne konstelacije planetov nasproti zvezdam živalskega kroga, Zodiaka. Vse te sfere nepremičnic in planetov (skupno 8) so nespremenljivi svet in spadajo k elementu etra, vse pa, kar je pod zadnjo sfero, to je pod mesecem (mundus sublunaris), je spremenljivo. Ta spremenljivi svet sestoji iz elementov, ki tvorijo koncentrične kroge. Na vrhu je krog ognja, njemu slede krog zraka, vode in zemlje. Vsakemu elementu je lastna posebna sila in sicer ognju — toplota, zraku — mraz, vodi — mokrota in zemlji — suša. Toplota in mraz sta ustvarjujoči, aktivni, voda in suša pa pasivni sili. Vse, kar je na zemlji, obstoji iz teh štirih elementov oziroma njihovih sil, tako nastajajo in propadajo v spremenljivem svetu pod mesecem telesa, nastajajo razlike v pojavih in značajih. Organsko in anorgansko življenje je po nazorih starega veka dosledno usoda. S takšnimi nazori postaja astrologija brez pomena in obstaja le v teoriji, ne pa tudi v praksi. Obvladovala pa je miselnost in čustvovanje srednjega veka in poznejših stoletij, ko se je vtihotapljala v razne vede, zlasti v medicino, vsiljevala koledarjem in napovedanim prognostikom dajala obliko in vsebino; rodila je pogubno vero v horoskope, pogosto posegala v politično življenje, odločevala o vojni in miru in s prerokovanji velikih katastrof povzročala razburjenja, posebej pa še o bližnjem koncu sveta.

Astrologi so se tudi bavili z napovedovanjem kuge. Za naše kraje so zanimivi zlasti »prognostica« epidemij, ki so jih objavljali štajerski deželni »mathematici«: Hieronim Lauterbach pa Ivan Stadius, prejšnji fizik celjskega okrožja, dr. Jakob Strauss in veliki astronom Ivan Kepler v graških koledarjih.

Pariška medicinska fakulteta je trdila, da črno smrt povzročajo zvezde, ki se bore v Indijskem morju z žarki in svetlobo sonca; zaradi tega nastajajo velike sopenare, ki so zatemnile sonce in pokvarile morsko vodo, da so poginile celo ribe; tako je prišla strupena para v vse dele sveta in zakrivila kugo.

Leta 1599 je napovedal Ivan Kepler veliko umiranje zaradi zlobnega aspekta v kvadraturi Saturna in Jupitra, oziroma Saturna in Marsa, leta 1621 je nastala neugodna konstelacija v ozvezdju Kozoroga, nakar je razsajala v letih 1623—25 kuga v Ptuj in drugod. Tudi po potresih in zemeljskem ognju pridejo te strupene snovi na površino in povzročajo kugo, če vsebujejo arzenik, antimon ali žveplo.

Prihod kuge so naznanjali tudi drugi neobičajni dogodki, zlasti krvavi dež ali sneg in če so deževali črvi, žabe, ribe, žito itd.; taki čudeži so se dogajali večkrat tudi v slovenskih deželah, pri tem pa ne smemo pozabljati, da je že takrat lahko prihajal rdeči pesek iz Afrike v Evropo.

Razburjanje so povzročala tudi krvava znamenja, ki so se pokazala v obliki križev na stenah, strehah in vratih hiš, na pohištvu, posodah, oblekah, pa tudi na mašniških oblačilih, jedilih, zlasti v kruhu itd.

S takimi gledišči se je prav gotovo soočal tudi Andrej Perlach. Prav gotovo je moral večkrat kot zdravnik, dekan in rektor zavzemati stališča in kazno je, da je napisal o tem knjižico, ki se pa ni ohranila.

KUGA — BOŽJA KAZEN?

Prepričani so bili, da je kuga poleg lakote in vojne pravična božja kazen za grehe zemljanov. Tudi Asirci in Babilonci so že čistili božanstvo kuge. Sveto pismo imenuje kugo »morilni božji angel«. Hipokratu je kuga »božja«. Tudi v nekaterih hercegovskih narodnih pesmih je slišati refren »jaz sem kuga od boga poslana«. Infekcijski red Ferdinanda I. iz leta 1551 omenja, da je kuga nastala, ko so ljudje zapustili Boga, ko se vdajajo strastem in hudobijam, ko ne opuste grešnega življenja kljub božji besedi, kljub opominom in zapovedim oblasti.

Leta 1679 oznanjuje zdravnik dr. Pavel Sorbait v svojem kužnem redu, da grehi, ki vpijejo v nebo in izzivajo strašno božjo kazen, privedejo do tega, da Bog pošlje smrtnega angela zaradi zaničevanja bogoslužja, nečistosti, zakonolomstva, prevzetnosti, napuha, nasilja, oderušva, nezmernosti, trdovratnosti in vztrajanja v grehu.

Bogoslužij so se udeleževale predvsem razne bratovščine, tako Sv. Antona, pa Sv. Sebastjana iz Sv. Trojice, Sv. Rožnega venca, Odrešenika sveta za trgovce in tako dalje.

V Mariboru, ki je štel leta 1680 komaj 4000 ljudi, je v sprevodih vsakokrat šlo nad 3000 vernikov. Ljudje so glasno klicali na pomoč Boga in svetnike. Cerkev je imenovala posebne kužne duhovnike (pestentiarii), katerim je podelila tudi izjemne pravice. Največje zasluge v tem času so imeli frančiškani in jezuiti. Med frančiškani je umrlo v kužnih letih kar 134.000 redovnikov, večkrat so izumrli prebivalci kakega samostana, tako npr. leta 1646 v Ptuj ali 1680 pri Minoritih v Mariboru. Maše so se vrstile kar na prostem, največkrat na gričkih, da so lahko verniki od daleč spremljali dogodke.

VERSKI OBREDI IN MORALA TEDANJEGA ČASA

Duhovnik, ki je obiskal bolnika, je najprej zaužil kos kruha s surovim maslom in nato sredstva zoper okužbo (npr. žlico kisa). Halja je bila povoščena, na glavi je imel kapuco, ki mu je segala preko tilnika. Na prsih je imel burzo s posvečeno hostijo, v desni roki dolgo belo, na koncu zakrivljeno palico s srebrno lunulo, v levi pa škatlico z dišavami, s katero je med potjo večkrat mahal po zraku, obrazu in rokah. Cerkovnik je nosil zvonček in torbico, v kateri je bila steklenica

»hudega kisa«. Z njim je škropil po poti, zlasti pa v okuženih hišah, imel je posodo z vodo, kjer se je duhovnik umil in plamenico, ki jo je prižigal, da bi požirala smrad in strup. Spovedovali so se na glas kar v prisotnosti domačinov, hostijo pa je duhovnik ponudil z lunulo, ki jo je v plamenu bakle razkužil. Zadnji sakrament svetega olja je delil tako, da je iz palice snel lunulo in jo nadomestil s srebrno bunčico, ki jo je namakal v sveto olje. Otroke so krstili kar na prostem. Denar, namenjen duhovniku, so metali v posodo s kisom. Svoj plašč je duhovnik prekadil nad brinovim ognjem.

Verniki so iskali zaščito tudi pri svetnikih, ki naj bi pri bogu izprosili božje usmiljenje in tako odvrnili zlo. Važno vlogo je igrala sv. Marija, na katero so se prvič obračali leta 1590, ko je razsajala kuga v Rimu. Nadaljnji priprošnjiki so bili sv. Sebastjan, sv. Rok, sv. Ignacij Lojola, sv. Frančišek Ksaverij, sv. Rozalija, sv. Barbara, sv. Jožef, sv. Karel Baromejski, sv. Trojica, sv. Martin, sv. Anton Padovanski, sv. Katarina Sienska, sv. Kozma in Damijan, sv. Ožbalt, sv. Terezija, sv. Genovefa in drugi.

Leta 1681 je bil na Glavnem trgu v Mariboru postavljen lep spomenik Brezmadežnega spočetja s sohami Ignacija Lojole, Sebastijana, Rozalije, Frančiška Ksaverija, Roka in Karla Bora, kip sv. Rozalije so postavili tudi v bivši kapeli sv. Ulrika, na kraju, kjer je sedaj samopostrežna restavracija. Sedanji Marijin kip je postavil Straub. Spomenik so leta 1743 obnovili. Obnavljajo ga tudi sedaj. V grajski kapeli v Melju so postavili oltar sv. Sebastijana, zgradili so tudi kapelo sv. Barbare na Kalvariji, kateri je dne 11. maja 1681 položil sekovski škof Ivan Ernst grof Thun vogelni kamen.

Na Studencih so leta 1684 postavili cerkev sv. Jožefa, v Rušah pa se nahaja zaobljubna podoba z napisom in s pogledom na tedanji Maribor.

Skoraj v vsaki cerkvi v Slovenskih goricah je kakšen kužni spomenik ali pa oltar, ki spominja na kugo (Sv. Peter pri Mariboru, Sv. Kungota s sveto Trojico in sv. Sebastijanom iz leta 1312). V Benediktu je bila bratovščina sv. Rozalije, pri Sv. Jakobu so priredili oltar sv. Sebastijanu.

Verniki so se hoteli zaščititi pred kugo z nošenjem križa sv. Caharije okoli vratu in en decimeter dolgim bronastim ali medeninastim križem z dvema prečnima brunoma v obliki grškega križa, od katerih je na spodnjem in daljšem na eni strani sidro kot simbol upanja, na pokončnem delu križa pa so črke Z + DIA + BIS + SAB + Z + HGF + BFRS (kar so začetnice rimskih psalmov in molitev zoper kugo in med temi črkami križ, da bi se bolnik lažje spomnil teh molitev). Takšen napis nosi tudi zvon v Kamnici iz leta 1696. Caharijev križ je sličen križu sv. Benedikta s svetinjicami.

RAHLJANJE MEDČLOVEŠKIH ODNOSOV

Kuga je večkrat vplivala na to, da so izgubljali božji in tudi človeški zakoni svojo veljavo, trgale so se vezi med zakonci, starši in otroki, brati in sestrami, prijateljev s prijatelji, zaročenec se ni zmenil za zaročenko, vse obljube so postale nične. Izginila je vsa avtoriteta tako posvetnih kot tudi cerkvenih oblasti. Človek je v pravem pomenu besede postal zver. Marsikdo je zašel med pijance, da bi utonil v veseljačenju in uživanju, predvsem v beznicah.

ZDRAVSTVENI PREDPISI

Kuge so ogrožale celotno družbo. Pretile so upropastiti javni red in mir, uničiti poljedelstvo, obrt, industrijo in trgovino. Vplivale so na zmanjšanje dohodkov

in pritok davkov, oslabile so obrambno sposobnost dežel. Glavna vloga vladarjev in oblasti v tistih časih je bila preprečiti zlo in zagotoviti obstoj prebivalstva in države.

Prvi zgodovinsko znani kužni red je leta 1374 izdal grof Bernabo Visconti v Reggio, ki določa, da morajo vsakega kužnega bolnika spraviti iz mesta na polje, kjer naj okreva ali umre. Tistim, ki so okuženim stregli, so branili občevati z drugimi 10 dni. Duhovniki, ki so bili sočasno tudi zdravniki, naj preiščejo vse sumljive primere in naj o tem poročajo oblastem, sicer zgube posestva in jim preti smrt na grmadi. Vsakemu, ki zanese kugo v mesto, se zapleni premoženje. Okuženim smejo streči in jim pomagati samo za to določene osebe. Ta določila so bila zelo stroga in brezobzirna, vendar umestna in potrebna. Konec istega stoletja so že dezinficirali okužena stanovanja, ki so jih pokadili z različnimi dišavami, perilo in obleko bolnikov so očistili, cunje in slamo pa sežigali. Z ognjem — kresovi — so si dajali znamenja — svarila o bližajoči se kugi, kakor svoj čas pred sovražnikom. Vedeli so, da ogenj in dim bolezen umirjata, zato so nosili kupe šibja, dračja, listja in posušene trave pred hiše, na polja in križpotja in jih sežigali, da bi bila dežela polna ognjev in zavita v gost dim. Stanovanja so večkrat prekadili z dimom iz brinja.

Prepovedali so sejme in cerkvene shode ter obhode. Prepovedano je bilo uporabljati javna kopališča. Okužene hiše so enostavno zaprli in ogradili.

Leta 1512 je cesar Maksimilijan dal izgnati cigane, češ da so turški ogledniki in da razširjajo kugo. Prebivalce so opozarjali na znake bolezni in jih seznanjali z zdravili, ki so jih uporabljali. Izšle so številne poljudno-znanstvene brošure, takozvani regimenti ali zdravilske knjižice. V Avstriji so nastali infekcijski kužni redi, prvi leta 1521.

Dne 28. oktobra 1551 je Ferdinand I. izdal prvi infekcijski red mesta Dunaja, po katerem so se v splošnem ravnali vsi poznejši številni sanitetni predpisi, imenovani infekcijski, kužni, lazaretni, kontumačni, zdravstveni redi, generali, cesarski, kontagijski ali kužni patentni, kužni opisi, redi itd. Veljali so za posamezna večja mesta kakor npr. za Dunaj, Graz, Ljubljano. Za naše kraje so bili veljavni infekcijski redi, ki so izšli leta 1569, 1572 in še v nadaljnjih letih vse tja do leta 1770, ko je leta 1788 izšel zdravstveni red Marije Terezije.

Verjetno je tudi Andrej Perlach imel dovolj možnosti vplivati na javnost s svojimi nasveti v tej ali oni obliki, čeprav o tem ni nič otipljivega ohranjenega. Kar tako pa tudi ti časi niso mogli iti mimo njega.

Ko je že pretila kuga ali se je celo že pojavljala, so glavno vlogo igrali kužni komisarji, imenovani provisores sanitatis ali po infekcijskem redu iz leta 1551 »der römischen kaiserlichen Majestät Verordnete über Infections Ordnung«. V vsakem mestu ali trgu so običajno imenovali štiri ugledne meščane, predvsem člane magistrata, ki so z vsemi sredstvi skrbeli, da se epidemije kuge čimbolj preprečijo ali vsaj omeje. Imeli so posebne pravice, ugodnosti in dohodke ter uživali izdatno zaščito zakonov.

V časih so na ukaz komisarja ali deželne vlade zaprli mejo in ogradili mestna ozemlja z ograjami ter vojaškimi kordoni, na deželi pa so kmetje postavljali svoje straže ter ogradili vasi s plotovi, pota in steze so prekopavali in jih napravili neprehodne.

Kontagijski red cesarja Jožefa I. z dne 20. novembra 1709 je prepovedal v času epidemij prihod Srbov in Židov v naše dežele zaradi »splošno sumljivega obnašanja in navadno umazanega načina življenja«. Prepovedali so tudi prihod Ciganov in postopačev, ostali potniki so se morali izkazati s posebnimi spričevali, da so zdravi in da prihajajo iz neokuženih krajev. Taka spričevala, imenovana »fede«, so izstavljale domače krajevne oblasti na ime lastnika z osebnim opisom. Podpisali so jih domači zdravniki, civilne in vojaške oblasti. Vojaki so taka spri-

čevala dobivali zastonj, trgovci pa so jih morali plačati. Imovitnejši prebivalci so za pristojbino plačevali po 6 krajcarjev. Taka spričevala so morali posedovati tudi državni poštarji in njihovi uslužbenci. Prelati in plemiči so smeli prekoračiti mejo brez fedov, dati pa so morali častno besedo, da prihajajo iz neokuženih krajev in da se bodo brezpogojno držali vseh odredb provizorijev.

Odpirali so pisma in jih prekadili nad plamenom s plini ali s kislinsko paro zaradi razkuževanja. Prevažati je bilo prepovedano kožo, kožuhovino, odeje in druge predmete, češ da se v njih zadržujejo kužnistrupi. Novce so drgnili z milom in soljo, saj je bil po njihovem mnenju denar posebno nevaren, ker gre iz rok v roke. Razkužili so tudi perje, žimo, ščetine, konopljo, lan, usnje, vrvi, bombaž in drugo, posebno pa klavno živino. Prepovedan je bil uvoz melon, nezrelega sadja itd., ker da je posebno nevarno.

Infekcijski red iz leta 1625 je zahteval od lastnikov hiš, da so morali njihovi hlapci in dekletke iz mesta spravljati vso nesnago, smeti, gnoj, mrtve živali, človeške in živalske odpadke, stare cunje ipd., tako iz stanovanj, kuhinj, sob, kletnih in poslovnih prostorov, hlevov, dvorišč, na teden vsaj dvakrat — ob sredah in sobotah. Strogo je bilo prepovedano izlivanje seča, pomij, vode in drugega bodisi skrivaj ali javno, podnevi ali ponoči na ulice ali zakotne kraje. Tekočo nesnago so vlivali v reke in potoke. V kolikor sami tega dela ne bi zmogli, si naj najamejo mestne voznike. Zahtevali so tlakovanje trgov in ulic ter zasutje vseh jam. Poloviti in pobiti morajo vse naokoli se klateče ter nepotrebne živali (pse, mačke, morske prašičke, kunce in golobe). Nihče v mestu ni smel rediti prašičev. Star ljudski pregovor je takrat svetoval, da ko gre kuga v deželo, naj si vsakdo kupi par močnih čevljev in beži od nje tako daleč, da se mu strgajo podplati. Ob kugi so v mestu poslikali za apnom okna, stene in vrata z belimi križi v znak, da razsaja v hiši smrt in da nihče ne sme prestopiti praga razen zdravnikov, strežajev in pogrebcev. V XVIII. stoletju je bila kuga v naših krajih med leti 1711 in 1716, pozneje pa le še izjemoma. Dne 20. novembra 1709 je cesar Jožef I. izdal patent s točnimi navodili za odvrčanje nevarnosti kuge. Duhovnikom je ukazal poročati sanitetnim magistrum vsak sumljiv primer. V letih 1710 do 1712 je prešla kuga na Ogrsko in Slovenske gorice, posebej v župnijo Sv. Ruperta, na kar spominjajo pomorski križi v Selcah, Stražah, Zavrhu.

Večje konvencije so skrbele, da se kuga ne bi razširjala na večja območja. Tako so se v beneški konvenciji, ki je bila sklenjena 19. marca 1897 v Benetkah med Avstroogrsko, Nemčijo, Španijo, Francijo, Veliko Britanijo, Grčijo, Italijo, Luksenburgom, Črno goro, Perzijo, Portugalsko, Romunijo, Rusijo, Srbijo in Švicco dogovorili za obsežne odločbe za primer izbruha kuge tudi zunaj Evrope, npr. kako se morajo pregledovati ladje na povratku v Evropo, da se prepove uvoz raznih predmetov iz okuženih krajev, kako se dezinficirajo osebe, predmeti in prometna sredstva, kako opraviti nadzorstvo prometa ob mejah in na Donavi in podobno. Še obsežnejša je bila pariška sanitetna konvencija od 3. decembra 1903.

Okužene bolnike so spravljali tudi v lazarete, »kužne hiše«, ki so bile kolikor mogoče daleč od ostalih bivališč, po možnosti blizu tekočih voda, kamor so metali nesnago; hrano so jim strežaji davali v posebnih košaricah, ki so jih spuščali z vrvmi ali s posebnimi lopatami skozi okenca, da niso prišli v stik z okuženimi. Bolnišnico so upravljali stalno nameščeni lazaretni mojstri, ki so morali paziti zlasti na to, da bolniki niso zbežali.

PROVIZORIJI

Provizoriji so skrbeli tudi za zdravo prebivalstvo, pazili so, da se bolezen ne bi širila, zato so poostri vse odredbe in dajali naznanjati v cerkvah zakone in

nasvete, kako naj se ljudje čuvajo kuge. Ob cestah so postavljali table z velikimi belimi puščicami, ki so opozarjale ljudi na okužene kraje. Vsak novi sumljivi primer so morali takoj sporočiti zdravnikom ali oblastem, zapirali so vsa javna kopališča, prepovedali sejme. Lekarnarji so skrbeli za dovolj veliko zalogo zdravil, mesarji so smeli prodajati le meso, ki se je že popolnoma ohladilo, peki pa le ohlajen kruh, krojačem ni bilo dovoljeno vzeti v popravilo starih oblek, usnjarji so bili primorani ustavljati svoje delo. Provizoriji so tudi pazili, da ljudje niso po nepotrebnem posedali po gostilnah, pivnicah in kletah. Tujci so morali obedovati posebej in tri dni niso smeli zapustiti svojih sob, četudi so prišli iz zdravih krajev. Konvikti, t. j. učni zavodi, so se preselili na deželo, zlasti v gradove.

Znano je, da so se pogumni in veseli ljudje večkrat rešili bolezni in smrti tudi v najbolj kritičnih položajih, kar danes povežemo s stimulacijo imunskega sistema naravne odpornosti. Vzgled za to je nesmrtni dunajski ljudski pevec, brat Avguštin, ki se je nekoč napil, obležal, da so ga celo vrgli v kužno jamo, drugi dan pa je vstal in bil zdrav.

ZDRAVNIKI, LEKARNARJI, POGREBCI

Zdravniki, strežniki, pogrebci in sploh vsi, ki so prišli v stik z bolniki ali mrličmi, so imeli na rokavih ali prsih našite velike bele križe in nosili bele palice, tako da jih je vsakdo že od daleč spoznal. Kužne so lahko zdravili samo magistri sanitatis, določeni zdravniki in kirurgi, ki jih je nadzoroval v večjih mestih lasten ordinarius. Poleg njih so delali določena dela tudi odrejani brivci in kopališki mojstri, ki so bolnikom puščali kri (laserji).

V Lipnici je bil leta 1680 kot magister sanitatis nameščen neki zlatar, ki je trdil, da se razume v zdravilstvo, na deželi pa so te posle često opravljali duhovniki.

Zdravniki so dobivali posebne doklade in druge ugodnosti; bili so čudno našemljeni in zavarovani, da bi se tako obranili kuge: nosili so dolge halje, namazane z voskom ali smolo in velike irhaste rokavice, obraze so si pokrili z maskami, naočniki in dolgimi, kljunom podobnimi nosnicami, »šnablom«, kamor so dajali različne dišave kot citrono, meto, meliso, pelin itd.; bolnikov se niso dotikali z rokami, temveč so jih otipavali s palicami in jim od daleč dajali navodila in ukaze. Pred »kljunači« so bežali stari in mladi.

Deželno-knežji kužni zdravnik dr. Hannibal Pottinoni je v Mariboru zahteval leta 1634 celo 40–50 tolarjev za obisk na domu, čeprav je ordiniral sedeč na konju in sploh ni stopil s konja in se z okuženimi sploh ni mogel sporazumeti, ker kot Italijan ni obvladal niti nemškega, niti našega jezika. Zdravniki so imeli v ločenih hišah tudi brezplačno stanovanje in oskrbo.

Tarifa za en pregled bolnika je bila takrat 4 tolarje. Kužni mrličmi so večkrat dolgo ležali na cestah, poljih in gozdovih nepokopani, da so jih trgale divje zveri, trupla so gnila v zapuščenih hišah cele tedne in mesece. Pogrebcev je bilo malo, na ulicah pa kupi mrličev. Vlada! je grozen smrad. Pokopališča so bila zunaj mest in vasi. Navadno so kopali velike in globoke kužne jame, jih potresali z živim apnom in nato mrličje zagreblji. Večkrat so pokopavali tudi navidezno mrtve (inačica tudi v najnovejši zgodovini). Ta pokopališča niso bila posvečena. Na skupne grobove so postavili spomenike in kužna znamenja. Obredov ali slovesnosti ni bilo, ponoči so prihajali pogrebci v kapucah z vprežnimi vozovi, kamor so nalagali trupla, konji so imeli zvončke (»Pestglöckchen«), ki so naznanjali preživelim zadnjo pot svojcev. Na vozovih so bile črne zastavice z belimi križi, kolesa so bila navadno ovita v klobučevino, da se ne bi slišal ropot. Protestanti so svoje mrličje pokopavali podnevi in spremstvu pridigarja, ki pa je šel daleč za vozom.

ZDRAVILSTVO

V zdravilstvu so obstajale razne hipoteze in teorije, po katerih so pripisovali živalim, rastlinam, rudninam, pa tudi običajem, vražam, klimatičnim, zemljepisnim, gospodarskim in drugim razmeram vplive na boleznih glede nastanka in konca. Lebenwaldt opisuje v svoji knjigi zdravil 167 sredstev zoper strupe, 77 praškov, 30 latvergov ali kaškov (kaš so goste kaše, paste), 28 vrst kapljic, 38 eleksirov in tinktur, 14 kroglic, 17 octov in obližev, vse zdravila zoper kugo.

Najvažnejše sredstvo za varovanje pred kugo in zdravilo zoper kugo ter mnoge druge bolezni je bil teriak (tudi theriak ali theriaco), ki ga je baje izumil Andromachos s Krete, telesni zdravnik cesarja Nerona, po drugih vesteh pa pontski kralj Mithridates. Teriak je bil sestavljen iz 70 različnih sestavin. Pri nas so uporabljali beneški teriak, samega ali z drugimi zdravili vred, zlasti v vinu, ki preganja strupe in krepča srce. Ta »kralj vseh zdravil« so izdelovali z velikimi slovesnostmi. V medicini se je ohranil do začetka preteklega stoletja. Francoski kirurg Guy de Chauliac je v XIV. stoletju opisal pljučno obliko kuge in proti njej z uspešno uporabil teriak.

Znamenito zdravilo je bil tudi bezoar, to so trde, svetle in navadno kot grah velike kroglice, žlezni sekreti, ki so iz želodcev ali črevesja nekaterih živali. Poznali so orientalski in domači ali nemški bezoar. Orientalski so pridobivali iz bezoara kože, sestoji pa se iz litofelinove kisline oziroma iz raznih fosfatov.

Domači, nemški bezoar je sestavljen iz las živali in ostankov planinskih rastlin, dobili so ga iz želodcev planinskih kozlov ali gamsov, zato so ga tudi imenovali »Gamskugeln«. Bil je univerzalno sredstvo zoper epilepsijo, vodenico, grižo, kugo itd.

Tretje važno mesto med zdravili zavzema krastača, ki se je ohranila v znanstveni medicini do XVIII. stoletja. Ta žival je veljala kot simbol kuge.

Krastača ali pa »strupena žaba« spada med živali, ki po takratnem mnenju nastajajo iz gnojne zemeljske sluzi; napolnjena je s strupom ter jo povsem upravičeno štejejo za »magnetno možnjo za vse nalezljive strupe«. Njen ogabni videz, napihnjeni trebuh, »sovražno oko in jezno odpiranje ust« povzročajo splošen strah; njeno nerodno premikanje dokazuje, da izvira iz Saturna, napihnjena koža, polna odvratnih krast, pa dokazuje njeno strupenost. Ogabni smrjad ter njen »rastlinam in živalim pogubni dah« dokazujeta njeno sorodstvo s kugo. Iz sovraštva skuša s hudobnim pogledom in strupenim pihom inficirati človeka, katerega sovraži. Če le more, brizga iz bližine svoj strupeni sok, da si s tem lahko potolaži svojo jezo.

Krastačo kot kugonosno žival pa so tudi uporabljali kot protistrup proti kugi. Učeni Anastazij Kircher piše leta 1658, da se kuga in krastača rodita iz gnile zemlje, od koder krastača dobiva strup in od njega živi kakor kuga. Zdravilna moč krastač je bila po mnenju zdravnikov v tem, da so potegnile strup iz človeka. Navadno so krastače posušili na soncu, stolkli in uživali prašek. Posušene in v kislu zmeščane krastače, ki so jih ujeli med obema gospojnicama (med 15. avgustom in 8. septembrom) so kar polagali na kužne bule.

Leta 1689 je mariborski fizik dr. Ivan Benedikt Gründel Leopoldinski akademiji na Dunaju opisal prednosti krastače kot dobrega sredstva zoper kugo. Krastačo je skuhal v mleku.

Čislano domače zdravilo zoper kugo, zlasti na Spodnjem Štajerskem, so bile kuhane in posušene ter v prah stolčene veverice. Uživali so jih navadno v vinu. Prav tako so uporabljali polhe, zajce, kurja jetra in jajca, ki so igrala v ljudskem zdravilstvu za časa kuge kar veliko vlogo. Takratna znanstvena medicina je uporabljala še slonove kosti, rogove severnega jelena, mošus, tj. bizam, zlasti čislan pa je bil monoceros — enorog.

Pomembno vlogo so igrali tudi človeški in živalski odpadki. Tako je bil med XVI. in XVIII. stoletjem čislan zlasti obliž »Goldpflaster«, sestavljen iz mleka in človeškega blata; priporočali so tudi pitje lastnega seča, kar da prepreči gnojenje v želodcu in odpira zapeko jeter, vranice in črevesja.

Franz Paullini, telesni zdravnik münsterskega škofa, ki je leta 1742 v Frankfurtu izdal knjigo z naslovom »Neuvermehrte heylsame Dreckapotheke«, v kateri opisuje dekokte, destilate, tinkture, praške iz človeškega in živalskega blata oz. urina. Lekarna je morala imeti na razpolago odpadke človeka, štorčlje, gosi, prepelice, golobov, konj, oslov, krav, ovac, koz, prašičev, psov, volkov in levov. V naših krajih so bili posebno priljubljeni odpadki zajcev, psov (zlasti beli in trdi), konj, kokoši, ki so jih ponavadi pomešali z beljakovino in polagali na kužna mesta.

Verovali so tudi v zdravilno moč dragih kamnov, ki da prinašajo lastnikom srečo: smaragd krepi spomin in premaga strasti, rubin je sredstvo proti lenobi in strupu, safir krepča srce in vid, ametist prepreči pijanost, biseri daljšajo življenje in krepčajo srce, posebno važno pa je zlato, ker kdor ga uživa, ne umre. Nekateri so uporabljali tudi razne gline. Največ zdravil je prihajalo iz rastlinstva.

Obstaja cela vrsta ceremonialov in zagovorov proti kugi. Veliko vlogo so imele amuleti in talismani, glavno pa krastače, ki so jih posušili, stolkli v prah in jim dodali nekaj žvepla ali posušene škorpijone. Tako zmes so nosili v svilenih vrečkah nad srcem in okoli vratu.

Priljubljen talisman bil je tudi »Zenachton«, tj. pasta iz arzenika velikosti tolarja, ki so jo všili v pasje usnje in jo nosili okoli srca. Semkaj sodijo tudi razni hrošči, dragi kamni, bele korale, zlat denar in razni napisi.

Za razkuževanje so uporabljali vinski in sadni kis, sladki janež, repuh, baldrijan, žajbelj, jetičnik, čebulo, česen, jelenov jezik, vrtno hiacinto, pomladni žafran, belocvetni pljučnik, belo omelo, suhe slive, orehe, smokve in drugo. Med dišave, začimbe in kadila so šteli pelin, meliso, rožmarin, citrono, granatna jabolka, oranže, cikorijo, ambro (žolčni kamni kitov), kafro, lovor, mirto. Iz teh so pripravljali razne čaje, nalivke in poparke, ki so jih uporabljali kot obkladke, primešali jedilom ali nosili pri sebi kot dišave in mazila. Čislan je bil tudi tobak, pa pijače, zlasti vino in žganje.

Kajenje, noslanje in žvečenje, čikanje, očisti po mnenju takratnega časa pljuča, želodec in kri »nevarne mokrote«.

Sredstvo za obrambo je bilo »zlato jajce« ali »kralj latverg«, ki so ga uporabljali posvetni in cerkveni knezi. Uporabljali so sveže jajce, ki so ga pri vrhu odprli, izpustili beljakovino in rumenjaka, nato napolnili lupino z najboljšim nestolčnim žafranom in terro sigillato, bolusom, terjakom, gorčico, jesenjacom idr. Zadelali so luknjici, jajce pa spekli, da je dobilo rjavo barvo. Ljudje, ki so uporabljali male doze tega pripravka, so se potili in so jim zato puščali kri. Svojo vlogo je igrala tudi skorja gorkega kruha, kateremu so izrezali luknjo v velikosti tolarja in vanj vlili tekočo kafro. Na popek bolnika so dali cunjico in nanjo položili kruh, bolnika so nato dobro pokrili, da se je spotil. Ta kruh je potegnil vase »kužni strup« in se je moral pozneje zakopati.

Važno vlogo so imele kopeli po navodilu zdravnikov. Bolnike so pripravili do tega, da so se cele dneve potili, puščali so jim kri, jih klistirali in mazali z najrazličnejšimi pastami in olji. Kmetje na Spodnjem Štajerskem so se zakopali celo v tropine ali gnoj ali pa so vrgli bolnika v tekočo vodo. Trdili so, da mora človek piti vino, biti vesel, peti in se norčevati iz vsega, karkoli se dogaja, drugim pa so svetovali, da pazijo na snago, biti pa morajo dobre volje (s čimer so stimulirali imunski sistem). Zahtevali so izdatno, lahko in tečno hrano, svarili so pred svinjskim mesom, ribami, peso in kislim zeljem.

Kruh so kupcem takrat prodajali skozi okenca kar na železni lopati z dolgim ročajem, denar pa so sprejemali prav tako, kakor že opisano, v posodo, ki je bila napolnjena s »hudim«¹ kisom.

V XVII. stoletju so svetovali ljudem bljuvanje, kar da je ugodno, niso pa več svetovali puščanja krvi. Pri kugi se je moral človek dobro pokriti, ker bule odvajajo strup, uporabljali pa so obliže iz špirita in kafe. Svetovali so še marsikaj drugega, tako tudi, da se bolnik napije žganja do nezavesti, da vzame »kužne kapljice«² in nosi pod jezikom angeliko, tretji pa, da si priveže na prsa živo krastačo, da se kopa v mleku in da naj v čist prt zajame perilo (tj. menstrualno kri) kake device; prt naj se posuši in nato zmoči s toplim kisom, tako pripravljeno zdravilo naj se položi bolniku na kužne rane in bolnik naj pije svoj lastni urin.

KUGA IN SPOMIN NANJO

Kuga naj bi bila povod za obnovitev olimpijskih iger leta 884 pr. Kr., v Šparti je bilo v čast boginje kuge Artemide vsakoletno bičanje mladeničev, v Münchnu pa kažejo vsako sedmo leto pastirske igre, kjer nastopa kužna žena Gretl (Pestweib). V katoliških deželah vršijo kužne procesije, npr. še donedavna v Murau-u na Zgornjem Štajerskem, drugod se vršijo cerkveni shodi in procesije, tako tudi pri Sv. Roku v Šmarjah pri Jelšah. Posvetili so tudi mnoge cerkve, kapele in oltarje. Pri nas je nad 250 cerkva, ki so nastale kot spomin na kužna leta, posebej sv. Sebastjanu, Roku, Jožefu, Rozaliji in Barbari.

Tudi zvonovi z napisi spominjajo na strahote kuge. Najpomembnejša kužna cerkev pri nas je Sv. Rok v Šmarjah pri Jelšah iz leta 1646 in cerkev sv. Jožefa v Celju. Semkaj sodijo tudi kipi v čast sv. Mariji in sv. Trojici.

V Mariboru na Glavnem trgu je kužno znamenje z vsemi važnimi svetniki zoper kugo. Sličen spomenik je tudi v Ljubljani, znana pa so tudi kužna (ali pomorska) znamenja, kužni stebri in kužni (pomorski) križi, ki označujejo kraje pokopa mrličev. Kužna znamenja so običajno izklesana iz kamna v obliki okroglih ali oglatih vitkih stebrov. Po letu 1679 so zidani iz opeke na okroglih, štiri- ali osmerooglatih podstavkih, visoki so povprečno tri metre. Postavljali so tudi kužne križe, takega pri Sv. Antonu v Slovenskih Goricah leta 1529. Na slikah so upodobljeni »mrtvaški ples«, »divji ples smrti«³ (kuge), apokalipsa iz Razodetja Janeza Evangelista s štirimi strašnimi jezdec, ki jih pošilja Bog v svoji jezi na grešni človeški rod: kugo, vojno, lakoto in smrt. Rubens, Albrecht Dürer idr. so tudi upodabljali motive iz kuge. Nekatere slike imajo pod svetnikom sliko mesta (votivna slika). Rubens je naslikal platno »Sanheribova vojska uniči kugo«, Nicolas Poussin »Kugo pri Filistejcih«⁴ in »Kugo v Atenah«, Francisco Goya »Caprichos«⁵ itd. Poleg pesnikov starega veka je o kugi pisal tudi Goethe v svojem Faustu. V drugem delu razpravlja o žalostnih posledicah zdravl, ki so jih uporabljali nekoč zoper kugo. Primož Trubar omenja v svojih pismih, ki jih je pisal v letih 1562—1563 svojemu zaščitniku Ivanu baronu Ungnadu o kugi, ki je bila na Spodnjem Štajerskem v Mariboru, Ptuju in na Vranskem. Ksaver Meško opisuje v »Črni smrti«⁶ (1911) kugo v Ptuju leta 1645. Tavčar omenja kugo v Visoški kroniki, pa tudi Ivan Pregelj piše o njej.

Andreas Perlach, štirikratni dekan medicinske fakultete na Dunaju, pa tudi njen rektor, ki je živel v obdobju naleta kuge v naše kraje, ni mogel iti, pa tudi ni šel mimo tako življenjsko važnega problema. Izdal je knjižico o kugi, ki pa se ni ohranila. Že po položaju je bila njegova naloga bdenje nad vsemi takratnimi ukrepi, saj je bila njegova odgovornost nevarnosti časa primerno visoka. Prav tu nam ostaja še mnogo kaj, kar bo treba izbrskati iz arhivov.

DIE PEST ZUR ZEIT ANDREAS PERLACHS

Zusammenfassung

Eine der grössten Plagen durch Jahrhunderte, die Pest, Pestillenz, Kontagion, hietziges Fieber, feuriges Fieber, Pechtialfieber, der Drüs, wildes Kopfweh, die böse Krankheit, schwarze Bräune, schwarzer Tod, das grosse Sterben, la peste, ciuma, maica calca, morova rana, kuga, osum, pomor, črna smrt, turška smrt usw., wie immer sie genannt wurde, wülderte in Europa durch Jahrhunderte.

Die Inkubation der Pest dauert 1—5, auch 10—12 Tage, oder nur 10—15 Stunden. Der Befallene bekommt Schüttelfrost, die Temperatur steigt bis 40° C, es treten Kopfschmerzen, Erbrechen, Bewusstlosigkeit und andere Symptome auf. Es gibt mehrere Arten der Pest, so mit Anschwellung der Lymphknoten, septische, siderische Pest, Lungenpest und andere Formen.

Heutzutage werden zur Heilung Antibiotiker eingesetzt, vor allem aber ist eine lückenlose Präventive wichtig, denn die Hauptquellen der Pest sind Ratten, Murmeltiere und andere Tiere mit Flöhen.

Die asiatische Pest stammt aus den Steppen Mongoliens, der Mandchurei, Transbaikaliens, Chinas, Indiens, aber auch aus Ägypten und Südamerika.

Schon die Römer und andere Völker kannten zahlreiche Pesteinfälle, welche auch immer wieder nach Europa kamen um dort Unheil anzurichten, an dem zehntausende und hunderttausende von Menschen starben, so z. B. 1741 in Konstantinopel 300.000, in Florenz 1349 100.000, in Wien 1679 70.000 usw. So mancher Heeresführer wurde nicht durch Waffen, sondern durch die Pest besiegt.

Valvasor berichtet mit einigermaßen grosser Sicherheit über die Pest in Ljubljana (Slowenien) in den Jahren 1600 und 1792, die 17.000 Opfer forderte. Schon lange vor Andreas Perlachs Geburt (1490) wüldete die Pest auch in der Untersteiermark (1337). Im Jahre 1348 überschritt sie die Slowenischen Bühel und drang aufs Draufeld vor, wo viele Ortschaften buchstäblich ausstarben.

In Maribor wüldete die Pest in den Jahren 1348, 1386, 1542, 1624, 1680 und 1714—15. Um 1534 gab es die Pest in Triest und Koper und noch vielen anderen Gegenden von Wien bis Bosnien.

Es bestehen viele volkstümliche Vorstellungen über die Entstehung der Pest und über die ersten Anzeichen ihrer Erscheinung.

Die Pest wirkte sich katastrophal auf das Leben in den Städten und am Lande aus, wo sie durch die Urbanistik und Bauweise der Häuser, durch fehlende Kommunaleinrichtungen immer wieder ihren Nährboden fand, besonders noch, da auch von der allgemeinen Hygiene nicht viel da war. Es gab Zeiten (1277), wo berichtet wurde, dass in unseren Ländern die Bevölkerung wegen des grossen Hungers Hunde, Katzen, ja sogar verstorbene Menschen assen, aber auch Wurzeln, Blätter und Gras. Grosse Schwärme von Heuschrecken trugen viel dazu bei. Danach verfiel auch die Wirtschaft, der Verkehr, Handel und ganze Ortschaften wurden ausgelöscht.

Man stellte sich vor, dass die Pest aus Miasmen und anderen Vorstellungsbildern kommt, aber auch aus den Gestirnen, den Planeten, was zum Aberglauben und zur Astrologie führte. Man betrachtete die Pest auch als eine Strafe Gottes, weswegen man sich an mehrere Heilige wandte, ganz besonders an die heilige Maria, den hl. Sebastianus, Roekus, Ignazius von Loyola, Franz Xaver, Rosalia, Barbara, Joseph, die Dreifaltigkeit, Theresia, Genovefa u. A.

Man errichtete neue Kirchen, Altäre, Bilder und Pestsäulen. Eine solche steht seit 1681 am Hauptplatz in Maribor. Die Pest erschütterte sogar die zwischenmenschlichen Beziehungen so sehr, dass Eltern manchmal ihre eigenen Kinder nicht mehr kennen wollten.

In Perlachs Zeit fiel Fracastoro's Grenzziehung zwischen der Pest, Grippe und anderen typhösen Erkrankungen, diese fällt aber auch in die Zeit, wo Kaiser Maximilian im Jahre 1512 die Zigeuner vertrieben liess, da diese seiner Meinung nach türkische Spione waren, die die Pest verbreiteten. Ganz arg erging es auch den Juden und anderen Volksgruppen.

Im Jahre 1521 erschienen in Österreich die Seuchenverordnungen, die bis in die kaum vergangene Zeit hin ihre Geltung behielten.

Es ist wohl anzunehmen, dass auch Andreas Perlach, viermal Dekan der medizinischen Fakultät und einmal Rektor der Universität in Wien in dieser Sache aktiv war, da sicherlich auch die Pest in sein Ordnungsgebiet gehörte: er schrieb ein Büchlein darüber, doch blieb dieses nicht erhalten.

Die Bewölkung wurde intensiv über die Krankheitszeichen und die Heilungsmöglichkeiten der Pesterkrankten unterrichtet. Es erschienen auch volkstümlich-wissenschaftliche Broschüren, sogenannte Regimente und andere Vorschriften. Die Pest beeinflusste

auch die Mythologie und bewirkte die Entstehung neuer Märchen; aber auch das religiöse Leben und die damalige Medizin standen unter ihrem Einfluss.

Charakteristisch waren die Kleidungen der damaligen Ärzte und die Verfahrungsweise der Geistlichen bei den Beichten, den Sakramenterteilungen, Beerdigungen.

Nach der Entdeckung des Urheber der Pest erkannte man immer mehr die Gründe, die zur Seuche führten, wonach man mehr Betonung auf die persönliche Hygiene und Hygiene der Wohnstätten, Gassen und Plätze gab. Zwar gab es bislang schon mehrere Verfügungen und Anordnungen, wie z. B. das Ausräuchern (bis dahin erkannte Flohvertreibung). Ganz besonders grosse Vollmachten hatten die Provisores, Ärzte und einige andere Personen.

In der Therapie der Vergangenheit spielten eine ganz besondere Rolle Theriak, Bezoar und die Kröte, aber auch Mineralien, menschliche und tierische Abfälle, Heilkräuter u. v. m.

Über all das wird im Beitrag ausführlich berichtet. Es besteht die berechtigte Annahme, dass Andreas Perlach in seinem Wirken in Wien an so hohen Stellen als Dekan und Rektor, aber auch als Mathematiker, Astronom und Astrologe zur damaligen Zeit mehr zur Pestbekämpfung beitrug als wir das erfassen konnten. Er war doch schon damals auch ein Vorbote, ein Botschafter unserer Region in Europa, was wir bisher zu wenig schätzten.

L i t e r a t u r a

1. M. Rupe: Valvasorjevo berilo. Mladinska knjiga, Ljubljana 1951.
2. K. Todorović: Kuga. Medicinska enciklopedija 6, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1962.
3. V. Travner: Kuga na Slovenskem. Ljubljana 1934.
4. J. V. Valvasor: Slava Vojvodine Kranjske. Mladinska knjiga, Ljubljana 1984.
5. R. Feinlich: Geschichte der Pest in Steiermark I (1877), II (1878).

NASTANEK IN RAZVOJ MESTA DUNAJA IN NJEGOV PROFIL V OBDOBJU ANDREJA PERLACHA

Andrej Fidelj*

UDK 930.85(436 Dunaj)»15*

FIDELJ Andrej: Nastanek in razvoj mesta Dunaja in njegov profil v obdobju Andreja Perlacha. (*Die Entstehung und Entwicklung der Stadt Wien und sein Profil in der Zeit Andreas Perlach.*) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)2, str. 217—236.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Po kratkem zgodovinskem prikazu nastanka in razvoja mesta Dunaja ugotavlja avtor sociološki, politični, duhovni in umetniški profil, značilen zanj v obdobju Andreja Perlacha. Katastrofalni stresi, ki jih je doživljala cesarska prestolnica v 16. stoletju, so po avtorjevem mnenju nedvomno odločilno vplivali na usmerjenost, znanstveno delovanje in ustvarjalnost Andreja Perlacha. Kakor je bil plodovit v času razcveta humanizma na artistski fakulteti, tako je kasneje pod vplivom turških vpadov in obleganja, zlasti pa v času epidemij kuge in drugih stisk zaradi vsestranske in prenaporne zdravniške angažiranosti postala njegova publicistična bera skromnejša.

UDC 930.85(436 Dunaj)»15*

FIDELJ Andrej: The origin and the development of the town Vienna and its profile in the period of Andrew Perlach. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)2, p. 217—236.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

After the brief historical representation of the origin and the development of the town Vienna the author states the sociological, political, spiritual and artistic profile characteristic for it in the period of Andrew Perlach. The catastrophic stresses through which has lived the imperial metropolis in the 16th century, in the author opinion undoubtedly decisively influenced the orientation, scientific activity and the creation of Andrew Perlach. As much he was creative in the time of the flourishing of humanism so became his publicity work because of the invasion of Turks and their siege, and especially in the time of pest epidemics and other distresses due to his embracing, to difficult and excessive medical engagement more modest.

Podoba Dunaja je z ozirom na obseg današnje Avstrije predimenzionirana. Današnje donavsko metropolo ne moremo identificirati s svetovnim pojmom. Dunaj je namreč zgubil svojo funkcijo v številni mednarodni družini Avstro-Ogrske monarhije. Vendar mu je zgodovinska preteklost dala materialni in duhovni pečat.

Dunaj je predzgodovinsko keltsko naselje, imenovano Vindobona ali Vindomina v oblasti Norika. Leta 16. pred našim štetjem je cesar Avgust kraljestvo Noricum osvojil in ga pripojil Panoniji. Dunaj je bil kot oppidum utrjeno mesto proti navalom barbarov. Mark Avrelij je povišal Vindobono v status municipija — utvrdbе, ki je bila ob selitvi narodov uničena. Historiografi navajajo naselje z imenom Venia. Madžari so zavzeli mesto leta 1030, nato pa je pripadlo Vzhodni marki (Ostmark ali Ostarrichi), ko so vladali Babenberžani, ki so 1246 izumrli.

* Dr. Andrej Fidelj, dipl. veterinar, Maribor

V 12. stoletju je imel Dunaj status civitas. Bil je že obdan z obzidjem. Pred vladavino Babenberžanov je mesto dobilo svoje privilegije in postalo, zahvaljujoč se križišču med zahodom in vzhodom, med križarskimi vojnami važno trgovsko središče. Habsburžani so na Dunaju zavladali 1287. leta. Mesto je ostalo s krajšimi presledki njihov delež polnih 631 let do leta 1918.

V obdobju po smrti Albrehta III. (1365—95) so se na Dunaju polagoma izkristalizirali sloji prebivalstva. Ob volitvah župana in mestnega sveta leta 1396 so že dobili pasivno volilno pravico, ki je bila do tedaj privilegij patricijev. Tu je začetek dunajske »komunalne demokracije«. Močno so bili poudarjeni v cehe organizirani obrtniki. To izpričuje telovska procesija 1463. leta, katere se je v mestu udeležilo 91 različnih obrtniških strok.

Nasledniki Albrehta III. so bili vojvode Wilhelm, Leopold IV. in Albreht IV. Skrbništvo nad sedemletnim sinom Albrehta IV. ki je umrl leta 1404, je bilo zaupano vojvodi Wilhelmu. Dve leti kasneje se je slednji pri ježi ponesrečil. Skrbnik sina Albrehta III. je postal brat ponesrečenega — Leopold IV. S štirinajstimi leti naj bi skrbništvo prenehalo, vendar se Leopold IV. temu ni hotel odpovedati. Dobiti je hotel Dunaj v svoje roke. Prepiri med številnimi Habsburžani, zapleti ob zidavi južnega stolpa dunajske stolnice in odbito povračilo odškodnine za ropanje ob priliki požara v mestu, so povzročili razkol prebivalstva in z njim med Ernestom in Leopoldom bratovsko vojno. Premožnejši in plemstvo so bili na strani Ernesta, revnejši pa so bili z Leopoldom.

Leta 1408, ko bi naj prišlo med vojskama, ki ju je ločila Donava, do odločitve, je bilo sklenjeno premirje. Ernest je odšel na Štajersko, Leopold pa je na Dunaju snoval svoje načrte. Toda njegova naročena usmrtitev župana in dveh uglednih veljakov nasprotne stranke, kakor je poročal kronist Thomas Ebendorfer, ni koristila njegovi stranki obrtnikov in nižjih slojev. Ko je uspelo plemstvu ugrabiti mladega vojvodo, je pobesneli Leopold IV. zaradi tega podlegel kapi.

Ob navdušenju meščanov je prišel na Dunaj vojvoda Albreht V., ki je potrdil in obnovil mestne privilegije. Bil pa je soodgovoren za najbolj krvavi napad na Jude (»Geserah«) leta 1421 na Dunaju.

Prva polovica 15. stoletja pomeni vrhunec razvoja gotskega gradbeništva, sočasno pa stagnacijo gospodarstva na Dunaju. Čeprav so bili meščani ob grozeči nevarnosti pred husiti v stiski, so gradili za bodoče generacije.

Do 30. septembra 1433 so dovršili južni stolp cerkve sv. Štefana. Leta 1469 so začeli graditi severnega, vendar so 1511. odstopili od gradnje. Od stolpa je ostal le torzo — slika dunajske stolne cerkve, ki je ni enake na svetu.

Iz Češke so začeli prek Nižjeavstrijske vpadati v tem času husiti s tezami Jana Husa. Pristaš husitov Hieronim iz Prage je imel na Dunaju številne poslušalce in celo univerza je bila osumljena husitstva. Posledica husitskih vojn so bile usahle finance, za katere so iskali grešnega kozla. Spet je bila kriva judovska manjšina. Povod za napad je bilo židovsko onečaščenje hostij. Od zgoraj nahujskane množice so v letih 1420 in 1421 povzročile neštete uboje, pustošenje in ropanje Judov. Za protijidovsko razpoloženje niso bili krivi verski, temveč finančni motivi, izzvani zaradi kurentno visokih obresti, ki so jih Judje zaračunavali upnikom. Vojvoda Albreht, ki je bil sicer v tem pogledu Židom enak, je protijudovsko razpoloženje izkoristil v svojo korist, da bi si saniral prazno blagajno.

Dne 12. marca 1421 so 200 Židov — moških, žensk in otrok, sežgali, revne deportirali na Madžarsko, druge pa mučili tako, da so mnogi — med njimi tudi ženske, storili samomor. Geto so razrušili.

Premoženje oropanih in pobitih Judov pa ni prišlo v roke pobesnelega ljudstva, temveč ga je zaplenil vojvoda. Spomin na takratni »Geserah«, žalovanje na Dunaju, je današnji Judenplatz (Judovski trg).

Dne 1. januarja 1438 je bil vojvoda Albreht V. kronan za madžarskega kralja. Po desetih tednih je bil izvoljen za nemškega kralja in čez tri mesece še za češkega kralja. S tem je postal Dunaj glavno mesto velike države v srednjem veku. Albreht V. je že po enem letu vladanja na griži umrl. Sin Ladislav se mu je rodil šele štiri mesece po smrti.

Husiti so bili okrog petdesetih let 15. stoletja odbiti, toda z jugovzhoda so grozili Turki. Na Dunaju je nastopil sloviti govornik frančiškan Johann von Capistran, ki ga je poslal iz Aquile v Italiji papež Nikolaj V. z nalogo, da bi mobiliziral krščanstvo na severu proti nevernikom. Obvladal je sicer le svoj materni jezik in latinščino. S svojo ognjevitostjo in spretno retoriko je osvajal in priklenil množice ter jih z uspehom pozival k spravi in pokori ter na križarsko vojno proti Turkom. Njegove govore, ki jih je zavzeto poslušalo tudi do 30.000 ljudi, so sproti prevajali. To je bil prvi primitivni način današnjega simultanege tolmačenja. Nanj spominja prižnica v cerkvi sv. Štefana, ki so jo zaščiteno ohranili intakno tudi ob bombardiranju katedrale v drugi svetovni vojni. Petinšestdesetletni Capistran je pridigal v času, ko so vladale na Dunaju zmeda, negotovost, pa tudi razkošje in veseljaštvo, ko je dominiral moto »Leben und leben lassen.«

Fridrik — od dneva kronanja za cesarja Fridrik III., senior Habsburžanov, se je bal ugrabitve dvanajstletnega Ladislava. Zato ga je vzel v Rim, ko je 1452. leta sprejel cesarsko krono. Ko se je vrnil, je razpoloženje do njega silno naraslo. Po dolgotrajnih pogajanjih je prepustil mladega Ladislava Dunajčanom, ki so ga postavili za samostojnega vladarja, medtem ko je Friderik prebival v Dunajskem Novem mestu.

Dozdeven mir ni dolgo trajal. Kuga, ki je v Evropi zahtevala žrtve že od leta 888, se je, kakor poročajo kronisti, razbohotila v času Rudolfa Habsburškega. Mrliče so na Dunaju pokopavali kakor živino v masovnih grobovih. Leta 1349 so samo v enem dnevu pokopali 1213 meščanov. Krivdo je nahujskano prebivalstvo valilo na osovražene Jude. Začeli so se napadi tako na Dunaju, kakor v okoliških mestih. Deželni knezi so skušali takšne pogrome z obežanjem preprečiti, toda s pičlim uspehom. Kolovodje teh navalov so kaznovali z denarno kaznijo in zaporom. Tudi prizadevanja cesarja v Pragi in papeža v Avignonu so bila neuspešna. Napadi na Žide so bili v tem obdobju razsajanja kuge tudi po ostalih deželah Evrope. Bolezen se je občasno širila tudi v 15. stoletju. Njej je podlegel kralj Ladislav in 1457. leta v Pragi umrl z osemnajstimi leti.

Na Dunaju, kjer je obnovil privilegije in predvidel načrte za žitnice za primer slabih letin in stiske, je Ladislav živel pet let. Bil je premlad, da bi bil kos svetovalcem, vzgojiteljem, intrigam in bližajoči se turški nevarnosti. Mesto je ostalo najprej nevtravno nad sporom za dediščino med bratoma: cesarjem Fridrikom in častihlepnim vojvodo Albrehtom. Albreht VI. je bratu Frideriku III. formalno celo napovedal vojno. Vojna sreča in z njo lastnik Dunaja sta se večkrat menjala. Tako je tudi mestni župan nihal med enim in drugim. Ko se je nasmehnila sreča cesarskim, so dobili od Fridrika III. mestno zastavo z dvoglavim orlom, ki je Dunaju ostala do 1925. leta.

Enea Silvio Piccolomini, razgledan pesnik in pisatelj, papežev legat, cesarski protonotar, ki je leta 1445 postal duhovnik, 1447 tržaški škof in kasneje kardinal ter papež (Pij II., 1458—1464), se je mudil na Dunaju od 1442. do 1455. leta in napisal poročilo o Dunaju, ki predstavlja najboljši ohranjen spis, v katerem je opisano stanje srednjeveškega Dunaja, karakteristika in način življenja njegovega prebivalstva. Po njegovih navedbah je imel Dunaj tedaj 50.000 »komunikantov« oziroma prebivalcev. Piccolomini piše v svojem poročilu, da je imelo ožje mestno jedro obzidje dolgo 2000 korakov. Razen tega so bila okrog njega obširna predmestja, ki jih je obkoljeval mogočni okop z jarkom. Vasi so oblikovale kopice primitivnih hiš, ki so se od poslopij v mestu močno razlikovale. Meščanske hiše, opi-

suje Piccolomini, so trdno grajene visoke in prostorne z dvoriščem in prostornimi sobami, ki jih pozimi kurijo, ker je zima na Dunaju ostra. Okna so povsod steklena in opremljena s kovinskimi mrežami. Visoko iz kamna grajeno hišno pročelje je zunaj in znotraj okusno poslikano. Strehe so bile pokrite največ s skodlji in le redke z opeko.

Ko Piccolomini na drobno opisuje početje, življenje, šege in navade prebivalcev srednjeveške metropole, se spotika ob njihovem prekomernem popivanju in veseljačenju ter s tem v zvezi ob javnih nočnih prepirih in pretepih, ki pa oblasti prav nič ne motijo. Pisec ugotavlja, da na Dunaju »ni sramota imeti po domovih vinočev«.

Vojska je bila v srednjem veku najemniška, narodnih armad niso imeli. Najemniki so bili poklicni vojaki, ki so se borili brez prepričanja in vesti, izključno na temelju dogovora za gole kovance. Najemniško vojsko so klicali deželni knezi po potrebi. V primeru poraza so preživeli najemniški vojaki ostali brez posla in sredstev. Pohajkovali so po deželi, svojevoljno ropali in izsiljevali ljudi z grožnjo požiga. Često so ostale za njimi požgane vasi in opustošena polja. To usodo je doživljala tudi širša dunajska okolica.

Ko se je v bratovski vojni sreča ob obilici Albrehtovega zlata nagnila na njegovo stran, so cesarja Fridrika III., njegovo ženo in sina, poznejšega cesarja Maksimilijana I. (1459 do 1519) oblegali na dvoru njegovi lastni meščani, ki so se obrnili od njega. Ko so mu končno dovolili, da je zapustil Dunaj, so ga pospremili s sramotanjem.

Na višku bratovske vojne je postal mestni župan prejšnji privrženec vojvode Albrehta — Wolfgang Holzer, bogat živinski trgovec in sposoben, vendar nestabilen demagoški govornik. V odločilnem trenutku je spustil cesarske najemnike skozi mestna vrata. Ta njegova neznačajnost je bila tudi neznačajnim meščanom preveč. Na begu so ga v predmestju v Nussdorfu spoznali in izročili vojvodi Albrehtu. Dne 11. aprila 1463 so ga prijeli in že 14. aprila istega leta usmrtili, in sicer na krut način. Medtem ko so namreč druge kolovodje obglavili, so Holzerja pred množico gledalcev pri živem telesu raztrgali na štiri dele.

Po zavzetju mesta vojvoda Albreht ni dolgo živel. Po njegovi smrti so se pričela pogajanja s cesarjem Fridrikom, ki je bil pripravljen na spravo. Tako je prišlo že po dveh letih, 25. aprila 1465 v Dunajskem Novem mestu, do sporazuma med Dunajem in Fridrikom III. Sporazumeli so se, da plačajo samo škodo, nastalo na dunajskem dvoru. Občina je s tem soglašala in dvor renovirala. Cesar Fridrik III. je dobil dvor in z njim Dunaj spet v svojo posest. Novo izvoljenemu mestnemu svetu z novim županom na čelu ni uspelo stabilizirati in konsolidirati mestnega gospodarskega položaja. V letu 1456 in 1457 je znašala vrednost blaga, odpeljanega na Madžarsko 186.000 madžarskih goldinarjev, medtem ko so Madžari uvozili v Avstrijo blaga, predvsem živine in žlahtnih metalov v istem času le za 20.000 goldinarjev. Iz Avstrije so transportirali tekstil — sukno in predeno blago, in sicer v prvi vrsti blago nemških trgovcev. Ob tem so Dunajčani zapirali obe očesi, ker so polagali skrb v tem času le na prodajo svojega najvažnejšega pridelka — vina. Dunaj s svojo okolico je bil že tedaj središče vinogradništva in vinske trgovine. Zgodovinsko zanesljivo je, da so po velik del lastnega pridelka, ne le v visokem in poznem srednjem veku, temveč tudi prej in kasneje, konzumirali doma. To potrjuje tudi šolnik Wolfgang Schmeltzl v sredini 16. stoletja v svoji »Hvalnici Dunaju« (»Lobspruch auf Wien«), ko pravi:

»Die burger gemeinklich, man und fraw
sich neren von dem weingartpaw
ein seliger wucher, dem Gottziert
was aus der erd gewonnen wird«
(Vinogradništvo hrani meščana

bil moški ali žena
blag in bujen božji okras,
ki zemlja ga daje.)

Zaradi dediščinskega spora, nastalega po smrti cesarja Albrehta II., ki je bil tudi madžarski kralj, Madžarska ni več našla miru. Sin Hunyadija Janoša ambiciozni Matija Korvin (1443—1490) je terjal zase naslov kralja Madžarske in zahteval od Fridrika III. izjavo, da se odpoveduje pravice do tega naslova. Matija Korvin je videl v babsburškem cesarju sovražnika, ki je bil v napotje njegovim evropskim načrtom. Ko so Turki leta 1453 osvojili Konstantinopol (Carigrad) in napravili konec bizantinskemu carstvu, se je zdel Matiji Korvinu boj proti Turkom važnejši od posega proti severozahodu. Zaradi tega, ker s terjatvijo po odpovedi s Fridrikom III. ni uspel, je že 1477. leta vpadel v Avstrijo s svojimi, proti Turkom preizkušenimi, četami. Avstrijska mesta so trpela obleganja. Tega leta je prvič ogrozil Dunaj, ga obkolil, toda mesto je vzdržalo obleganje. leta 1482 so Madžari Dunaj ponovno obkolili. Zaradi pomanjkanja hrane, kužnih bolezni in brez upanja na zunanjo pomoč, je bilo mesto postavljeno pred veliko preizkušnjo. V njegovi okolici so vojni dogodki grozili z uničenjem letine 1483 v vinogradih, ki je bila edino bogastvo. Trgatev so opravili šele potem, ko so Madžarom plačali odkupnino. Obleganje se je nadaljevalo. Naslednje leto 1484, ko je zaradi nastopa zgodnje zime grozdje zmrznilo, še predno so se dogovorili za odkupnino in ko so vojni dogodki popolnoma blokirali trgovino, se je položaj še bolj zaostрил. Bogati trgovci, ki so imeli odločilno besedo v tej stiski, so se odločili za brezpogojni mir.

V takšnih razmerah je tudi kulturno življenje v mestu povsem zamrlo. Na univerzo se je vpisalo leta 1484. samo pet študentov, sinov najpremožnejših trgovcev, ki so imeli še v pretek skritih živil v času obleganja. Cesar se je zadrževal najprej v Dunajskem Novem mestu, kasneje pa v Linzu. Bil je zagrenjen, ker ni imel pripravljene vojske in razočaran nad pristaši Madžarov, ki so iskali vezi z njimi iz obleganega mesta. Cesarjev zaupnik Keller, ki se je uspel prebiti v mesto, je našel poneverbe v mestni blagajni. Po kratkem postopku je pobil pri zasliševanju krivce — prominentne zastopnike madžarskih privržencev in med njimi tudi župana Hajdena. Vendar niti to dejanje niti prizadevanje Fridrika III., ki se je osebno vključil — iz varnostne distance seveda — v obrambo mesta in dal z ženinim nakitom popraviti mestno obzidje, ni moglo dvigniti spoštovanja do njega in morale prebivalstva. Zastopniki meščanstva in univerze ter politična in duhovna oblast so odklonili poslušnost cesarskemu odposlancu Kellerju in 1. junija 1485 je Dunaj kapituliral pred madžarskim kraljem Matijo Korvinom.

V pompozem sprevedu so kolone vozov dovažale meso, kruh in zelenjavo sestradanemu prebivalstvu in Dunajčanom so pošle sovražne misli. Matija Korvin, ki je iztrgal cesarju skupaj z Dunajem tudi velik del Avstrije, jim je uspel utrditi upanje na blaginjo. Še posebno zadovoljni so bili bogati trgovci, ki so imeli skrite velike količine živil v času obleganja, ko je prebivalstvo gladovalo.

Historiograf Antonio Bonfini, eden od številnih Italijanov iz Korvinovega spremstva, je podal ob prihodu na Dunaj sorazmerno verno, čeprav včasih pretirano sliko obdonavske prestolnice ob prehodu poznega srednjega v novi vek, v eri humanizma in renesanse. V svojih zapisih pravi, »da spada Dunaj« —, ki ga je sicer navdušil — »med najlepša mesta barbarov«. Bonfini opisuje dunajsko okolico, mestni obrambni nasip in jarek, obrambne stolpe, Dunajčane in način njihovega življenja, lepoto mesta, lepo pleskane hiše s toplimi izbami in steklenimi okni ter pticami pevkami. Opisuje trge, ulice in ceste, cerkve, samostane in ustanove. Pravi, da je pred zadnjimi vojnimi razdejanji imelo mesto (ne vštévši otrok) 50.000 domačinov in še 7000 študentov.

Ugotavlja, da je zaslužek v mestu dober, da pa gre ves na mizo, v čiščenje in v nove stavbe. Kakor E. S. Piccolomini tudi A. Bonfini piše o vinu, pitju in njegovih posledicah, nočnih pretepih med dvorjani in obrtniki, meščani in kmeti, študenti in delavci. Še posebno lepo opisuje vrtove, vinograde in sadovnjake, kmečke hiše, okrašene z ribniki, cvetoče vasi, gradove in hribe pa življenje na Dunaju, kjer so ženske v dobrem in slabem enake moškimi. Življenje ceni bolj od svojega v Italiji. Ugotavlja pa, da na Dunaju ni miru: prej so bili v sporih s Čehi, sedaj pa z Madžari.

Dunaj ni bil v poznem srednjem veku samo pomembno, temveč primeroma tudi luksuzno opremljeno mesto. Skoraj vse ulice, ceste in trgi so bili tlakovani z mehkim peščencem. Mesto je imelo posebnega uslužbenca »Mistrichterja«, katerega prva skrb je bila čistoča trgov. Vpeljana je bila služba, ki je v takratnih časih ni bilo lahko najti po drugih mestih. Za oskrbo vode so imeli hišne studence, ki so jih fekalije in talna voda močno onesnaževale. Tako so bili ravno ti studenci vzrok kuge in drugih epidemij. Mogočni mestni požar je narekoval nujnost učinkovite rešitve z mestno vodo. Začeli so z gradnjo vodovoda. Iz predmestja Hernalss so speljali dolge lesene in svinčene cevi do javnega mestnega studenca na Visokem trgu. Ta prvi mestni vodovod je začel delovati leta 1565. Leta 1331 je bil Dunaj razdeljen na štiri dele: Schotten, — Widmer, — Kärntner in Stubenviertel. Za vsako četrtino mesta je mestni svet zadolžil posebnega uslužbenca, ki je odgovarjal za red in mir v svoji četrti. Ta je imela določen alarmni trg, kjer so se morali meščani zbrati, če je pretil napad, požar in podobno. Leta 1525 je bila na stolpu cerkve sv. Štefana vgrajena in opremljena posebna izba za požarno stražo. Požar so oznanili podnevi z razobešanjem rdeče zastave, ponoči pa z prižiganjem svetilke. Požarna straža na stolpu cerkve sv. Štefana je bila še 1955. leta. Mestna uprava je skrbela tudi za izvajanje higienskih ukrepov. Kronisti omenjajo med drugim lovljenje številnih podivjanih psov — klatažev. Samo leta 1444 so morali odstraniti 866 pasjih kadavrov, za kar je takratni konjač — današnji veterinarski higienik ali »Hunt-schlager« zaračunaval dva feniga po kadavru. Leta 1534 je bil imenovan prvi mestni »fizikus« (Stadtphysikus), po poklicu brivec in dve leti kasneje babica.

Skrbeli so dalje za ustanavljanje bolnišnic in hiralnic, ki niso bile mestne, temveč karitativne ustanove. Iz take ustanove, ki je datirala še iz poznega obdobja Babenberžanov, je nastala dunajska meščanska bolnišnica. Od leta 1432 je ta posedovala monopol nad pivovarno, ki je jamčila za njeno finančno zavarovanje. Obstajala je tudi prostitutcija. Beznice na splošno niso bile preganjane in tudi ne nadzorovane. Bile so tako v lastništvu dvora pa tudi meščanstva. Zelo popularna so bila javna kopališča. S pojavom sramne kuge — sifilisa (Lustseuche) je kmalu eno in drugo zamrlo.

Hoher Markt je bil najstarejše dunajsko morišče. Od leta 1547 do 1710 je tukaj stala tudi mrežasta kletka. Služila je za začasni zapor, v katerega so zapirali nočne razgrajače, vlačuge, vedeževalke in pijance. Mesto je imelo več sramotnih stebrov — enega od teh na omenjenem trgu, kjer so obsojence na smrt obglavljali in razčetverili. Sežiganje na grmadi so opravljali na Erdbergu. Obglavljali so tudi na srednjeveškem Svinjskem trgu — danes Lobkowitzplatzu, na Dunajskem hribu in Rabensteinu.

V obdobju pred prelomom 15. in 16. stoletje, Dunaj ni bil reven. To izpričujejo ne le številne sakralne stavbe, dvorci in lepe meščanske hiše, temveč tudi urejeni in z živili napolnjeni trgi, polne kleti, gostoljubje in prenapolnjene gostilne. Kakor je bil v preteklosti Dunaj center dvorsko-viteške kulture, je postalo izobrazeno meščanstvo že v času cesarja Fridrika, zlasti pa po njegovi smrti, ko je zasedel 1493. leta prestol Maksimilijan I. nosilec novega kulturnega obdobja humanizma in renesanse. Kljub negativnim posledicam gospodarskih sprememb in

močno okrnjenim političnim pravicam Maksimilijana I., se je dvignila duhovna kulturna rast prestolnice ravno v tem obdobju. Dunaj je postal mesto učenjakov, center glasbe in evropsko središče tiska.

Tisk »črna umetnost« je prišel na Dunaj 1482. leta sorazmerno pozno. V tem letu je imelo že petindvajset nemških in štirideset italijanskih mest svoje tiskarne. Zdi se, da je Gutenbergova iznajdba prodirala v avstrijske dedne dežele počasi, verjetno zaradi nepretrganih vojnih zapletov. Vsekakor je bila tendenca, da se zamujeno nadoknadi. Friderik III. je tiskarje izenačil z učenjaki in jih približal plemstvu. Smeli so nositi zlato in dobili so svoj grb, ki je upodabljal krilatega leva s šlemom. Grb je bil enak grbu vitezov. Tiskarji in črkostavci so smeli tako, kakor vitezi, nositi meč. Kmalu so se pojavile knjigarne. Knjigotržci in tiskarji so bili podrejeni univerzitetnemu rektorju, kar ponovno dokazuje spoštovanje, ki so ga posvečali na Dunaju ter novi umetnosti. Med prvimi tiskanimi lastninami se je nahajal žalni govor z opisom sijajnih pogrebnih svečanosti ob pogrebu cesarju Fridrika III. in monografija o sifilisu. Prva in druga sta bili tiskani pri Johannesu Winterburgerju leta 1497. V monografiji o sifilisu »A Malafranzos morbo Gallorum preservatio ac cura B. Steber etc« polemizira avtor z zdravniki, ki so mnenja, da proti sifilisu (Lustseuche) ni sredstev in poveljuje nekatere zdravilne metode. Prav gotovo je bila potreba po tovrstni literaturi že ob koncu 15. stoletja. Iz tiskarne J. Winterburgerja je izšlo 106 znanih del, največ religiozne vsebine, ki so bila od leta 1500 okrašena z lesorezi. Poznana so tudi druga dela številnih dunajstih tiskarjev iz te dobe.

Hieronimus Vietor, Winterburgerjev pomočnik, ki se je osamosvojil, je z izdajo biblije tako zaslovel, da je mogel odpreti v Pragi svojo podružnico.

Paralelno z napredkom in razcvetom tiskarn je bilo na Dunaju tudi vedno več založb in knjigarn. Znana sta zlasti brata Lienhart in Lukas Alantsee. Prišla sta na Dunaj iz Augsburga in tu razvila cvetočo trgovino s knjigami, ki je segala do Benetk in Strassburga. »Omnium literatorum parens« se je urad imenoval Lukas Alantsee, oče vseh pisateljev. Delovanje Lukasa, njegovega brata in nekaterih drugih je povzročilo, da je humanistični duh osvojil Dunaj in da je že v začetku 16. stoletja oziroma v začetku novega veka postal Dunaj glavno kulturno mesto rimsko-nemškega cesarstva. K temu sta pripomogla dva faktorja. Prvi je bila latinščina. Ta je bila občevalni in debatni ali uradni jezik v političnih in znanstvenih krogih bolj kakor kdajkoli prej. Okrog cesarskega dvora so se zbirali ambiciozni znanstveni in kulturni uradniki. Tako je postal Dunaj ne le mesto uradnikov, temveč hkrati kulturni center države. Drugi nadvse pomembni dejavnik je bila univerza, najpomembnejša v cesarstvu. Ta je v času renesanse in humanizma mikala učenjake iz vse Evrope.

Dunajska univerza — »Alma mater Vindobonesis Rudolphina«, »eine der katholischen Kirche dienende und einverleibte Körperschaft zur Verbreitung des wahren christlichen Glaubens und zur Pflege und Förderung der Wissenschaft« — »katoliški cerkvi služabnica in priključena združenju za širjenje prave krščanske vere ter varstvu in pospeševanju znanosti« . . .

Ustanovljena je bila 12. marca 1365 pod Habsburžanom Rudolfom IV. Rudolf IV. je prvi Habsburžan, ki bi naj načrtno oblikoval Dunaj za glavno avstrijsko mesto. Kljub katastrofam in stiski se je univerza izkristalizirala v žarišče mislecev tedanjega časa. Rudolfov naslednik, vojvoda Albreht je dal 1384. leta ustanoviti status samostojne korporacije. Po vzoru pariške Sorbone naj bi si sama dala svoje statute in uredbe. Albreht je poklical učenjake iz tujine. Odzvali so se ugledni teologi, astronomi, predvsem pa medicinci iz Pariza, Nemčije, Italije in Španije.

Da bi si Albreht V. saniral lastne finance in si hkrati pridobil naklonjenost ljudstva, je izkoristil sovražno razpoloženje do Judov, ki se je zaradi vse večjih fi-

nančnih obresti zaostrovalo, in jih dal izgnati »iz mesta in dežele«. Povod za te napade bi naj bila izginitev treh malih dečkov, za katere je nahujskana drhal trdila, da so padli kot žrtve židovskega rituala. Podrli so geto in kamenje razrušene sinagoge darovali univerzi, ki si je ravno okrog leta 1425 gradila novo poslopje. Tem ukrepom se ni upiral nihče. Čeprav je imel dobiček predvsem vojvoda, niso bili zadovoljni samo župan in mestni možje, temveč tudi alma mater Vindobonensis. Zaznamek v uradnih univerzitetnih spisih pravi: »Et, ecce mirum, Synagoga veteris legis in scholam virtutum novae legis mirabiliter transmaturatur« (»Kakšen čudež, hiša stare zaveze se spreminja v visoko šolo nove zaveze«)!

Na univerzi je bilo v 14. stoletju imatrikulirano, med leti 1400 do 1430 po 500 do 600 in leta 1450 celo 800 študentov. Na začetku 16. stoletja je bilo registriranih letno 1000 študentov. V tem obdobju je bila dunajska univerza na nemškem jezikovnem območju od vseh univerz najbolj obiskovana. S tem je bil zagotovljen tudi denar, ki so ga prejemali učenjaki. Dobiček so imeli eni in drugi. Profesorji so postali s pomočjo univerze slavnješi, univerza pa, na kateri so poučevali, se je sončila v sijaju profesorjev, ki jih je vzela pod streho. Med najslavnješe te dobe štejejo Konrada Celtisa ali Pickela, ki je z uspehom zbiral študente okrog sebe. Mož je dobil brez pristojbin, ki so bile za take primere obvezne, naslov »Erzhumanist«. Pickel je bil polihistor, pa tudi pesnik. Bil je venčan kot »poeta laureatus«. To odlikovanje, ki so ga obdržali tudi v renesansi, je srednjeveškega izvora. Ceremonijo tega visokega odlikovanja je opravil cesar osebno. Pickel je bil v prvi vrsti akademski učitelj, ki je predaval zgodovino, geografijo, govorniško umetnost, pesništvo, o antičnih pisateljih in sodobnih znanstvenikih. Gre mu zahvala, da je končno pregnal skolastiko iz učilnic in predavalnic, ko je ustanovil družbo »Sodalitas danubiana« predhodnico znanstvene akademije (Akademie der Wissenschaften) — gremij učenjakov, ki je opravljal funkcijo akademije. Že humanist Enea Silvio Piccolomini v svojem poročilu ugotavlja, da si univerza premo prizadeva za lepoto jezika, pesnitve in druge plemenite teme, vse preveč pa drobi svoj trud in čas z dlakocepstvom dialektike.

Celtis je ustanovil na Dunaju še Collegium poetarum et mathematicorum in ga združil z univerzo z namenom, da na univerzi pridobljena spoznanja poglobijo pred delovno skupnostjo, enako današnjemu podiplomskemu študiju. Pri obeh institucijah, kakor tudi pri poučevanju, je Celtisa podpiral njegov dosti mlajši prijatelj Johannes Cuspinian, po rodu kakor Celtis iz Frankovske dežele, ki je pri 27. letu postal rektor dunajske univerze. Po smrti Celtisa leta 1508 je nadaljeval na ustanovljenih institucijah njegovo delo. Vešč starih jezikov je predaval o rimskih pesnikih. Bil pa je tudi zgodovinar, cesarjev državnik in diplomat. Diplomatsko je pripravil odnosno zasnoval donavsko monarhijo pod motom »Bella gerant alii, tu felix Austria, nube« s tem, da je realiziral od vseh možnosti v dinastiji Habsburžanov najvažnejšo — dvojno poroko med otroci kralja Madžarske in Češke Vladislava z vnuki Maksimilijana.

»Bella gerant alii, tu felix Austria, nube« (»Drugi se naj bojujejo, ti srečna Avstrija, pa se ženi«). To geslo so sicer poznali že Babenberžani, toda Habsburžani so jih v tem daleč prekašali. Maksimilijan I. je že s svojo ženitvijo z Marijo, hčerko Karla Drznega, prinesel Habsburžanom mogočno burgundsko dediščino. Dne 22. julija 1515, ko je organiziral sijajno knežje srečanje s Sigmundom poljskim in Vladislavom madžarskim vladarjem, mu je uspelo z dvojno poroko pripraviti kretnice za realizacijo svojih načrtov. Tega dne je bila v cerkvi sv. Štefana poroka enega Maksimilijanovih vnukov, Karla ali Ferdinanda z Ano, hčerko kralja Vladislava iz hiše Jagelovičev, pri kateri je zastopal Maksimilijan I. žena, ki še ni bil niti določen. Saj sta bila oba odsotna in živela v Španiji. Potem je sledila poroka Ludvika, vnuka kralja Vladislava II., z Marijo, vnuकिनjo Maksimilijana I. Ta medsebojna poroka je zagotavljala dedno pravno pravico Habsburža-

nov do Češke in Madžarske v primeru, če bi Jageloviči izumrli. Ker je že leta 1526 edini moški potomec iz dinastije Jagelovičev, mladi madžarski kralj Ludvik II., padel v bitki pri Mohaču, je postala ta dvojna poroka aktualna.

Z dvojnimi porokami je cesar Maskimilijan I. imel že izkušnjo, ko sta se leta 1496 njegov sin Filip (Philipp), dedič Burgundije in njegova hčerka Margareta poročila z obema otrokoma kraljev Kastilije in Aragonije, princeso Ivano in princem Ivanom. Po zgodnji smrti Ivane 1497 je prešla pravica do španske krone na Ivaninega soproga Filipa in od tega na njegovega sina Karla V. Te dvojne vezi so napravile Habsburžane za najmočnejši knežji rod v Evropi. S pomočjo porok in zakonskih pogodb je postal stvarnost eden od najbolj ambicioznih načrtov dinastične častihlepnosti.

Današnji dunajski Kunsthistorisches Museum predstavlja zakladnico, ki odgrinja obiskovalcu tančico umetniške preteklosti Evrope. Temelje te zbirke raznovrstnih umetnosti, še posebno pa slikarstva, so v prvi vrsti postavili nosilci

Relief škofa Jurija Slatkonje v katedrali sv. Štefana, fotografiral dipl. ing. Jože Senčar

habsburške dinastije, ki so bili ne samo naklonjeni mecenji, temveč često tudi sami zanesenjaki — zbiralci kulturnih del in ljubitelji umetnosti. Na Dunaju je zbranih največ slikarskih del takratnega okolja in družbe iz 16. in 17. stoletja.

Eden od prvih slikarstvu naklonjenih Habsburžanov in zbiralcev portretov članov vladajočih družin in vojnih junakov je bil že cesar Maksimilijan I. (1459—1519). Prizadevni zbiralci umetnin so bili Maksimilijanov pravnuk nadvojvoda Ferdinand (1529—1595), cesar Rudolf II. (1552—1612) in še prav posebno nadvojvoda Leopold Wilhelm, pravnuk cesarja Rudolfa II. Habsburžani so odkupovali, jemali kot darila in zbirali slikarske umetnine ob obiskih in kronanjih. Vabili so slavne umetnike na dvor in vzdrževali celo svoje dvorske slikarje. Med oboževalci slikarske umetnosti 16. stoletja so bile kajpak tudi eminentne osebnosti takratne družbe. Tako je npr. naročil portret pri slavnem Lucasu Cronachu starejšemu — historiograf, rektor dunajske univerze v letih 1500—1501, Johannes Cuspinian, in sicer zase in za ženo.

Maksimilijan I. velik ljubitelj umetnosti, je dne 20. julija 1498 ustanovil dvorsko glasbeno kapelo z institucijo kapelskih dečkov (*Kapellenknaben*) predhodnikov »Dunajskih dečkov« (*Wiener Sängerknaben*). V obdobju humanizma in renesanse ob prelomu 15. v 16. stoletje se začenja razcvet dunajske glasbe. Cesar Maksimilijan I., katerega je vzgajal naš rojak Tomaž Prelokar iz Celja, je poklical na dvor Jurija Slatkonjo in mu zaupal vodstvo ustanovljene dvorske glasbene kapele.

Jurij Slatkonja se je rodil 21. marca 1456 v Ljubljani. Kakor številni slovenski rojaki je odšel študirat na Dunaj, kjer se je leta 1475 vpisal na dunajsko artistsko (filozofsko) fakulteto. Po mašniškem posvečenju se je na podlagi svoje nadarjenosti in velikega zanimanja za glasbo potegoval za kantorja pri dvorski pevski kapeli. Ker je imel Slatkonja izborna kvalifikacija pevskega mojstra (*Singenmeister*), ga je Maksimilijan I. poklical k sebi na dvor, kjer je vodil dvorsko kapelo, postal pa je dvorski kaplan in tudi cesarjev zaupni svetovalec.

Slatkonji je uspelo s prirojeno sposobnostjo in izvrstno strokovno kvalifikacijo ter s pomočjo nadarjenih sodelavcev iz Salzburškega, Flandrije in Italije ustvariti iz dvorske kapele glasbeno središče dunajske prestolnice.

Do tedaj je bila glasba cerkvena zadeva in je imela kot taka izrazito duhovni karakter. V času Slatkonje pa so v korist njeni kvaliteti najemali v zbor tudi neklerike. Repertoar se je polagoma razširil tudi na posvetno glasbo. Dvorska kapela je morala sodelovati, razen v liturgiji, tudi na gostijah, družabnih plesih in drugih dvorskih svečanostih.

Potem, ko je postal Slatkonja kanonik in prošt v Ljubljani, ga je imenoval cesar Maksimilijan za administratorja in kasneje za škofa male pičenske škofije v Istri. Leta 1513 ga je vladar povabil nazaj na Dunaj in ga povzdignil za prvega dunajskega prestolnega škofa. Vsi njegovi škofijski predniki, od ustanovitve dunajske škofije leta 1469, so namreč dunajski škofijski sedež samooskrbovali kot administratorji. Da je dunajski nadpastir Slatkonja ob tem še nadalje skrbel za glasbeno življenje, je tudi to njegova častna dolžnost, ki je bila pozitivna v skrbi za cerkveno glasbo. Cesar Maksimilijan I. in prvi redni dunajski škof Slatkonja sta si prizadevala tudi za dodelavo in nadaljnjo ureditev cerkve sv. Štefana. Tako so leta 1505 postavili večje in leta 1517 v levi stranski ladji manjše orgle.

Med dunajskimi humanisti je imel škof Slatkonja številne prijatelje. Med njimi je bil eminentni matematik, astronom in zdravnik, naš rojak Andrej Perlach. Perlach mu je posvetil 1518. leta Almanah, v katerem je objavljen precizno izračunan meridian mesta Dunaja.

V času svojega škofovanja je imel Slatkonja težave s stolnim kapitljem ob razmahu protestantizma. Da se med škofi reformacijskega obdobja omenja tudi Slatkonjo, velja to le zaradi časa njegovega škofovanja, ne pa zaradi njegovega

delovanja. Škof Slatkonja je bil človek muz, varuh znanosti in umetnosti, še prav posebno pa glasbe. V protestantizmu je videl le vrsto sekte, ločine, ki bo kmalu, kakor je verjel, spet zgubila na vplivu.

Dne 26. aprila 1522 je umrl prvi ustoličeni dunajski škof Slatkonja. Da bi bil v času svojega življenja bolj umetnik kakor dušni pastir in nadpastir, se mu ne more očitati. Slatkonja je položil dunajskemu glasbenemu življenju temelje in dal kvalitetno globino ter s tem posredno napotil mnoge v življenje cerkve. Pokopan je v cerkvi Sv. Štefana in ima v severnem zidu ob krilnem oltarju vzdan nagrobni kamen.

V poznem 15. in zgodnjem 16. stoletju sta na dunajski univerzi delovala, razen rektorja Perlacha, še profesorja, naša rojaka, Marija Hvala iz Vač in Bernard Perger iz Štajerske. Okrog leta 1528. je na dunajski univerzi študiral tudi Primož Trubar, oče slovenske knjige.

Zelo razdvojeno stališče do novega verskega nauka je v tistem času zavzela dunajska univerza. Prišlo je celo tako daleč, da sta 1520. leta rektor in njegov namestnik enostavno prepovedala objavo papeževe bule z obsodbo Martina Lutra. Šele leto kasneje je cesar Ferdinand I. uveljavil publikacijo odločbe in zahteval tudi takojšnjo oddajo vseh reformatorskih listin. Na Dunaju je bil tedaj škof Revellis.

Bofinijev opis Dunaja se s Piccolominijem v glavnem ujema.

Dunaj je imel v tem času 50—60.000 prebivalcev in je za takratne razmere štel med evropska velemesta. O življenju revnih dunajskih slojev Piccolomini in Bonfini nista pisala. Vsekakor je bil po kapitulaciji leta 1485 finančni položaj Dunaja majav in proizvodnja na tleh. Obrtništvo je trpelo pomanjkanje. Meščani, katerih položaj že vrsto let ni bil tako kritičen, so pričakovali od Matije Korvina gospodarski razcvet. Vsekakor so se Madžari ob prihodu na Dunaj izkazali velikodušne. Poleg živil so pripeljali še 3000 klavnih govedi. leta 1488 je Matija Korvin sicer potrdil mestne privilegije, toda zanimal se je le za ugodne cene in neposredno trgovino v svojo korist z zahodnimi Nemci. Tako je že stoletja uveljavljeno donosno dunajsko posredništvo med vzhodom in zahodom ne le nezadovalo, temveč postalo molzna krava madžarskih davčnih izterjevalcev. Mesto je moralo skrbeti tudi za najemniško vojsko za borbo s cesarjem. V letih 1488 in 1489 ter 1490 so izbruhnili na Dunaju veliki požari, ki so pustili v mestu huda razdejanja. Prestolnico je rešila pred razsulom edino vinska trgovina.

Matija Korvin, ki je bil velik pospeševalec univerze, je 10. februarja 1490 potrdil stare univerzitetne svoboščine dunajske univerze. V času njegove vladavine pomeni 1489. leto začetek razcveta artistične fakultete na Dunaju, katere eminentni predstavnik je postal naš rojak Andrej Perlach. Korvinov dvor je pritegnil številne učenjake in italijanske umetnike. Zanimivo je, da je Matija Korvin skrbel za vsakoletno slavje Leopolda Babenberžana, ki je bil ravno v času bojev z avstrijskim cesarjem Fridrikom III. 6. januarja 1485 proglašen za svetnika.

Matija Korvin, madžarski kralj, ki je živel pet let v dvorskih prostorih Ladi-slava Postumusa na Dunaju, je nenadoma, še ne petdeset let star, umrl 6. aprila leta 1490, zadet od možganske kapi. Neprecenljiv vir za Korvinovo obdobje je — poleg madžarske kronike italijanskega historiografa Antonia de Bonfinija, dnevnik humanista in zdravnika Johannesa Tichtela, večkratnega dekana medicinske fakultete dunajske univerze in ustanovnega člana gremija Sodalitas Danubiana. Živel je od leta 1445 do okrog 1503.

Potem, ko je papež odvezal Avstrijce prisega Matiji Korvinu, je Dunaj spet postal habsburški. Po Fridriku III., ki je umrl 1493 v Linzu, je prišel na Dunaj 31-letni Maksimilijan (1459—1519), postal deželni knez in leta 1508 končno — nemški cesar. Do Dunaja Maksimilijan I. ni imel prevelikih simpatij, saj je otroška leta preživeljal s svojimi starši v obleganem mestu. Bil je tudi s starši zaprt in

izpostavljen leta 1462 sramotenju, ko je moral s starši zapustiti mesto. Od številnih rezidenc mu je bila rezidenca v Innsbrucku najljubša. Dunaj, ki je bil prestolno mesto od 1156. leta do sredine 15. stoletja in s tem politični center Babenberžanov in nato Habsburžanov, je svojo prednost moral odstopiti Innsbrucku. Dvorni liferanti so se selili za dvorom. Ker so bile razen tega odprte nove morske poti preko Lizbone in Antverpna mimo Benetk, so s tem obšle Dunaj in tudi škodile mestu. Mesto si ni opomoglo od težkih gospodarskih udarcev zadnjih desetletij, niti za časa Friderika III. niti njegovega sina Maksimilijana I. Šele leta 1510 je Maksimilijan I. preselil sedež nižje avstrijske uprave na Dunaj.

V dobo vladanja Maksimilijana I. vpada razcvet humanizma. Dunaj je postal kulturno središče, tekmeč Parizu in italijanskim državam. Leta 1519 je cesar Maksimilijan I. umrl. Sledil je nemir pred negotovostjo. Maksimilijanova želja je bila, da bi po njegovi smrti dežele, ki jih ima pravico držati, še dalje upravljala vlada (*Regiment*), čeprav je bila že tedaj splošna navada, da so s smrtjo vladarja ugasnila pooblastila vlade. V tem primeru je prešla vrhovna oblast na stanove in šele potem, če so ti dobili svoje svoboščine potrjene in so se poklonili novemu gospodarju, je zavzela mesto nova vlada. Dunajski župan Wolfgang Kirchhofer je želel, da bi se prizadete stranke, ki so se izkristalizirale po Maksimilijanovi smrti, pogajale in sporazumele. Vendar je revolucionarno razpoložena opozicija, ki je pričakovala v tem nove okrnjene svoboščine, bila proti temu predlogu. Vodil jo je dr. Martin Siebenbürger, trikratni dekan juridične fakultete dunajske univerze. Bil je rojen politik — komolčar. Kot mestni sodnik je postal neprijubljen in je moral mesto zapustiti.

Po Maksimilijanovi smrti je Siebenbürger okrepil opozicijo in z imenovanjem novih mestnih svetnikov izsilil večinsko razmerje. Tako je uspel odstraniti vlado, ki je zbežala v Dunajsko Novo mesto, in imenoval novo. Medtem se je stara vlada iz Dunajskega Novega mesta obrnila v Španijo na Karla, starejšega vnuka cesarja Maksimilijana I., ki ji je izrazil zahvalo in jo potrdil. Opozicija pa je sklenila odposlati h knezu Karlu delegacijo z Siebenbürgerjem na čelu. Ta je bil dober govornik in je tudi blesteče obvladal latinščino. Ko so preko Beljaka dospeli v Trbiž, je bilo delegaciji izročeno Karlovo pismo, ki je bil medtem izvoljen za nemškorskega cesarja. Kljub pismenemu navodilu, naj se vrnejo na Dunaj in podredijo novi vladi, so nadaljevali pot preko Benetk in Rima v Barcelono do cesarja Karla. Delegacija je doživela neuspeh. Latinski govornik Siebenbürger je namreč kazal več simpatij do oligarhije kakor do monarhije. Avstrijecem je dal vedeti, naj se sporazumejo z novo, od njega potrjeno vlado in sočasno grajal samopašnost in nasilje. Prvikrat se je Siebenbürger znašel že tukaj, ko je večina akceptirala cesarjevo razsodbo in grajo, v manjšini. Po vrsti so namreč odpadli zastopniki Štajerske, Koroške, Kranjske, Tirolske in med povratkom še zastopniki Gornje Avstrije. Z Siebenbürgerjem so ostali samo še Nižjeavstrijci, pa še ti so ga leta 1520 zapustili. Ko je cesar Karl V. razpisal volitve občinskih svetov in župana, je proti pričakovanju zmagal v mestu Siebenbürger. Cesar Karl V. je volitve potrdil le za eno obdobje.

Z vormsko pogodbo se je cesar Karl V. (1519—1556) odpovedal avstrijskim deželam s Češko in Madžarsko vred v korist svojega brata Ferdinanda in tako pripeljal do cepljenja habsburško dinastijo v špansko-nizozemsko in avstrijsko-nemško vejo. Ferdinand je imel nato polne roke dela, da bi obvladal nemire, ki so zaradi novega mestnega prava in splošnega gospodarskega propadanja nastopili že v Maksimilijanovem času. Tej stiski se je pridružil vse večji razmah luteranstva, na vzhodu so grozili Turki in v mestu je spet divjala kuga.

Osemnajstletni vojvoda Ferdinand, vzgojen v Španiji in Flandriji, je bil hladen, zadržan, neuklonljiv in nedostopen. Odpotoval je takoj v Avstrijo in slavil z Ano poroko v Linzu in ne na Dunaju. Potem, ko je zaključil dedna pogajanja na

Nizozemskemu, si je izbral po prebiti zimi 1521/22 Gradec za začasni vladni sedež in se od tu junija 1522 vrnil v Dunajsko Novo mesto, tako da se je Dunaju izognil. Tu je ustanovil s pomočjo tujih izvedencev in učencjakov posebno sodišče, ki naj razišče dunajsko upornost. Na sodišče, ki mu je osebno predsedoval, je povabil z Dunaja vse prizadete. V Dunajsko Novo mesto je dal prepeljati tudi celoten sodni material. Najprej so bili pohvaljeni, povišani in nagrajeni člani stare Maksimilijanove vlade. Tudi vodilni pristaši, zbrani okrog Siebenbürgerja so lahko branili svojo politiko, toda 23. julija 1522 so bili obtoženi in obsojeni zaradi veleizdaje, ker so pregnali cesarsko vlado, si prisvojili zbornico, uporabili artilerijo in povzročili prelivanje krvi. Obsojence so v skladu s strogimi predpisi takoj zaprli in jih na trgu, kjer je zasedalo sodišče, v dveh etapah obglavili: 9. avgusta 1522 dva obsojena člana plemstva in 11. avgusta 1522 pet obsojenih meščanskih veljakov in z njimi Siebenbürgerja.

Po Konradu Vorlaufu in Wolfgangu Holzerju je Siebenbürger tretji dunajski župan, ki je moral plačati svoj odpor proti domnevemu zakonitemu nasilju z življenjem. Cesar Ferdinand je razpustil od Siebenbürgerja imenovani mestni svet in dal Dunaju novo mestno pravo, s katerim je bilo demokracije konec.

Meščanstvo je s to zakonodajo zgubilo svobodo trgovanja. Z njo je bila izražena volja deželnega kneza, kateremu so se morali podložniki ukloniti. Notranji mestni svet je obstojal odslej iz dvanajstih meščanov, hišnih lastnikov, ki niso smeli opravljati rokodelstva. S tem so bili obrtniki izključeni od opravljanja mestnih poslov, za kar so se dolgo borili. Zunanji svet, voljen iz meščanstva, je štel 76 mož. Ta organ podrejen neposredno deželnemu gospodu, je dobil razširjene kompetence. Nadaljnjih dvanajst meščanov je bilo dodeljenih za prisednike mestnemu sodišču. Sto oseb mestne uprave je bilo podrejenih županu, za katerega izvolitev je moral dati svoj pristanek deželni knez. Ferdinand je bil po svojem starem očetu Maksimilijanu I. drugi veliki reformator avstrijske uprave. Ustvaril je ono avstrijsko centralno upravo okrnjenih dunajskih svoboščin, katera je z malimi spremembami in dopolnitvami funkcionirala tristoletdeset let.

Ko je Ludvik II. kralj Madžarske in Češke padel 29. avgusta 1526 v bitki pri Mohaču na južnem Madžarskem, so v skladu z veljavnimi dednimi pogodbami prešle njegove dežele na Habsburžane. Dne 24. februarja 1527 je bil Ferdinand kronan v Pragi za češkega kralja. Potem, ko se je njegov brat Karl V. umaknil leta 1556 v samostan, je Ferdinand prejel še cesarsko čast. Bil je izpostavljen kakor le malokateri od Habsburžanov, ki so imeli na Dunaju rezidenco, težki notranji in zunanji preizkušnji. Soočal se je poleg drugih stisk z dvema problemoma, ki sta občasno grozila, da razbijeta državo, avstrijske dedne dežele, še prav posebno pa Dunaj. To sta bila protestantizem in turška nevarnost z vzhoda. Slednji je dal Ferdinand I. vsaj spočetka prednost, čeprav je prav protestantizem pripeljal sto let kasneje do najdaljšega oboroženega konflikta v novem veku.

Protestantizem se je pojavil na Dunaju okrog 1520. leta. Vzroki, ki so omogočili ugodna tla Lutrovemu verskemu nauku, so bili propadanje morale in trhle organizacije, ki ju je prenašala takratna katoliška cerkev. Nič manj odločilni za razmah protestantizma so bili vzroki politične narave, ko je Ferdinand I. leta 1522 s krvavim procesom v Dunajskem Novem mestu zadušil vstajo plemstva in se s tem odtujil tudi drugim svojim podložnikom. Verski boji so besneli v avstrijski prestolnici skoraj polnih sto let. Kljub oblastni prepovedi leta 1523 razširjanja in posesti luteranskih knjig in zastrašujoči smrtni kazni mestnega svetnika Kasparja Tauberja, ki se ni hotel odreči Lutrovemu nauku, se je protestantizem bliskovito širil.

Zaradi nenadne konfrontacije s Turki 1526. leta je vladar potreboval za vojskovanje velika finančna sredstva, ki so pa bila v rokah plemičev somišljenikov protestantizma. Njihova privolitev je postala učinkovito orožje za izsiljevanje ne-

motenega širjenja novega Lutrovega nauka. Ferdinand I. je popuščal in povzročil razmah novega gibanja. Vedno znova so prihajali iz zahodnih nemških dežel pridigarji v prestolnico.

Notranjo versko stisko je stopnjevala 1529. leta še zunanja. Približevali so se Turki. Osmanskemu političnemu in verskemu ekspanzionističnemu pritisku ni bil noben jez previsok. Pri Mohaču ni padlo le 30.000 vojakov, temveč tudi njihov mladi kralj Ludvik, ki se je vtopil na begu. Dedna pogodba, ki jo je pripravil že Maksimilijan I., je postala stvarnost.

Ferdinand I. je postal češki in madžarski kralj. Na Češkem ni bilo težav, medtem ko je izbruhnila na Madžarskem državljanska vojna za nasledstvo, ki so jo Turki izkoristili.

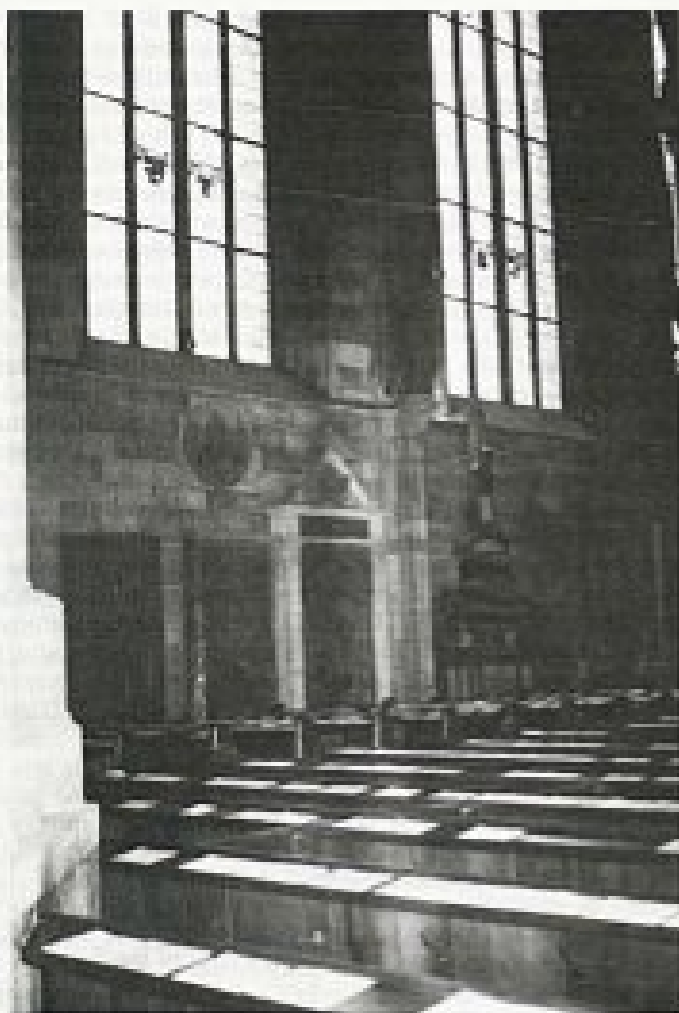
Dne 11. septembra 1525 so Turki osvojili madžarsko glavno mesto in prodirali ob Donavi proti avstrijski prestolnici.

Na Dunaju je izbruhnila panika. Kdor je le mogel, je z družino in premoženji bežal iz mesta proti zahodu. Od mestnega sveta je ostal le župan Wolfgang Treu, mestni sodnik in trije svetniki. Položaj mesta je bil kritičen. Mestno središče je imelo obzidje, toda predmestja so bila z jarki in palisadnimi ograjami slabo zaščitena. Dunaj je imel sicer dovolj topništva in municije, pa tudi z živili je bilo mesto dobro oskrbljeno. Meščanstvo ni bilo vojskovanja večje, ker so že davno prej pustili orožje najemnikom. Mestnemu županu, ki je opravil avgusta 1529 pregled bojnih rezerv, se je nudila žalostna slika. Od 4000 za obrambo sposobnih mož je bilo le tisoč borcev voljnih in pripravljenih za obrambo. Ferdinand je sicer prosil brata Karla za pomoč, toda dogodki so Ferdinanda prehiteli. Iz nemških dežel je prišel v pomoč le manjši vojaški kontingent. Glavnina državne vojske je ostala pri Linzu. Vendar so deželni vojaki in veterani iz Štajerske, Češke ter celo iz Španije pomnožili Dunajčane na šestnajsttisoč mož. Prava sreča za mesto v tej stiski je bil vojaški poveljnik grof Miklas Salm, preizkušeni zmagovalc v bojih s Francozi pri Paviji.

Iz Madžarske se je bližalo pod poveljstvom sultana Sulejmana II. (vladal od 1520—1566) 120.000 turških bojnikov, okrepljenih z 80.000 lahкими konjeniki. S temi je prišlo 21. septembra 1529 med današnjim letališčem Schwehat in dunajskim predmestjem Simmeringom do prvih spopadov. Poveljnik branilcev mesta Salm se je odločil, da požge naselja pred mestnim obzidjem. Plameni so zajeli 800 hiš, dvorcev in cerkva, da Turki ne bi imeli zavetja, toda ti so prišli s šotori in ob koncu septembra obkolili mesto. Ko so turške ladje 27. septembra 1529 požgale in razušile lesene donavske mostove, je bilo mesto povsem zaprto in v celoti obkoljeno.

Ker je strahoten požar leta 1525 uničil tretjino hiš v sredini mesta in se je tem pridružilo v času prvega turškega obleganja še osemsto poslopij, obnova nekaterih od teh pa je bila po odhodu Turkov prepovedana, je bil razvoj mesta za daljše obdobje zavrt. Izboljšal se je pa s tem vojaški položaj ogroženega mesta. Zaskrbljujoče je bilo stanje mestnega obzidja, katero vse od petdesetih let 15. stoletja ni bilo več obnovljeno. Turki so vrtali podpornike, da bi podminirali utrdbe. Turško poveljstvo je določilo 14. oktober 1529 za odločilni napad. Silovito so obnovili naskok na vseh občutljivih točkah. Na Koroških vratih je mogočna turška mina zapustila 80 metrske vrzeli v zidu. V krvavem boju (mož proti možu) so sestradani branilci mesta napad odbili. Peter Stern ne navaja v svojem dnevniku, kaj naj bi bil dejansko vzrok, da so se popoldne istega dne demoralizirani Turki umaknili. Imeli so sicer topništvo, toda le malo topov in še ti so bili primitivni s kamnitimi krogli.

O teh herojskih prvih obleganjih Dunaja 1529. leta in stiski, ki jo je mesto preživljalo, zlasti pa še o županu W. Treuju in 70 let starem vojaškem poveljniku grofu M. Salmu vedo historiografi bore malo, za razliko o dogodkih in zadržanju

Škof Jurij Slatkonja na severni strani dunajske katedrale sv. Štefana

prebivalstva v času drugega obleganja Dunaja 1683. leta. Neprecenljiv vir za dogodke v ogroženem mestu je poročilo očividca Petra Sterna, ki se je udeležil obrambe Dunaja in pisal kot vojni tajnik Ferdinanda I. dnevnik o njegovem prvem obleganju. Ta dnevnik je natisnil Hieronymus Vietor, tedaj najpomembnejši tiskar, takoj po odhodu Turkov z naslovom »Belagerung der Statt Wienn« v 1000 primerih. Natis knjige je veljal tedaj za velikansko naklado. Še isto jesen so prodali že tristo eksemplarov.

Za Dunaj je bilo usodno, ker državna vojska, ki se je v odločilnih dneh obleganja pomaknila iz Linza proti mestu, ni zasledovala Turkov. Nevarnost pred njimi je bila zaradi tega le začasno odstranjena. V naslednjih desetletjih so namreč vedno znova napadali z vzhoda. Tako se že leta 1532 vdrli globoko na Nižje Avstrijsko.

V naslednjih letih so si na Dunaju prizadevali odstraniti opustošenja, povzročena v času obleganja. Okolica je bila ne le opustošena, temveč tudi požgana in prazna. Najprej so povečali in modernizirali trdnjavo, da bi bila kos novi nap-

dalni tehniki. Slika renoviranega obzidja iz 1529. leta je skupno z utrdkami dominirala vse do sredine 19. stoletja. Zaradi kontinuirane nevarnosti pred Turki in razmaha protestantizma je gradnja sakralnih in drugih stavb v 16. stoletju skoraj povsem zamrla. Leta 1533 je prenesel Ferdinand svoj sedež na Dunaj. Iz renesančnega obdobja je leta 1520 oblikovan vzhodni portal sakralne stavbe Salvator — Kapelle. Ferdinand I. je dal leta 1552 zgraditi glavni zahodni portal dvora »Schweizertor«. Najznamenitejša renesančna stavba na Dunaju pa je Stallburg, ki je bila od leta 1559 do 1584 rezidenca Maksimilijana II.

Augsburgški verski mir leta 1555, po načelu »cuius regio, eius religio«, v katerega je moral privoliti Ferdinand I., je pomenil priznanje Lutrovega nauka v nemških deželah in protestantizem je na Dunaju dosegel velik razmah, kljub temu da v Avstriji ni bil priznan. Leta 1545. je bila že polovica mestnega prebivalstva protestantska. Ko je grozila eskalacija verskega boja in njegovih metod, se je pričela s trientskim koncilom (1545—1563) protireformacija. Ferdinand I., v Španiji rojen in vzgojen Habsburžan, je v tej stiski poklical na pomoč jezuite, duhovno gardo Španca Ignacija Lojolskega, ki naj bi z duhovno obnovo zatrla protestantizem na Dunaju.

Najpomembnejši med njimi je bil Peter Canisius (1521—1597), rojen na Holandskem. Na Dunaj je prišel leta 1552. Tu je poskušal predvsem s svojimi univerzitetnimi predavanji zajeziti med študenti vpliv protestantizma. Na željo Ferdinanda I. je pisal tudi praktično literaturo neke vrste katekizem. Leta 1553 je postal dvorni pridigar in leto zatem administrator dunajske škofije. Poklicani jezuiti so zasedli prazne, osirotele župnije. Kljub velikim težavam z jezikom niso popustili v svojem prizadevanju po duhovni obnovi prebivalstva.

Protireformatorje je razočaral Maksimilijan II. (1564—1576), ki je sledil svojemu očetu Maksimilijanu I. Želel je z Lutrovimi somišljeniki spravo in je 26. septembra 1564 potrdil plemstvu versko koncesijo iz leta 1552., da smejo imeti »v svojih domovih, hišah, in območjih po deželi« javne protestantske božje službe po novi augsburški veroizpovedi. Te pravice pa dunajske množice niso imele. Zaradi tega je prišlo v šestdesetih letih 16. stoletja do svojevrstnega fenomena. Dunajsko mesto se je vsako nedeljo skoraj izpraznilo. Pristaši novega nauka so romali s svojimi družinami iz mesta v okoliške kraje, kjer se jim je nudila prilika udeležbe protestantskega cerkvenega obreda. Končno je Maksimilijan II. te vsebolj masovne nedeljske izlete prepovedal in hkrati zaprl plemstvu kapele z izjemo javnih protestantskih verskih prireditev v kapeli deželnega dvorca, ki je pa bila za množice daleč pretesna. Plemstvo je v tej za protestante težki situaciji angažiralo Josua Opitza, zastopnika najradikalnejšega protestantskega krila. Mož je bil briljanten govornik, vendar demagog, ki je umel spraviti poslušalce do razkačenosti in divjanja. Maksimilijan II. je bil z njim toleranten.

Po Maksimilijanovi smrti leta 1576 sta njegova sinova Rudolf II. (1576—1608) deželni gospod Nižje Avstrijske in vojvoda Ernest ubrala rigorozno nasprotno smer. Dne 12. junija 1578 je moral Opitz, ki ni prenehal blatiti papeža, jezuitov, menihov in duhovnikov, zapustiti cesarske dežele. Deželno kapelo so zaprli in prepovedali vsako luterantsko bogoslužje. Dve leti kasneje so zaprli še protestantsko knjigarno, toda protestantizmu še vedno ni odbilo.

Najti prava pota in izvesti protireformacijo na Dunaju je uspelo Melhiorju Kleslu ob pomoči vojvode Ernesta. Protireformator Kresl, ki se je rodil 1553. leta na Dunaju in umrl leta 1630 v Dunajskem Novem mestu, je bil konvertit. Prišel je iz dunajske protestantske družine in pod vplivom jezuita Georga Schererja prestopil v katoliško vero. Leta 1579 je postal duhovnik in prošt stolne župnije sv. Štefana in s tem kancler univerze. Skrbel je zato, da je bil profsorski kolegij sestavljen iz katoličanov. Leta 1588 je postal škof v Dunajskem Novem mestu, deset let kasneje škof na Dunaju in leta 1616 svetovalec kralja Matije. Ker je bil

proti temu, da se s silo zaduši vstaja čeških protestantov, je bil 1618 razrešen vseh funkcij, zaprt in zatem v rimskem izgnanstvu do 1623. leta. Po letu 1627 je spet prevzel dunajsko škofijo. Klesl je dominantna osebnost ob prelomu iz 16. in 17. stoletje, v obdobju prehoda iz renesanse v zgodnji barok. Z njim je ostala Avstrija katoliška.

Življenje Dunajčanov je bilo v 16. stoletju kljub stiski v času turških napadov in njihovih posledic in kljub verskim nemiro, kužnim boleznim in hudim požarom znosno, občasno celo zadovoljivo. Wolfgang Schmeltzl (1491—1519) ga je v 16. stoletju prikazal z vso živahnostjo. Bil je tujec, kakor Piccolomini in Bonfini, vendar ni prišel iz Italije, temveč iz Oberpfalza na severu. Kakor njegova predhodnika je bil tudi Schmeltzl velik občudovalec prestolnice na Donavi. Sodeč po njegovih zapisih je moral biti Dunaj že v 16. stoletju sorazmerno čisto mesto. Leta 1565, ko se je Maksimilijan II. preselil iz starega gradu v dvor, je Dunaj dobil prvi regularni mestni vodovod. Voda je dotekala od izvirov v predmestju Hernalts po dolgih lesenih in železnih ceveh do studenca na mestnem trgu, ki je bil namenjen meščanom za splošno uporabo vode. V svojih spisih našteva Schmeltzl kar sedemnajst različnih govoric, ki jih je poslušal na Dunaju. Med temi našteva tudi našo. Množica različnih jezikov dokazuje, da je bil Dunaj že pred 500 leti živahen tujskoprometni center.

Schmeltzl opisuje življenje na trgih. Živila in alkoholne pijače so prodajali razstavljene po klopih na odprtem prostoru. Stalni prodajalci so imeli posebna določena mesta. Trg je imel žigosano mestno tehtnico, s katero so osramotili prodajalca, ki bi živila nepošteno meril.

Ločeni so bili tržni prostori za sadje, divjačino in kmetijske pridelke, kjer je kupec lahko kupil različne vrste klobas, šunko, tlačenko, slanino, sir, mleko in mast, pa repo in zelje.

Sedemdeset mesnih stojnic je Schmeltzl naštel samo na Grabnu in Lichtenstegu. Mesne potrebe so bile že v 16. stoletju, ko je štel Dunaj okrog 50.000 prebivalcev, velike. Kronist Schmeltzl poroča, da je bilo tedensko na Dunaju zaklano 300 volov, 600 telet, 1000 ovac in 100 prašičev, medtem ko je videl prignati na živalski trg ob petkih tudi do štirideset volov in druge klavne, plemenske in vprežne živine. Na trg so dnevno privažali tudi vozove rakov, kar vse dokazuje, da so že v 16. stoletju na Dunaju radi dosti in dobro jedli. Na trgu so imeli tudi zamreženi zapor, v katerega so trpali ponočnjake, razgrajače in pijance. Na tržnem prostoru so bili pripravljene vožvi, neke vrste fijakarji, s konjsko vprego za prevoz obiskovalcev trga, za vožnjo v Baden, Dunajsko Novo mesto in Krems.

Proti koncu 16. stoletja je bilo življenje na Dunaju, z izjemo verskih zmešnjav, mirno in varno. Gradenj je bilo malo, vendar so bile te grajene razkošne. Maksimilijan II. je dal v Simmeringu zgraditi po zamisli Palodija »zabavno palačo« (Lustschloss). Uredil je na zahodnem mestnem območju park — Fasangarten. Kasneje je bil na tem prostoru zgrajen dvorec Schönbrunn. V Kaiserebersdorfu je bil prav tako pod njegovo vladavino zgrajen prvi zverinjak. Zgodovinarji so mnenja, da sta Maksimilijana II. zoologija in botanika bolj okupirale kakor vladni posli. Po botaniku Ghislain de Busbecquju se je dišeči španski bezeg udomačil tudi na Dunaju. Ob vselitvi Maksimilijana I. v prestolnico so imeli Dunajčani priložnost občudovati prvega slona. V sprevedu po mestnih ulicah so bile tudi papige in druge eksotične živali. Atrakcija je bil seveda slon, ki je napravil že ob Koroških vratih pravo zmešnjavo. Na prostoru današnjega Mestnega parka so razstavili temnosivega kolosa »z glavo enako pečini«, da si ga ogledajo meščani. Žival so zatem prepeljali v zverinjak, kjer je preživela svoj življenjski večer. Zapisali so celo njegov dan smrti. To je bilo 18. decembra 1553. leta. Da bi se ga spominjali pa tudi prihajajoči rodovi, so napravili iz slonovih mogočnih kosti

umetniški stol, ki je končno našel svoj prostor v kabinetu redkih primerkov v samostanu Kremsmünstru.

Kakor Dunaj ni bil brutalen v času verskih prepиров, tako se je distanciral pred čarovniškimi zablodami in praznoverji. Zato gre hvala v prvi vrsti Maksimilijanu II. Kronisti omenjajo le en primer Elizabete Pleinacher »dunajske čarovnice« iz 16. stoletja, ki je šla v zgodovino. Njena vnukinja, šestnajstletna Ana Schlutterbauer iz Manka na Gornjeavstrijskem je bila leta 1582 prinešena v dunajsko mestno bolnišnico na epilepsiji (»an der bösen Krankheit«). Deklica je bila razen tega tudi duševno nekolikov zaostala in je govorila čudaško. Ker po preteku poldruga leta ni ozdravela, je prišlo pod vplivom dekletovega očeta do nejasne diagnoze. Dokazoval je namreč, da je hčerka uročena. Čarovnico je našel v podobi svoje tašče Anine babice, ki so jo pripeljali na Dunaj. Tu jo je mestni sodnik Oswald Hüttendorfer zaslišal in ugotovil, da bolehna prištevna žena ne spada ne v bolnišnico in ne na grmado. Toda sodnik je to odločil brez nadrejenih. Obrnili so se na cesarja Rudolfa v Pragi, ki je ukazal, da se je v tem primeru potrebno poslužiti mučenja. Žena je priznala seveda nesmiselne dokazne obtožbe, kakor npr., da je dala vnukinji jabolko, v katerem so bili številni hudiči v obliki črva. Ko je priznala še obtožbo, da je zadnjih petdeset let določala vreme, so jo 27.

septembra 1583 sežgali na grmadi v Erdbergu na Dunaju, na istem mestu kakor pred 150 leti Jude.

Drugih sežiganj čarovnic Dunaj ni doživel. Ni pa manjkalo javnih brutalnih usmrčenj otroških morilk, ki so jih v vreči potapljali. Uporne kmete so razčetrili, ali jih pustili na domove s porezanimi nosovi in ušesi. Oficirje, ki so prezgodaj položili v boju zastavo, so obglavili. Predhodno so obsojencem često odsekali roke. Kazni so opravili javno. Vsekakor je prišlo ob takih in podobnih usmrčitvah do resnih tumultov in celo do linčanja površnega krvnika.

Po odhodu sultana Sulejmana naj bi po načrtih Ferdinanda I. obnovljena trdnjava zajela tudi predmestja, toda za izvedbo načrtov ni bilo sredstev. Pozidane ruševine so utesnili v mejah obzidja. Razširitev mesta je bila izvedena šele v času cesarja Franca Jožefa I. (1830—1916), ko so porušili obzidje. Obnova srednjeveškega mestnega obzidja, ki so jo začeli v tridesetih letih 16. stoletja, je trajala desetletja. Zaradi finančnih težav je bila večkrat prekinjena. Potrebna sredstva so črpali iz mestnih dohodkov, pomagali so pa tudi deželni knezi in država. Obnovo so izvedli v več etapah. V prvem razdobju, pod vladavino Ferdinanda I. so se menjavali nemški in italijanski mojstri. Nemški so menili, da zadošča utrjen zemeljski nasip, kar je pa Albrecht Dürer, ki je vendar tudi napisal priročnik za gradnjo utrdbe, odsvetoval. Italijani so zgradili v letih 1544 in 1545 »Predigerbastion« — pridigarsko utrdbo, kasnejšo »Dominikanerbastei« iz čistega kamna, ki se je pa drobil. V drugem razdobju so se odločili za opečno obzidje, katerega ostanke lahko najdemo še danes. Leta 1590 je imela trdnjava Dunaja že 10 ogeljnih stolpov, 10 okopov in 5 vzvišenih utrdb. Te utrdbe so kasneje v 17. stoletju okrepili, zlasti še oni del, ki je bil speljan po obrežju Donave. Te dodatne gradnje so se leta 1683, ob drugem turškem obleganju, zelo dobro obnesle. V zadnjem razdobju je dala obnova obzidja prestolnici končni videz in ga ohranila do sredine 19. stoletja. Končana je bila pod Leopoldom I. (1640—1705). V času njegove vladavine so bili zgrajeni Schotten —, Burg —, Rotenturm in Kärntnertor. Stroški so dosegli okrog dva milijona goldinarjev ali izraženo v današnjih avstrijskih šilingih milijardno vsoto. Praktično vrednost so te utrdbe morale dokazati leta 1683, ob drugem obleganju Dunaja.

Maribor, december 1989

DIE ENTSTEHUNG UND ENTWICKLUNG DER STADT WIEN UND SEIN PROFIL IN DER ZEIT ANDREAS PERLACH

Zusammenfassung

Wien, die mehrjahrhundertealte kaiserliche Stadt der umfangreichen, vielnationalen Monarchie war allseitig anziehend für verschiedene Schichten der Angehörigen dieses Staates. Dahin Strömten nicht nur die Reichtümer aus allen Teilen der Monarchie zusammen, hier waren auch viele Repräsentanten der Kunst und Wissenschaft vertreten. Zahlreiche Künstler und Gelehrte des ganzen damaligen europäischen Kontinentes hatten hier ihren Treffpunkt.

Für die Slowenen wurde Wien von grosser kultureller und wissenschaftlicher Bedeutung, da viele bedeutende Männer wie P. Trubar, A. Perlach, J. Slatkonja in dieser Stadt studierten und auch da tätig waren. In letzter Zeit streben die Erforschungen zur Vertiefung und gesamten Darstellung des Lebensraumes und der Zeit in welcher bedeutsame Männer tätig waren. Unsere Darstellung die Entstehung und Entwicklung der Stadt Wien ist einer von Versuchen die grundlegenden Lebensbedingungen die die mittelalterliche Universitätsstadt der studierenden Jugend und unseren Repräsentanten der Kunst und Wissenschaft in dem kaiserlichen Staatszentrum geboten hat, zu erforschen.

Ein kurzer Überblick der Geschichte der österreichischen Hauptstadt Wien, sein Bild und seine Bedeutung in der Lebenszeit von Andrej Perlach (1490 bis 1551) bestätigt, dass unser Landsmann die höchsten Positionen der zeitgenössischen intellektuellen Institution

der Almae matris Vindobonensis gerade in der Zeit erreichte, als die Residenz der österreichischen Kaiser die Blütezeit den geistigen Aufstieg des Humanismus und der Renaissance erlebte. Perlach's Zeitabschnitt charakterisiert auch die Entstehung der politischen Differenz und mit ihr die Geburt des Absolutismus. Dafür ist der Aufstieg unseres Landsmannes für sein Ausehen besonders bemerkenswert. Aussergewöhnliche Konkurrenz der zeitgenössischen, wissenschaftlichen Kandidaten für hohe Positionen und Titel in der Zeit, als nicht nur Qualität und Ansehen, sondern auch diplomatischer Schliff des zeitgenössischen Wissenschaftlers massgebend war, zeigt sein hervorragendes Durchdringen von Andrey Perlach.

Ein Paradox in der Blütezeit der Wissenschaft und der schönen Künste waren die Verhältnisse in Wien zu Perlachs Zeiten. Die Stadt lebte nach einer verhältnismässig kurzen, ruhigen Zeit um des 15. Jahrhunderts, in einer permanenten Krise. Eine wahre Katastrophe für die Bevölkerung war die Pest, die in keinem Jahrhundert in der Zeit von 1187 bis 1714 Wien davor verschonte. Nur im 16. Jahrhundert ist die Pest periodisch in Form von grösseren oder kleineren Epidemien geradezu siebenmal aufgetreten. Im Jahre 1541 starb ein Drittel der Wiener — Bevölkerung an dieser schrecklichen Krankheit. Mit dem Fortschritt der Medizin, Hygiene und der ersten Organisationsform der Gesundheitswesens, welches von A. Perlach geleitet wurde, konnte diese Krankheit gestoppt werden. Seine Mitarbeit war von sehr grosser Bedeutung. 128 Jahre nach dem Tode von A. Perlach im Jahre 1679 brach die Pest neuerlich aus und forderte enorme Verluste.

Türkische Überfälle, besonders aber die erste Belagerung Wiens 1529, haben nicht nur die Umgebung Wiens vermüdet, sondern auch die durch die Artillerie zerstörte Stadt und zahlreiche Opfer hinterlassen. Die Bevölkerung, die keine Mittel und Möglichkeiten besass um sich rechtzeitig zurückzuziehen, litt in der Zeit der Belagerung an grossen Entbehrungen. Der Angst vor einem neuerlichen Ausbruch der Pest und vor der drohenden türkischen Gefahr schliesst sich um 1520 noch die Glaubensnot — Protestantismus an. Luthers Lehre zur Zeit der allgemeinen Erscheinung des Zerfalles der Moral und der Entbehrung des Organisationsbegriffes, die die damalige katholische Kirche bedrängte, breitete sich windschnell aus. Der Aufschwung des Protestantismus hatte aber auch politische Gründe. Nachdem Ferdinand I. mit dem Blutgerichts — Prozess von Wiener Neustadt den Aufstand des Adels ersticke, entfremdete er sich auch der Bevölkerung. Verstimmtheit und Hass zu ihm hatten günstigen Boden für die Religionsfreiheit geschaffen, welcher besonders von Adel propagiert wurde.

In diesen unruhigen Zeiten voll von Not und gefährlichen Gegensätzen lebte und schuf A. Perlach. Nach beendetem Studium und mehrjähriger Professur an der artistischen Fakultät der Wiener Universität promovierte er an der medizinischen Fakultät. Dem angesehenen Arzt und Professor A. Perlach, der zum Dekan an dem medizinischen Fakultät gewählt wurde, übertrug man die Arbeit der Kommission im Kampf gegen die Pest, die gerade in dieser Zeit einen enormen Umfang ergriffen hat. In der Zeit von 1539 bis 1551 wurde A. Perlach viermal zum Dekan an der medizinischen Fakultät und im Jahre 1550 zum Rektor der Wiener Universität gewählt. Während sich unser Landsmann an der artistischen Fakultät ausschliesslich mit dem Studium und der Forschung der mathematisch — astronomischen Probleme befasste — worüber er auch seine Ermittlungen schrieb war seine Publikation wegen seinen überangestregten Verpflichtungen bescheiden. Die Pest-Epidemien erforderten seinen ganzen Einsatz. Der unmögliche Lebensstil machte es nicht möglich sich mehr zu engagieren.

Literatura

1. Stephan Vajda, Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs, Wien 1950.
2. Thomas Chorherr, Wien. Eine Geschichte, Wien 1987.
3. Wien Archiv, Geschichte Wiens, Wien 1989.
4. Franz Loidl — Martin Krexner, Wiener Bischöfe und Erzbischöfe 1983.
5. Otto Schulmeister, Spectrum Austriae, Wien 1957.
6. Christian Brandstätter u.a., Stadt-Chronik, Wien 1986.
7. Slovenski biografski leksikon III, 356—7.
8. Umetnostnozgodovinski muzej Dunaj, Ljubljana 1973.
9. Anton Jelen, Dunajski Slovenci, Dunajski valovi, Dunaj 1987.
10. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1968.

MEDICINA RENESANSE IN DUNAJSKA MEDICINSKA FAKULTETA V ČASU ANDREJA PERLACHA (1490—1551)

Friderik Pušnik*

UDK 61•14/15•; 378.661(436 Dunaj)•15•; 616-036.22/3:929 Perlach A.

PUŠNIK Friderik: Medicina renesanse in dunajska medicinska fakulteta v času Andreja Perlacha (1490—1551). (Die Medizin in Renaissance und medizinische Fakultät in Wien in der Zeit Andreas Perlach.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 237—250. Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Razprava zajema obdobje ob koncu 15. stol. in 16. stol., ko pripadniki nove družbe prične uničevati stari fevdalni sistem in uresničevati napredne ideje, za katere se je človeštvo borilo skozi stoletja. Avtor poskuša prikazati vpliv zdravstva in same bolezni na zgodovino renesanse ter predstaviti ravnanje zdravnikov te dobe kot zrcalno sliko celotne kulture tega časa.*

UDC 61•14/15•; 378.661(436 Dunaj)•15•; 616-036.22/3:929 Perlach A.

PUŠNIK Friderik: The Renaissance Medicine and the Vienna Faculty of Medicine in the Time of Andrej Perlach. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 237—250.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

At the end of the 15th and in the 16th century a new generation is beginning to abolish the old feudal system, and bring to life new, progressive ideas. The author tries to show the influence of the medical profession and of the diseases themselves on the renaissance and, vice versa, the attitude of the profession as a mirror picture of the entire culture at that time.

MEDICINA RENESANSE IN DUNAJSKA MEDICINSKA FAKULTETA V ČASU ANDREJA PERLACHA (1490—1551) TER NJEGOVO DOMNEVNO UPOŠTEVANJE INKUBACIJSKE DOBE ZA KUGO

Za mrakom srednjeveške noči prične ob koncu 15. stoletja svot novega dne. Po tisočletni temni noči se pojavljajo zopet prvi sončni žarki. Ljudje se zbujejo iz sna in pričnejo živeti novo življenje, ki je polno za njih neznanih čudi. Opojeni s svetlobo novega dne pričnejo tudi bolj svobodno dihati brez strahu pred številnimi nevarnostmi, ki jih je skrivala noč v sebi.

Kot nekoč na sončnih otokih stare Helade doživlja človek v 15. stoletju prebujanje pod modrim, sončnim nebom Italije. Dolga mračna noč srednjega veka, ležeča med tema dvema se prebujajočima, se je izgubila in z njo vse hude sanje, vsa mora, ki je davila ljudi s svojim krčevitim objemom.

Kot nekoč v dnevih velikih antičnih umetnikov, se umetniki opajajo z lepoto sveta in radostmi življenja. Kot Homer, Aishil in Sofokles, ki so jih navduševali, tako jih sedaj navdušujejo Allighieri Dante, Francesco Petrarca in Giovanni Boccaccio, kot prvi oznanitelji nove dobe. Kdo bo mislil na daljne in nerazumljive

* Dr. Friderik Pušnik, Maribor

ideale sholastike in teologije, ko je življenje na zemlji polno, neprimerno lepših idealov. Ali ni človek s svojo močjo in s svojo pravico do življenja največji ideal, kateremu se mora podrediti vse stvarstvo in vse mišljenje?

Kdo so ti ljudje, ki mislijo, da človek ima svojo pravico do radosti, katero objublja religija na drugem svetu kot nagrado za njegovo tuzemsko pobožno življenje? Kdo so ti graditelji novega, srečnejšega življenja, ki s podkopavanjem avtoritete cerkve ponujajo človeku tisoč novih možnosti duševnega izživeljanja in koristnega dela? To so pripadniki nove družbe, ki bo dobila nekega dne vse pravice in bo uničila stari fevdalni sistem ter uresničila težnje človeštva, ki je skozi stoletja delalo pokoro na grmadah. Meščanski stan, poln življenjske moči in naprednih idej, posega v dogajanje ter pričinja aktivno ustvarjati in graditi.

Zgodnji italijanski preporod je prvi sad teh želja. Umetniki in učenjaki pričnejo ustvarjati nova dela, za katera najdejo navdih v antični kulturi. Tudi zdravniki se ponovno vračajo k študiju medicinskih klasikov in ponovno spoznavajo vso veličino največjega grškega zdravnika Hipokrata. Nad tisoč let je v medicini prevladovala Galenova avtoriteta. Njo je podpirala cerkev in učvrstili so jo Arabci, postala je neuničljiva dogma, katere ni bilo dovoljeno kritično obravnavati. Učenjaki renesanse začenjajo svoje delo s filološkimi raziskovanji, s kritiko jezika, ki jo eskalirajo vedno bolj na stvarno področje. Izginil je strah pred avtoriteto, kot svobodni ljudje opazujejo svet okoli sebe in vzporejajo mrtvo besedo Galenove znanosti z bujnim življenjem v njegovih raznovrstnih manifestacijah. V svetlobi novega dne ni več mesta za mračne, mistične tokove, ki so vodili medicino na področje astrologije, alkimije in drugih špekulativnih znanosti. V tej svetlobi izginja mračna atmosfera samostanskih celic, v katerih je medicina v zgodnjem srednjem veku našla zatočišče.

Razvoj proizvodnih sredstev omogoča razcvet tehnike; ljudje odkrivajo nove metode kopanja in predelovanja kovin, nove, bolj dovršene poljedelske metode, razvoj ladjedelstva omogoča nova geografska odkritja. Johannes Gutenberg izumi okoli leta 1440 tisk, Krištof Kolumb odkrije 1492. leta Ameriko.

Knjiga postane močno sredstvo za širjenje novih idej, za širjenje nove meščanske kulture. Medicina ima neizmerne koristi od iznajdbe tiska. Na mesto starih in dragih rokopisov stopi naenkrat vsakemu dosegljiva knjiga.

Tudi odkritje Amerike ni brez vpliva na razvoj medicine. V Evropi se pojavijo bolezni iz Amerike, o katerih stari avtorji ne vedo ničesar in silijo zdravnike, da ustvarijo nova sredstva, s katerimi skušajo preprečiti njihovo širjenje. Iz novega sveta so tudi nova zdravila, eksotične zdravilne rastline, katerih ni najti v delih Teofrosta, Galena in Dioskorida. Novi, neznani svet s svojim neizčrpnim prirodnim bogastvom postavlja prirodoslovce in zdravnike pred nove in težke naloge.

Tudi z druge strani Evrope prihajajo nove, neznane bolezni. Odkar je leta 1453 padlo bizantinsko cesarstvo, so vse bolj pogosti turški vpadi v srednjo Evropo. Za časa številnih turških vojn se širijo epidemije znanih in neznanih bolezni, za katere so potrebne nove in uspešne zaščitne mere. Razen tega se tudi kirurgi srečujejo s presenečenji. Zaradi težkih vojnih ran, ki se pojavljajo po uvedbi strelnega orožja, so pred njimi nove težke naloge.

Vso to bujno dogajanje je spodbujalo brezprimerno aktivnost medicine. Vsa dotedanja medicina, katero so zdravniki takratnega časa nasledili, nikakor ni bila kos množičnim novim nalogam. Bila je nujna splošna reforma, ki je preobrazila celotno medicinsko znanost.

Ta reforma se pričinja s 16. stoletjem.

Z renesanso prične novo zgodovinsko obdobje — novi vek. Počasne spremembe, ki se javljajo sicer že v poznem srednjem veku, postajajo sedaj že naravnost eksplozivne. Uvedba smodnika z ustrežno spremembo vojskovanja, iznajd-

ba tiska, odkritji morske poti v Indijo in Ameriko, uvedba denarnega gospodarstva, turška osvojitve Carigrada v letu 1453 in kasnejša razširjenost grških znanstvenikov po vsej Evropi, so znanilci, odločilni za nastop nove dobe.

Prevrat je bil opazen na mnogih področjih. V gospodarstvu se je pričelo razvijati bančništvo in rudarstvo. V politiki so evropske dežele pretresli kmečki upori. Nastale so nove svetovne države, med njimi Španija, ki je svoj vrh dosegla v 16. stoletju. Anglija je nastopila svojo pot svetovne sile. Ustanovitev novih univerz v Königsbergu, v današnjem Kalininu, Leydenu, Edinburgu in Dublinu, ponazarja rastoči kulturni pomen severnih dežel, ležečih na periferiji takratnega svetovnega dogajanja. Z nastopom reformacije in protireformacije se pojavi tudi sprememba na področju religije. V umetnosti privede uporaba klasičnih antičnih oblik kot izhodišče novih umetninskih stvaritev do radikalne prekinitve s srednjeveško preteklostjo. Na vseh področjih se uveljavlja novo v intenzivni individualnosti in v novem realizmu. Pouk in znanost nista izvzeta. Nikolaj Kopernik spremeni bistvo pojma univerzuma.

Ta čas je bil vendarle poln nasprotij. Renesansa ni bila samo vek bleščečega umetniškega ustvarjanja in zibelka moderne medicine in znanosti. Bila je tudi vek skrajne umazanije v mestih in med ljudmi; razširjala so se mnoga obolenja, praznovrje in vraže. To je doba ene najstrahotnejših epizod naše kulture v obliki masovnega uničenja čarovnic. Razvpito »Čarovniško kladivo« priročnika za inkvizitorja je bilo napisano leta 1489. Mnoge, sicer jasne osebnosti, med njimi tudi znameniti kirurg Ambroise Paré, so verovali v obstoj čarovnic.

Umetnost je bila ena prvih področij, na katero je deloval novi realizem in medicina je sprejela močne impulze ravno s področja umetnosti. Tako so proti koncu 15. stoletja tisoč let stare shematične ilustracije v anatomskih knjigah zamenjali z novimi realističnimi slikami. Razmerja med umetniki in medicinci so postajala zelo tesna. V Firencah enem od središč renesanse, so n. pr. zdravniki in lekarnarji ter slikarji pripadali istemu cehu. Ni možno posamezne veze detajlno opisati; najbolj je ta stik razviden iz poteka življenja Leonarda da Vincija (1452—1519). Leonardo, ki je bil enako nadarjen kot umetnik in znanstvenik in bržkone eden največjih genijev človeštva, je zapustil številne anatomske skice brezprimerne kvalitete, ki so nastale na podlagi številnega seciranja. Vendar so bile njegove risbe dostopne šele 200 let po njegovi smrti in njegov znanstveni vpliv za časa njegovega življenja, je bil omenjen le za osebne kontakte.

Ponovno rojstvo grškega uka in znanosti, imenovano humanizem, je bilo omogočeno šele z nastopom grških znanstvenikov, pobeglih iz dežel, ki so jih okupirali Turki. To ponovno rojstvo je nudilo zapadnim znanstvenikom možnost primerjave njihovih slabih prevodov iz arabščine z grškimi originalnimi izvodi. Vse to je imelo velik vpliv na razvoj medicine, vendar je obstajala stiskajoča avtoriteta Galena, pa čeprav v novi prevleki, naprej.

Med medicinskimi filologi oz. medicinskimi »humanisti« renesanse, je najpomembnejši Leoniceus iz Padove (1428—1524), katerega pomen ni omejen samo na izboljšan latinski prevod Hipokrata. Na področju botanike ni ostal le komentator, ampak je odprl nove poti, v katerih je na osnovi lastnih opažanj, ne samo kritično obravnaval Gajusa Plinijusa, ampak ga tudi korigiral. Leniceus je bil eden od prvih, ki je pisal o sifilisu. To pisanje je vzbudilo zanimanje številnih, pomembnih zdravnikov te dobe, še posebno zaradi tega, ker pri Galenu o tej bolezni ni bilo ničesar najti.

Botanika je ena od prvih znanstvenih disciplin, ki je znala izkoristiti novo situacijo. Njen razvoj je v tem času, ko so zdravili v glavnem z rastlinskimi zdravili, postal za medicino izredno pomemben. Prve medicinske tiskane knjige so bile zeliščne knjige. Osnovo nove botanike so postavili v 16. stoletju nemški protestantje Otho Brunfels, Leonard Fuchs, Hieronymus Bock (tudi Tragus imeno-

van) in švicarski polihistor iz Züricha Conrad Gesner. Največji renesančni botanik je brez dvoma Valerius Cordus (1515—1544), ki je opisal 500 novih vrst rastlin in opisal prvo novoveško farmakopejo. Pomemben napredek v botaniki sta prispevala tudi Italijana Andrea Cesalpino in Pierandre Mattioli, kakor Francoza Ruellius in Pierre Belon. Ta čas geografskih odkritij in imperialističnih osvajanj je prispeval tudi k ustanovitvam odličnih botaničnih vrtov, obogatenih z rastlinami, ki so jih prinesli znameniti svetovni popotniki.

Velikega pomena postanejo za nadaljnji razvoj medicine v 16. stoletju novi vidiki v kliničnem opazanju in epidemiologiji. Najprej so bili deležni kritike Arabci in njihove metode. Pierre Brissot (1478—1522) se v Parizu upre arabski metodi puščanja krvi v prid hipokratični obravnavi bolnika, kar je najslavnejša epizoda tega boja. Pierra Brissota imajo zaradi tega še za nevarnejšega krivoverca od Martina Luthra in umreti je moral v izgnanstvu. Prav tako je bil kritiziran prevelik povdarek na diagnostiki utripa in pregledu urina. Urinska steklenica je kljub temu ostala vse do 18. stoletja simbol zdravniškega poklica. Proti Arabcem so se borili v imenu Klaudija Galena. Zdravnika Leonard Fuchs in Symphorien Champier branita očiščen neoganilizem, katerega pa napadata Jean Argenter (1513—1572) in njegov učenec Laurent Joubert (1525—1582), dekan medicinske šole v Montpellieru in branilec očiščenega hipokratizma. Tako so ostali glavni kritični spisi znotraj meja humoralizma in v literaturni tradiciji sholasticizma. Največji zadnji srednjeveški židovski zastopniki Amatus Lusitanus (1511—1568), Zacutus Lusitanus (1575—1642), Garcija da Orte (1501—1568) so bili ortodokсни galenisti. Inkvizicija, katere žrtve so bili med drugimi tudi oni, ukine kratki razcvet medicine na Pirenejih.

Mnogi napredni kliniki in epidemiologi 16. stoletja se sicer niso popolnoma uprli starim avtoritetam kot Andreas Vesalius ali Paracelsus (Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim) (1493—1541), vendar pomeni njihova individualizacija bolezni in njihova uporaba patološke anatomije novo izhodišče. Knjiga Antonio Benivieni-ja (1448—1502) o skritih vzrokih bolezni, ki je bila šele pet let po njegovi smrti izdana v Firencah, pomeni enega prvih poskusov povezave obdukcijskega izvida s kliničnim opazanjem na živih. Delo obsega 22 opisov bolezni.

Največji klinični zdravnik te dobe je bil francoski dvorni zdravnik Jean Fernel (1506—1588), ki je bil istočasno pomemben matematik in astronom. Njegovo glavno delo »Univerzalna medicina« je sestajalo iz treh knjig: iz »fiziologije, patologije in terapije«. Fiziologija in patologija sta najzgodnejši sistematični razpravi tega medicinskega področja in predstavljata njegovo dokončno označbo. Jean Fernel je bil sicer občasno nasprotnik Klaudija Galena, kljub temu pa je ostal zvest še starim, humoralnim teorijam. V njegovih knjigah najdemo važna opazanja kliničnih in patoloških posameznosti. Opisal je prve klinične simptome gripe, pot infekcije sifilisa, katerega imenuje lues venerea in posmrtno ugotovitve pri tuberkulozi in ulcerativnem endokarditisu ter simptome kamna v ledvici in perforiranega slepiča. Gonorejo je imel za posebno bolezen, čeprav sta bila sifilis in gonoreja definitivno ločena šele v sredini 19. stoletja. V nasprotju z mnogimi pomembnimi zdravniki te dobe je bil Jean Fernel velik nasprotnik astrologije.

Pariški zdravnik Guillaume de Baillou (1538—1580) opiše prvi oslovski kašelj, uvede pojem ravmatizma v medicino in oživi hipokratovo epidemiološko teorijo. Opiše tudi bolezenske slike malarije, tifusa in nekaterih otroških bolezni z izpuščajem, kot vodene kože (norice) in škrlatinko. Zadnji dve bolezni je izoliral neapeljski zdravnik Filippo Ingrassia (1510—1580) iz skupine nejasnih vročičnih bolezni.

V skladu s kliničnim napredkom medicine je uveden v tem času pouk ob bolniški postelji. Leta 1543 ga priporoča Montanus v Padovi, ki je bila ena najvaž-

nejših središč renesanse. Battoni in Oddo uvedeta nato 1578. leta tukaj pouk ob bolniški postelji in njihov holandski učenec Heurne ga nadaljuje v Leydenu. Ime sifilis izvira iz pesmi Girolama Fracastora (Fracastorius) iz Verone (1484—1553), ki je bil zdravnik, pesnik, fizik, geolog in astrolog. To obolenje, nasplošno imenovana francoska bolezen — ali neapeljska bolezen ali big pol, se je razširila po francoskem neuspešnem obleganju Neaplja v letu 1495 po Evropi. Kot vse druge bolezni tega časa, so jo označili za novo bolezen. Trdilo se je, da so se Francozi okužili ob priliki tega obleganja pri Špancih, ker so se med njimi nahajali pomorščaki Kristofa Kolumba, ki bi jo naj kot izvirno ameriško bolezen prinesli v Evropo. Druga teorija trdi, da je bil sifilis že poprej razširjen v Evropi, vendar rodi napredek medicine šele sedaj pravilno diagnosticiranje. To sporno vprašanje, ki je izzvalo precejšnje razburjanje, je na podlagi razpoložljivih izvorov težko dokazljivo. Niti literarni dokumenti in ne razpoložljiva najdena okostja, ne nudijo dokončnega — zadovoljivega odgovora.

Girolamo Fracastora ni dal samo imena eni od najbolj neprijetnih bolezni človeštva, ampak je opisal tudi njene najvažnejše lastnosti. V knjigi o kužnih boleznih 1546. Leta je postavil prvo dosledno znanstveno teorijo o kužnih obolenjih, katero je komaj v 19. stoletju potrdila bakteriologija. Iz lastnih opažanj in spisov drugih je sklepal, da so epidemijske bolezni povzročene od majhnih klic, ki imajo v telesu obolelega moč razmnožitve. Verjel je, da se te klice prenašajo direktno od osebe na osebo ali iz oddaljenosti, ali pa od predmetov, umazanih od kužnega materiala. Te klice so specifično odgovorne za določeno epidemično bolezen. Rastočo in pojemajočo epidemijo je pripisal virulenci klic, Girolamo Fracastorius je opisal in analiziral koze, ošpice, kugo, tuberkulozo, gobavost, sifilis, pegasti tifus in različne kožne bolezni. Jasno je uvidel, da se njegova stališča bistveno razlikujejo od klimatične predstave antike in je svojo terapijo prilagodil neposredno svoji teoriji in podčrtal nujnost zgodnjega uničenja kužil.

Humanisti so poskušali razložiti tudi čudeže, kar je dovedlo v ospredje psihološki pomen pri boleznih. Štiristo let star, slabo razumljiv psihološki mehanizem, imenovan imaginacija, kar razumemo danes kot sugestijo, so smatrali za vzrok, kakor tudi za zdravilni faktor novih bolezni. Številni avtorji te dobe, kot Cornelius Agrippa von Wettesheim, Paracelsus, Pompanatius, Pico della Mirandola, Della Porta, Girolamo Cardano in Libavius, so proučevali vlogo »imaginacije.« V skladu s temi proučevanji, je postavil učenec Cornelius Agrippe Johann Weyer (1515—1588) znamenito in hrabro trditev, da niso nesrečne čaravnice zaveznice satana, ampak duševne bolnice. Johann Weyer je bil tudi sposoben klinični zdravnik in je opisal skorbut in prirojeno napako v razvoju ženskega spolovila kot je hematokolpos. Baselski zdravnik Feliks Plater (1536—1614) poskuša prvi podati klasifikacijo bolezni.

Največje spremembe v medicini je v renesansi doživela anatomija. V delu Berengarius von Carpija (1470—1550), znanega po njegovih kirurških sposobnostih, najdemo prve, po naravi izdelane anatomske risbe (1521). Te skice so temeljile na več kot stoterih sekcijah, zaradi katerih je Berengarius von Carpi opisal obnosno votlino zagozdnice, slepič in krvni obtok jeter. Bil je še vedno pristaš Klaudija Galena, katerega je definitivno zapustil šele Andreas Vesalius (1514—1564) z neposrednim študijem ob obdukcijiški mizi. Andreas Vesalius je zaradi tega utemeljitelj anatomije in ena najpomembnejših osebnosti renesančne medicine in medicine sploh. Rodil se je v Bruslju v zdravniški družini in postal po študiju v Löwenu in Parizu s triindvajsetimi leti profesor anatomije na univerzah v Benetkah in Padovi. Z 28 leti izda svoje nesmrtno delo »De Humani Corporis Fabrica«. V tem delu opiše strašne posledice ločitve medicine od kirurgije in nevarnosti, ki nastanejo zaradi omalovaževanja manualnega dela ob bolniku, to je operacij izobraženega zdravnika in delu v secirnici pri razteleshvanju.

Poskušal je oživiti staro klasično tradicijo, kateri je bila ločitev medicine od kirurgije tuja. S svojim delom, počivajočim na neposrednem opažanju, je odstranil galenske zablude, nastale zaradi projekcij živalske anatomije svinje, opice ali psov na človeško telo, kot so pet-režnjasta jetra, sedem-segmentna prsnica, dvo-delna spodnja čeljust, dvojni žolčevod in drugi. Posebna prednost dela Andreasa Vesaliusa so bogate ilustracije flamskega umetnega Jana Kolkara.

Razumljivo je, da Andreas Vesalius ni mogel ustvariti anatomije v enem dnevu; tudi njegova teorija ima številne zablude. Pri delu ga je zelo oviralo premajhno število trupel, ki so mu bila na razpolago tako, da je številna odstopanja od norme držal za normalo. Konservativni nosilci katedre za anatomijo njegovega dela »*Humani Corporis Fabrica*« niso radi sprejeli. Njegov učitelj Sylvino (Jacques Dubois) v Parizu, ga imenuje celo Vesanus, kar pomeni prismojenec. Po Sylviusu se je od časa Galena človeško telo spremenilo, kar bi naj rešilo avtoriteto ljubljenskega Galena. Tako je dokazoval, da sta nastali razliki v krivini stegna zaradi nove mode ozkih hlač. Andreasa Vesaliusa so njegovi nasprotniki tako prezirali, da je opustil znanstvene raziskave in postal dvorni zdravnik in kirurg na dvoru španskega kralja. Kljub hrepenenju po nekdanji zaposlitvi se ni nikoli več povrnil k anatomiji. Umril je na romarski poti v Sveto deželo.

Andreas Vesalius je bil največji anatom 16. stoletja, vendar ne edini, ki je bil pomemben. Eustachius (1524–1574) sicer ni bil tako velik Galenov nasprotnik, vendar je s prvim opisom Eustachijeve tube, preko nadštevilne ledvice, ductusa thoracicus in živca abducens, skoraj enako pomemben kot Vesalius. Gabriele Fallopius (1523–1562), učenec in naslednik Andreasa Vesaliusa, je opisal ženske spolne organe in polkrožne kanale ušesa. Fabricius ab Aquapendente (1547–1619), Fallopiusov učenec in učitelj Williama Harveya, je opisal zaklopke v venah, ki predstavljajo kasneje važen dokaz za Harveyevo teorijo krvnega obtoka. Fabriciusovo zanimanje za embriologijo, je napravilo prav tako na Harveya globok vtis.

Čeprav je Vesalius podaril anatomiji novo življenje in s tem bistveno pripomogel k daljnemu razvoju medicine, je vendar še vedno slonel na Galenovi humoralni teoriji. Odločilni sunek galenski tradiciji Andreas Vesalius zaradi tega ni mogel zadati, ampak šele Paracelsus (Philippus Auerolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim) (1493–1541), kakor se je sam imenoval.

Paracelsus je primer jeznih in zbeganih apsiracij navadnega moža v zgodnjem 16. stoletju. Zastopal je navadnega moža v medicini kot je Matija Gubec pri nas zastopal tega človeka v kmečkih uporih. Kot prvi pomemben zdravnik je pisal svoje medicinske spise v materinščini. V tem jeziku je bilo kasneje napisanih mnogo popularnih anonimnih medicinskih knjig, ki so po iznajdbi tiska preplavile trg.

Paracelsus je bil rojen kot sin zdravnika v Einsiedelnu v Švici in odraščal v Beljaku na Koroškem, kjer je bil oče zaposlen. S štirinajstimi leti je pričel svoje nestalno in nemirno življenje. Po promociji v Ferrari, kjer mu je bil profesor znameniti Leonicens, je Paracelsus prepotoval v preostalem svojem nemirnem življenju vso Evropo. Tudi poskus daljšega obstanka v Baslu 1527. leta se ponesreči. Kot profesor medicine v Baslu je pričel s požigom Galenovih in Avicenovih knjig, kar je lahko sicer legenda, ki pa simbolizira Paracelsusovo stališče.

Tradicionalne knjige je imel Paracelsus za največjo oviro medicinskega napredka. Te knjige je treba odložiti in novi zdravnik naj se povrne h »knjigi narave«, je bilo njegovo geslo. Izkušnja, pridobljena bodisi od enostavnega padarja ali »čarovnice«, je postala njegova najvažnejša prvina, na kateri bi naj bila grajena medicina. Empirik Hipokrates iz antike mu je pomenil edino spoštovanja vredno medicinsko avtoriteto. Hipokratična in revolucionarna je bila tudi njegova obrav-

nava kirurgije. Popolnoma nehipokratična pa je bila njegova srednjeveška vera, po kateri je Bog neposreden izvor medicinskega razodetja in znanja.

Alkimija in vera v astrologijo sta prevzemali Paracelsusa enako, kot njegove sodobnike Fracastoriusa Kopernicusa in Keplera. V astrologiji je našel Paracelsus potrditev svojih odkritij novih bolezni in novih zdravil. Mislil je, da so, kakor je zemeljsko življenje pogojeno od konstelacij, ki so spremenljive, enako spremenljive tudi bolezni. Razumljivo, da sledi iz tega tudi sprememba v zdravljenju.

V koroških rudnikih si je Paracelsus pridobil precejšnje znanje v alkimiji — v kemiji njegovega časa. Največji vpliv na medicino je imel kot kemik, za anatomijo se je zanimal bolj malo. Večina njegovih teorij o boleznih je kemične narave. Človeško telo je ocenjeval kot neke vrste alkimistično kuhinjo. Z njim začne dvesto let trajajoči boj med novo kemično »spagirično« šolo medicine in starimi galeniki. Njegovo znanje kemije mu je omogočalo presoditi zmoto Galenovega nauka o prvinah in sokovih, vendar so bile prvine njegovih ustvaritev še prav tako oddaljene od resničnosti. Alkimija mu je pomenila predvsem iskanje novih zdravil. Iskal ni samo nove snovi, ampak tudi specifično vzorčno (kauzalno) sredstvo, katero je imenoval Arcano. Tako prične s Paracelsusom za novi vek karakteristično raziskovanje specifičnih sredstev. Pod njegovim vplivom so bili uvedeni v farmakopejo svinec, žveplo, železo, arzen, bakrov sulfat, kalijev sulfat. Izboljšana je bila prav tako uporaba živega srebra. V svojih poskusih je proizvajal eter in opazoval njegovo narkotično delovanje na kokoših.

Z odkritjem novih bolezni je Paracelsus upravičil uporabo novih sredstev. Prvi je imel predstavo o presnovnih boleznih, ki jih je imenoval tartarske bolezni. K njim je prišteval tudi protin, katerega je smatral za lokalno odlaganje sicer normalno izločenih presnovnih produktov. Ugotovil je tudi povezavo med golšo in kretenizmom. Napisal je prvo knjigo o boleznih rudarjev. Njegova teorija, po kateri povzročajo bolezni »semena«, je zgodnja verzija mikrobne teorije. Bil je tudi eden od pionirjev na področju psihiatrije.

Paracelsus je bil pod vplivom novoplatonske miselnosti svojega časa, ki je Aristotelovo intuicijo postavila nasproti racionalizmu srednjega veka. Paracelsusova filozofija pomeni važen steber za njegovo celotno medicinsko strukturo. Znana je tudi njegova doktrina o njegovih signaturah, v katerih n. pr. trdi, da povzročajo rumene rastline zlatenico, kar pomeni magijo, ki jo najdemo že v primitivni medicini. Mislil je na neki misteriozen življenjski princip, imenovan »Archäus«. Njegove dobre in slabe iznajdbe niso pri njegovem poklicnem stanju, zaradi močno zasidranih predsodkov, naletele na prijazen sprejem. Njegova čisto hvalevredna hrabrost, se je spreminjala v surovost in v grenkobo. Kljub pretiravanju in porogljivosti in pomanjkanju etike v odnosu do zdravnikov in lekar narjev njegovega časa, so mnoge njegove kritike upravičljive.

Paracelsus je ena najbolj protislovnih osebnosti tega protislovnega časa. S svojim neizprosno in brezkompromisnim stremljenjem za novim in njegovim nasprotovanjem slepi ubogljivosti vsiljenih avtoritet in knjig, je bil Paracelsus mnogo bolj napreden od svojih sodobnikov, na drugi strani s svojo mistično religioznostjo pa veliko bolj srednjeveški od mnogih pomembnih ljudi. Njegovi spisi so redka zmes bistrega opazanja in spekulativnega nesmisla, ponižne odkritosti in napetega samopoveličevanja. Ta medicinski doktor Faustus vsiljuje opazovalcu sočasno sočutje, gnus in občudovanje. Nič ne bi bilo bolj narobe, kot ga smatrati za modernega zdravnika. Z vsa pravico so ga označili za »Magusa«, vendar karkoli mislimo o njem, njegovega dela ni možno prezreti. Kljub neizprosni nasprotovanju medicinskih fakultet, je bila njegova oseba v obeh njegovih sodobnikih enako kot Hermann Boerhaave in Rudolf Virchow ali Sigmund Freud, v kasnejših letih simbol medicine. Njegova pomembnost je prekosila velike huma-

niste kot je bil Jean Fernel, Girolama Fracastoria, Andreas Vesalius in njegov dober ali slab vpliv se nikoli ni izgubil iz medicine.

Girdamo Cardan iz Italije (1501—1576) je zelo podoben Paracelsusu. Bil je matematik, biolog in zdravnik. Njegova kariera je bila burna in njegovo privatno življenje nemirno. Bil je nezakonski otrok, igralec za denar in videl je svojega sina umreti v rokah krvnika. Kljub svoji neomajni veri v astrologijo, je imel bleščeče ideje kot n. pr. razvoj specialne pisave za slepce, katero je v današnji obliki ustvaril (1829) Louis Braille in posebne metode za razumevanje med gluhonemi, uresničene od Ponce de Leona.

V renesansi se je končno tudi ponovno porodila kirurgija, ki je s pomočjo enostavnih brivcev — kirurgov dospela na višji nivo. Za kirurge je imela nova anatomija velik praktičen pomen.

Uvedba smodnika je do temelja predrugačila taktiko vojevanja in prinesla nove vrste poškodb in postavila kirurgijo pred nove probleme, ki niso bili rešljivi s starejšimi filološkimi raziskavami. Največji kirurg renesanse Ambroise Paré (1510—1590) je požel na tem področju svoje prve lovorike.

Ambroise Paré je bil sin brivca — kirurga in se tudi sam izobrazil v mestu Lavalu za ta poklic. Star 26 let je v vojski 1536. leta ustvaril svoj prvi veliki uspeh. Ugotovil je, da je zdravljenje strelnih ran z vročim oljem škodljivo. Na pobudo starega Sylviusa, ki je za Ambroisea Paréja imel več uvidevnosti kot za svojega učenca Andreasa Vesaliusa, je objavil Ambroise Paré v letu 1545 svojo knjigo o strelnih ranah. Ambroise Paré se je udeležil 20 vojnih pohodov in napisal 20 knjig, ki so imele na kirurgijo izreden vpliv. V letu 1552 Ambroise Paré ponovno uvede pri krvavitvah podvezavo krvnih žil, kar je bilo od antike sem popolnoma opuščeno; kri so pod arabskim vplivom do sedaj ustavljali z izžiganjem. V porodništvu je Ambroise Paré ponovno uvedel obrat nožnice. Njegova popularnost je bila tolikšna, da so ga morali sprejeti elitni kirurgi kolegija Sv. Kozmijana med svoje vrste, čeprav je bil le brivec in ni znal niti latinsko. V razvpiti šentjernejski noči 1572. leta, v kateri je bilo mnogo protestantov umorjenih, je ostal Ambroise Paré, takratni dvorni kirurg in pristaš hugenotov, živ. Ušel je tudi mnogim zastrupitvam, s katerimi so mu stregli po življenju. Njegov spis o veverici in mumiji je izničil 1582. leta dve sleparski drogi, ki sta bili sicer znani zdravili njegovega časa. Z 73 leti je postal Ambroise Paré še oče. Kratek čas pred svojo smrtjo je na ulicah obleganega Pariza opominjal lionskega nadškofa, naj na ljubo revnih, ki so umirali zaradi lakote, preda mesto Henriku IV.

Dandanes je težko razumeti izreden dvig navadnega brivca v socialne in znanstvene višine družbenih slojev renesanse. Samo najvišja intelektualna sposobnost, združena z neutrudljivo pridnostjo in študijem, kakor z največjo značajnostjo, lahko dovede do tega cilja. Tembolj je zaradi tega razumljiva njegova skromnost ob koncu kariere, ko je rekel: »Jaz sem ga obvezal, toda Bog ga je ozdravil!«

Izreden kirurg te dobe, ki je izhajal prav tako iz nizkega socialnega sloja, je bil Pierre Franco okoli leta 1500, ki je izboljšal operacijo kile, kamnov in sive mreže. Gasparo Togliacozzi (1546—1599) iz Bologne je ponovno oživil plastike nosa, vendar so ga zaradi vmešavanja v božje delo po smrti izkopali in pokopali v neblagoslovljeno zemljo. Anglijo zastopata v renesanci kirurgije s svojimi deli Thomas Gale (1507—1586) in William Clowes (1540—1604).

DUNAJSKA MEDICINSKA FAKULTETA V ČASU RENESANSE

V sholastični dobi in še za časa vladanja cesarja Maksimilijana II. je bil medicinski študij vezan na grško in arabsko izročilo. Nove raziskave so bile zelo

omejene, vse je počivalo na skozi stoletja starih avtoritetah. Strogo znanstveno ločenih posameznih vej ni bilo, zaradi tega so te le s težavo v posameznih disciplinah zdravilstva pognale korenine.

Še v prvih desetletjih 16. stoletja so bili na dunajski univerzi za medicinska predavanja nastavljeni le trije plačani profesorji. Za razliko od neplačanih docentov so jih imenovali *Lectores stipendiati* ali *Lectores Principis*.

V statutu Ferdinandove reforme iz l. 1533 je bila uvedena sprememba in sicer taka, da sta bila plačana le dva profesorja, ki sta si plačo tretjega lektorja enakomerno med seboj razdelila. Prvi se je imenoval *ordinarius theorialis*, torej teoretične medicine, v kateri je razlagal Hipokratov in Galenov nauk ter arabske razlagalce tega nauka. Drugi, ki je imel tudi naslov *lector secundus* ali profesor praktical je imel nalogo učiti, kako je treba uporabljati teoretično medicino v praksi. Po tej odredbi je postal prvi *lector theoretical* Sigmund Haselreiter in lektor praktical prejšnji humanist Udalrich Fabri, ki se je kasneje posvetil teoretični medicini.

Po nekaj letih je nastala potreba za ponovnim dvigom števila nastavljenih profesorjev od dveh na tri in tretji lektor, ki se je imenoval *rector intercalaris*, je predaval medicinsko propedeutiko. Medtem ko je prvi profesor *primarius* dobil 150 guldnov plače in lektor *secundus* 120 guldnov, je dobil sprva lektor *intercalaris* le 52 guldnov, kasneje pa enako kot lektor *secundus*. Prvi po rangi tretji lektor je bil Franz Emerich, ki je bil iz Šlezije in je študiral v Krakowu, po letu 1551 pa Jožef Salandi iz Italije.

Leta 1550 pa je bil nastavljen še četrti plačan profesor in to za anatomijo in kirurgijo Matthias Cornax, ki si je napravil veliko ime s carskemu rezu podobno operacijo. Ta posebna profesura je bila hitro ukinjena, ker se je Cornax posvetil le zdravniški praksi. Z odhodom Jožefa Salandija z univerze in z »reformatio nova« cesarja Ferdinanda leta 1554 so ostali ponovno le trije profesorji, prvi je bil Franz Emerich, drugi Wolfgang Lazio in tretji Johann Schrötter. Leta 1557 se je Schrötter vrnil nazaj na Saško in na njegovo mesto je stopil Georg Walther, ki je bil prav tako iz Saške.

V »reformatio nova« iz leta 1554 je medicinski študij ostal neizpremenjen. Profesores ordinarii *medical facultatis*, trije po številu, so bili tako razporejeni, da je profesor teorije predaval Hipokrata in Galena, profesor prakse o Galenu in o njegovih grških razlagalcih in tretji profesor je s propedeutiko imel dodatna predavanja iz anatomije in kirurgije, ki so postala neobhodno potrebna. Sočasno so bile določene tudi knjige, katere je moral uporabljati profesor za svoje predavanja v latinščini, medtem ko so predavanja za vojaške zdravstvenike (*Medici lastrenses*) morala biti v nemškem jeziku.

S tem, da posamezne katedre niso bile enako plačane in je pomenil prehod s položaja tretjega profesorja na drugo in prvo mesto, tudi različne dohodke, je propedeutika, ker je niso dovolj upoštevali, razumljivo izgubljala svojo pomembnost.

Poleg rednih, plačanih profesorjev, ki so zastopali posamezne predmete z rednimi predavanji, so bili sodelavci fakultete še ugledni doktorji, ki niso samo zdravili, ampak so tudi neposredno sodelovali pri univerzitetnih poslih.

Ti so lahko tudi imeli občasna predavanja iz posameznih vej zdravstva in so imeli tudi pravico postati dekani in celo rektorji. Sodelovali so pri doktorskih izpitih in promocijah, kjer so dobivali enake honorarje kot redni profesorji. Lahko so postali tudi redni profesorji.

Nemalo profesorjev, ki so za časa Ferdinanda I. bili lektorji artistične fakultete in so se v svoji akademski karieri bavili z raznimi filozofskimi vejami znanosti, se je posvetilo tudi medicinskemu študiju in se ovekovečilo kot znameniti in plačani profesorji dunajske medicinske fakultete. Tako je 1550. leta štel kolegij

medicinske fakultete 4 redne profesorje (Emericus, Lazius, Cornax in Salandus) in še deset doktorjev, med njimi tudi Andreja Perlacha, ki je bil sicer profesor astronomije.

Član medicinske fakultete je bil lahko le diplomiran doktor. Na drugi fakulteti promoviran doktor je bil lahko sprejet na medicinsko fakulteto le, če je opravil takoimenovani »actus repetitionis« in če je plačal predpisano pristojbino. V kolikor navedenih pogojev ni izpolnil, so ga imeli za šarlatana in je moral zapustiti mesto. Le deželni dvorni zdravniki so bili od tega izvzeti, sicer pa so lahko zasedli vsa mesta na fakulteti le polnopravni člani, ki so bili s posebno odločbo sprejeti v ožjo fakultetno zvezo in postali dekanı.

Dekanat se je menjaval vsakega pol leta kot ostale univerzitetne ustanove; le občasno so podaljšali dobo še za nadaljnjih šest mesecev. V primeru kakšne zapreke ali smrti, je stopil na mesto dekana njegov namestnik, ki je bil ali na novo izvoljen, ali pa ga je zastopal tudi profesor, ki je bil pred njim dekan.

Dolžnosti dekana so bile mnogovrstne. Voditi je moral fakultetno knjigo spisov. Ta je vsebovala zapiske sej fakultetnega sveta, uradne odredbe, izpitne in promocijske spise, izvedenska mnenja, vsebino raznih vladnih odlokov in vse ostalo, kar se je nanašalo na zdravstvo in lekarništvo. Tudi za denarstvo je odgovarjal. Za to je imel na razpolago superintendanta, ki ga je kot računovodja stalno obveščal o denarnem stanju. Če je bil v svojem delu površen, so ga lahko poklicali na odgovornost, kar se pa ni redko zgodilo.

V času pred Andrejem Perlachom so bile seje in posvetovanja fakultetnega sveta v hiši fakultete v Weihburgovi ulici. Tukaj so se nahajali vsi spisi in knjige. Leta 1525 pa je ta hiša popolnoma pogorela in ni bila ponovno obnovljena v ta namen. Parcela je bila prodana in univerzitetne ubikacije so služile sejnam in knjižnici. Spise je dekan sam shranjeval v svojem stanovanju.

Doktor ni bil takoj po promociji sprejet na fakulteto. Znan je, sprva strog predpis, po katerem je bilo treba dokazati dobro znanje grščine, ki so ga kasneje omilili. Ob sprejemu na fakulteto je moral plačati določeno pristojbino, katero so enako razdelili na vse člane fakultete. Dekan je bil dolžan nositi ob javnih univerzitetnih in dekanatskih poslih predpisano službeno obleko z oglavnico (kapuco).

Nobena od drugih fakultet ni imela takšnega stika z mestnim prebivalstvom in oblastjo kot medicinska. Zdravnik je moral svojo prakso nuditi na razpolago ubogim in enkrat tedensko obiskovati bolnike v mestnem špitalu. Njegova zdravniška praksa je bila obravnavana kot obrt in ni bila prosta mestnih dajatev in davkov. Zdravniki — doktorji medicine, ki so bili navadno bogati meščani, niso bili na osnovi univerzitetnih privilegijev in imunitete, davka prosti. Mestni magistrat je namreč zahteval, da v kolikor gre za interese mesta, akademske pravice niso merodajne in ni priznal nobenih privilegijev. Med rektoratom in mestno oblastjo so se vodila zaradi tega precejšnja pravdanja.

Kompromisna rešitev je bila izvolitev doktorja medicine Johanna Pillhamerja, ki je bil deželno-knežji vseučilišni superintendant, za župana. Njegovo točno znanje o razmerah in poslovna spretnost sta zagotavljala rešitev zapletenih vprašanj. Kot akademski učitelj, praktični zdravnik, dunajski meščan in posestnik, je bil v privatnih interesih glede pravic in potreb z zdravniki ozko povezan. V skrbi za skupno dobro in pravico je odločil na sledeči način:

Člani medicinske fakultete morajo plačati za svoje hiše in ostalo premoženje predpisane davke kot ostali državljani. V mestu se nastavi zdravnik za uboge, ki mora obiskovati tudi mestni špital. Magistrat je dolžan vsakega, od fakultete znamenovanega šarlatana izgnati iz mesta. V tem pa so bili organi mestne oblasti nedosledni in ker je Johann Pillhamer pri preizkusu natančnega spiska nepremičnin in davkov članov naletel na velike težave, je že po dveh letih odstopil. Vpra-

šanje o obdavčevanju pa je naprej odločala vlada. Uveljavljena je bila je zahteva mestnega magistrata, da doktor medicine, ki je imel zdravniško prakso ali kakšno drugo obrt, položi svečano prisego. Tako je moral diplomirani zdravnik Jakob Walch, ki je bil tudi v tem času dekan in rektor, položiti prisego županu, ker je istočasno imel lekarno.

Prepiri in trenja med fakulteto in magistratom glede šarlatanov in drugih predpisov so se stalno vrstili in krivdo zanje so prenašali eden na drugega. Premajhno število privilegiranih zdravnikov in višina zahtevanega honorarja, je posebno pri epidemijah ovrгла vprašanje ali je zdravniško pomoč nudila diplomirana in za to pristojna oseba. Oblast, ki je imela tudi pravico do represije, ni mogla mnogo kaj urediti.

Ob epidemijah je celo mnogo zdravnikov v strahu pred okužbo pobegnilo iz mesta. V času vladavine Ferdinanda I. je kuga pustošila skoraj v vsakem desetletju in tisoči dunajskega prebivalstva so mesto zapustili, med njimi tudi številni zdravniki. Ustanove za obrambo pred kugo, nastale v ta namen 1535. leta, niso mnogo koristile. Epidemija je razsajala v letih 1540 in 1541. Za kugo so umrli tudi nekateri profesorji kot Simon Lazius, ki je umrl 1532. leta, deset let kasneje profesor teorije Sigmund Haselreiter in za njim še mestni protomedicus Vesalius de Hil in nekaj let za tem predstojnik kužnega špitala, ki se je nahajal pred mestom, Johann Neumann.

Pogosti ponavljajoči se izbruhi kuge so dali medicinski fakulteti, kateri je pripadala tudi sodna medicina, povod za ustanovitev urada magistra sanitatis. Ta uradnik, izbran iz zdravniške sredine, je imel policijsko in administrativno vodstvo in nadzorstvo v celotni saniteti. Prvič je omenjen 1541. leta za časa kuge na Dunaju v zvezi s podporo dekanu medicinske fakultete na področju zdravilstva. Predlagala ga je fakulteta in vlada potrdila. Sprva ni imel posebne plače, pozneje pa je dobival letno 200 guldnov, ker je bil zaradi stalnega kontakta z okuženimi bolniki najbolj izpostavljen kugi, zaradi česar so se mu ljudje izogibali. To je bil tudi vzrok, da je izgubil svojo pacientelo. V začetku magister sanitatis ni bil stalen uradnik. Po zadužitvi epidemije je bil njegov urad ukinjen. Tako je nekaj časa bil magister sanitatis dr. Wolfgang Ladius, ki pa je 1551. leta, v času Perlahove smrti, stopil iz te službe. Za njim ni noben član fakultete hotel sprejeti tega mesta, povezanega z nadležnimi opravili in nevarnostmi okužbe, posebno, ker je Vesalius de Hil, ki je imel prav tako 200 guldnov plače, umrl za kugo. To službo je sprejel šele Martin Stopius iz Holandije, ki je bil 1552. leta povišan v zdravniška meščanskega špitala.

Njegova naslednika sta bila Johann Aicholz v letu 1558—1559 in Andreas Dadius. Oba sta se hotela čimprej rešiti te službe. Dr. Caspar Piripach, ki je bil za to delo predlagan, je odločno odklonil. 15. novembra 1562 je postal Johann Neumann magister sanitatis, ki je dobil za pomočnika zdravnika Jakoba Hartla. Johann Neumann je hitro zatem umrl za kugo. Težko je bilo najti človeka za službo, povezano z možnostjo hitre smrti. Odklonil jo je tudi z Erdelskega izvirajoči medicinski pisatelj Thomas Jordanus. Z muko so šele za cesarja Maksimiljana II. zasedli to mesto.

Lažje je bilo pridobiti člane medicinske fakultete za zasedbo mest takoimenovanih Medici Castrenses, kakor so se imenovali vojaški zdravniki. Ko so bili leta 1566 v madžarskem vojnem pohodu potrebni vojaški zdravniki, so se v armado prijavili najuglednejši dunajski profesorji Andreas Dadius, Georg Walther in Thomas Jordan.

Ko je za časa kuge cesar Maksimiljan določil dva magistra sanitatis, ali enemu določil pomočnika, so za dunajsko predmestje določili zdravnika Dionesesa Cornariusua, ki je bil v letu 1575 tudi mrliški oglednik. Medicinska fakulteta je nadzorovala celotno zdravstvo na Dunaju in zaradi tega so pod njeno nadzorstvo

spadale tudi lekarne. Ustanova je skrbela za sposobnost lekarniškega osebja. Od časa do časa je ugotavljala ali so količine zdravil, potrebnih za zdravljenje, zadostne. Pri pripravi posebnih zdravil, ki so vsebovala strupe in je bila potrebna previdnost ter pri zelo kompliciranih medikamentih, z zelo natančno določenimi dozami, je moral biti vedno prisoten zdravnik. To je bilo posebno potrebno pri takratnih univerzalnih opijskih sredstvih, imenovanih Theriak in Mithridates, ki sta vsebovala 50—60 različnih ingredienc. Diplomirani zdravnik je često vodil tudi lekarniški posel in ker sta bila ta dva poklica različno ocenjevana, je bila često obita predpisana zakonodaja. Lekarnarji so bili meščani in so kot taki zaprisegli na magistratu ter so bili dolžni plačevati obrtniški davek, medtem ko je bil zdravnik kot član fakultete tega davka oproščen.

ANDREJ PERLACH IN NJEGOVO POJMOVANJE INKUBACIJSKE DOBE

Za njegovega življenja je še vedno razsajala najhujša nalezljiva bolezen v zgodovini, namreč kuga. Zdravniki so že pred izbruhom te bolezni opažali, da je oboleli v nekem stanju, ki ne ustreza zdravemu. Pojasnjevali so, kako začetna znamenja bolezni navadno nakazujejo neko nenormalno (nezdravo) stanje, ki so ga imenovali inkubacija, le-ta je še brez vidnih bolezenskih znamenj. Leta 1844 navaja kritični etnološki medicinski leksikon, da pomeni inkubacija razvojni potek cepljene ali necepljene nalezljive bolezni. Bolezen samo pa razčlenjuje v predhodna znamenja, invazijo, stopnjevanje, višek bolezni, odločitev, pojemanje in rekoalescenco — torej gre za razčlenitev poteka bolezni kakor je bila v navadi še v predbakteriološki dobi in torej še za časa življenja Andreja Perlacha.

VID po
domin
fo tan u
cōmodiū
necessariū
principe.
x archety
is morati
fuerit: ita
nō est opu

qui bono principe bona...

Andrej Perlach, eden med najvidnejšimi dunajskimi zdravniki v dobi renesanse je morda že pred vidnimi bolezenskimi znamenji kuge, računal z določnim, vendar še ne točno dognanim inkubacijskim časom, čeprav ga ni tako imenoval. Za Andreja Perlacha, matematika in astronomia, ki je imel meritev časa za enega med najvažnejšimi dejavniki v človeškem življenju lahko domnevamo, da mu je s pomočjo domnevne inkubacije uspelo kot vrhovnemu predsedniku avstrijske komisije za borbo proti kugi, to bolezen bistveno omejiti, če že ne izkoreniniti. Njegova, v ta namen izdana knjižica, ki je vsebovala navodila o zaščiti pred kugo se je žal izgubila. Pomembno pa je navesti, da je izšla šest let pred knjigo »O kužnih boleznih in o okužbi« Girolama Fracastoria, ki pomeni prvo knjigo, v kateri je podana znanstvena teorija o prenosljivih boleznih, katere so bile nato v 19. stoletju z bakteriološkimi odkritji tudi potrjene.

L i t e r a t u r a

- Lavoslav GLESINGER: »Medicina kroz vjekove«, stran 147—176
 Peter BORISOV: »Pregled razvoja medicinske miselnosti in odkritij«, stran 237—307
 ROSA: Acta facultatis medical (Kurzgefasste Geschichte der Wiener Universität), stran 66—79
 Ritter von ASCHBACH: Historie der Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilian I. von Joseph Ritter von Aschbach Acta medica III. Wien (1877), stran 202—243
 Friderik PUŠNIK: »Andrej Perlach in njegov prispevek k razvoju merjenja časa«, Časopis za zgodovino in narodopisje št. 1/1988, stran 60—74

P O V Z E T E K

Namen razprave je povezati Andreja Perlacha in sicer že raziskani in znani razvoj zdravstva v renesansi v obdobju ob koncu 15. stoletja in 16. stoletju. Gre torej za obdobje neposredno pred odkritjem Amerike, po njej pa se razteza skozi sicer kratko življenjsko obdobje Andreja Perlacha in neha s smrtjo znamenitega angleškega kirurga Williama Clowesa (1604). Avtor obenem tolmači vse okoliščine, v katerih so delovali takratni zdravniki. Podobno je prikazano delovanje dunajske fakultete v tem obdobju. Svತ್ರajnim strokovnim delom se je s severnovzhodnega dela Slovenije v tem času odlikoval Andrej Perlach iz Svečine, štirikratni dekan dunajske medicinske fakultete in rektor dunajske univerze. Zelo kritično je bil razdobje v prvi polovici 16. stoletja, ko je kuga v Avstriji pokosila skoraj vsakega tretjega človeka in proti kugi ni bilo zanesljivega zdravila, vendar so navodila v izgubljeni knjižici Andreja Perlacha napisana šest let pred knjigo »O kužnih boleznih« Girolama Fracastoriusa bila tako uspešna, da so skupno z domnevnim izračunavanjem inkubacijskega časa dovedla do njenega pojemanja.

Na tem mestu zbrano gradivo ni pomembno le za svetovno zdravstveno zgodovino, ampak je obenem važen prispevek k domači zgodovini zdravstva in v kulturni zgodovini slovenskih dežel na sploh.

DIE MEDIZINE IN RENAISSANCE UND DIE MEDIZINISCHE FAKULTÄT IN WIEN IN DER ZEIT ANDREAS PERLACH

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Absicht der Abhandlung ist die Einschliessung Andrej Perlachs in die zwar schon untersuchte und bekannte Entwicklung der Medizin in der Renaissance, umfassend das Ende des 15. Jahrhunderts und des 16. Jahrhunderts.

Es geht um den Zeitraum vor der Entdeckung der Neuen Welt und sich nach der Entdeckung Amerikas durch das Leben Andrej Perlachs weiter ausdehnt und mit dem Tod des hervorragenden englischen Chirurges Williams Clowes (1604) aufhört.

Der Autor versucht auch alle Umstände, unter denen damaligen Ärzte gewirkt haben, zu erklären. Ausführlich ist das Wirken der Wiener medizinischen Fakultät in dieser Zeit

geschildert. Mit verharrender fachmännischen Arbeit hat sich Andrej Perlach aus Svečina bei Maribor im nordöstlichen Teil Sloweniens besonders hervorgetan, der viermal ausgewählte Dekan der Wiener artistischen und medizinischen Fakultät und Rektor der Wiener Universität war. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts war die Zeit besonders ernst, jeder dritte Bewohner Österreichs hat sich verpestet und ist gestorben. Es gab kein Heilmittel gegen diese fürchterliche Krankheit. Die Anleitungen des verlorenen Büchleins Andrej Perlachs, das sechs Jahre vor dem Buch des Girolamas Fracastorius über ansteckende Krankheiten erschienen ist, war so erfolgreich, dass es zusammen mit der ausgerechneten vermutlichen Inkubation der Pest rasch zum nachlassen der Epidemie führte. Auf dieser Stelle gesammeltes Material ist nicht wichtig nur für die geschichtliche Medizin im weltlichem Sinn, sondern ist auch ein bedeutungsvoller Beitrag zur heimischen Geschichte der Medizin und der kulturellen Geschichte Sloweniens im allgemeinen.

ANDREJ PERLACH KOT ASTRONOM

Marijan Prosen*

UDK 52:929 Perlach A.

PROSEN Marijan: Andrej Perlach kot astronom. (Andreas Perlach als Astronom.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 251—259.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Humanistični razumnik slovenskega rodu A. Perlah (1490—1551), profesor matematike, doktor medicine in gnedni zdravnik, je napisal vrsto sestavkov in več tiskanih del z astronomsko vsebino, kot na primer eferide, almanahne in letopise. Konstruiral je tudi astronomske instrumente in z njimi opazoval planet Merkur. Tu poskušamo prikazati vse do danes zbrano Perlahovo astronomsko delo in ovrednotiti njegov doprinos k evropski astronomiji.

UDC 52:929 Perlach A.

PROSEN Marijan: Andrew Perlach the astronom. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 251—259.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The Slovene humanistic intellectual A. Perlah (1490—1551), Prof. of mathematics, Dr. of medicine and distinguished doctor, wrote a series of articles and some books with astronomical contents, for instance ephemeris, almanacs and chronicles. He constructed also some astronomical instruments and he made observations of the planet Mercury with them. In this paper we try to present a short view of the whole Perlah's astronomical work collected till now and to evaluate his contribution to the European astronomy.

Uvod

Z naravoslovjem, posebno z astronomijo so se v preteklosti Slovenci številneje in intenzivneje ukvarjali, kot navadno mislimo. Slovenci smo eden izmed redkih narodov, ki se lahko pohvalimo, da smo imeli pred **N. Kopernikom** (1473—1543), utemeljiteljem heliocentričnega sistema, vsaj tri, pred **J. Keplerjem** (1571—1630), odkriteljem zakonov o gibanju planetov, pa vsaj pet astronomov, ki so se s svojimi deli bolj ali manj uveljavili v kulturnem prostoru tedanje zahodne in srednje Evrope.** Med njimi najbolj izstopa naš veliki humanistični razumnik in enciklopedist **Andrej Perlach** (1490—1551). Razpet med naravoslovno matematičnimi vedami in medicino se pravzaprav pojavlja kot naš prvi izrazitejši astronom, ki nam je zapustil tiskana dela.

* Marijan Prosen, astronom in prof. matematike in fizike, Ljubljana

** To so:

Hermannus de Carinthia (Herman Koroški, 12. stoletje), sholastik, filozofski pisec in prevajalec arabskih in grških astronomskih del v latinščino,

Johannes Lezielnus (Janez Lezič, 13. stoletje), Ljubljčanec;

Bernard Perger (1440—1502) iz Zgornje Ščavnice v Slovenskih Gorah, profesor latinščine in matematike na dunajski univerzi;

Andrej Perlach;

Jakob Strauss (1533—1590) iz Ljubljane, filozof, profesor fizike na dunajski univerzi in zdravnik, izdajatelj številnih almanahov, koledarjev, praktik itn. z astronomsko astrološko vsebino.

Vsi so pisali svoja dela v latinščini, ki je bila splošno razumniški jezik tistega časa.

Oznaka dobe, v kateri je deloval Perlah

Da bi bolje razumeli Perlahovo astronomsko udejstvovanje, si bežno oglejmo razmere v evropski znanosti, posebno naravoslovju in medicini za čas na prelomu srednjega v novi vek.

Perlah je deloval v času pozne renesanse in humanizma, ko se je sholastika vse bolj umikala pred novimi spoznanji in naprednimi mislimi, ki so zagovarjale izkustvo in poskus in ju postavljale nad učeno praznino mračnih resnic srednjega veka, ko se je mogočna Aristotelova filozofska stavba začela sesuvati na vseh nivojih, Ptolemejeva geocentrična slika o zgradbi vesolja pa je nujno in neizprosno klicala po reformi. Kot vemo, je to reformo astronomije leta 1543 izvedel N. Kopernik, torej še za Perlahovega življenja. Kopernikov nauk je pretrgal s prastaro astronomsko tradicijo, vplival na vso znanost, saj je v temelju spremenil človekov pogled na svet. To je bila tudi doba najrazličnejših izumov (tisk) in novih dognanj, odkritij novih celin in oživljanja novih morskih poti in trgovine.

Za ilustracijo navedimo pomembnejša dejanja nekaterih razumnikov.

Med prvimi je koristnost poskusov že v 13. stoletju hvalil R. Bacon. V 14. stoletju je to misel okrepil J. Buridan, ki je že imel heliocentrične ideje. Take zamislili so negovali tudi drugi, med njimi N. Oresme, posebno pa kardinal N. Kuzanski (1401—1464), ki je celó izrekel domnevo o neskončnosti vesolja in o vsaj dveh gibanjih Zemlje. Tudi Paracelsus (1493—1541) je povzdignil opazovanje nad govorniško razpravljanje. P. Ramus (1515—1572), ki je javno kritiziral Aristotela in širil Kopernikov nauk, je bil ubit. Tudi F. Rabelaise (1490—1553), sovražnik nasilja, ni priznaval avtoritete, ampak le izkustvo. Poguben udarec sholastiki je dal A. Vesal (1514—1564) s svojo knjigo o zgradbi človeškega telesa, ki ga primerja s strojem. M. Servet (1510—1553) je odkril pomembne podrobnosti v krvnem obtoku človeka in bil zaradi svoje svobodomiselnosti sezgan na grmadi. G. Mercator (1512—1594) je prvi izumil projekcijo, ki so jo začeli uporabljati pri risanju zemljevidov.

V Perlahovem času sta delovala znamenita matematika N. Tartaglia in H. Cardanus. Zdravnik, po duši pa astronom J. Fernel je okoli 1525 razmeroma natančno izmeril obseg Zemlje (razlika od natančne vrednosti le okoli 60 km), s čimer je dokončno ovrgel dvom, da Zemlja ni kroglja.

Stanje astronomije pa je bilo v tem času nekako takole. Še vedno je bil v uradni veljavi poldrugo tisočletje star Ptolemejev geocentrični sistem. Ptolemejev nauk je pokril vso praktično uporabo astronomije. Na osnovi tega nauka so astronomi lahko spremljali gibanje Sonca, Lune in planetov, napovedovali Sončeve in Lunine mrke in določevali zemljepisne koordinate, to je zemljepisno dolžino in širino kakega kraja na Zemlji. Za takšno uporabo astronomije sta poskrbela matematika in astronomia Georg Purbaeh (1423—1461) in njegov zvesti učenc J. Müller — Regiomontanus (1436—1476), oba profesorja na dunajski univerzi. Najprej sta v latinščino prevedla Ptolemeja. Nato sta izpopolnila astronomske instrumente in računske metode in tako opremljena opravila številna opazovanja Sonca, Lune, planetov in mrkov. Ugotovila sta, da imajo stare astronomske preglednice (kot npr. Alfonzove tablice iz 13. stol.) napako nekaj kotnih stopinj. To v praksi pomeni, da kak mrk nastopi uro kasneje, kot je bil napovedan, ali pa, da je planet Mars za kotno razdaljo dveh ali treh Lun v napovedanem trenutku stran od prave (resnične) lege na nebu. Na podlagi opazovanj sta torej vnesla popravke in izračunala natančne preglednice vesoljskih teles. Te astronomske preglednice sta imenovala *efemeride**. Izšle so v Nürnbergu leta 1474

* Efemeride — astronomske tabele, ki za določeno časovno razdobje prinašajo vnaprej izračunane najrazličnejše podatke (lego, oddaljenost, sij, itd.) o vesoljskih telesih (Soncu, Luni, planetih, zvezdah), mrkih in drugih nebesnih pojavih. Efemerid se v glavnem poslužujejo astronomi, navigatorji, geografi — raziskovalci.

kot prve tiskane astronomske tablice. V njih so bile izračunane lege Sonca, Lune in planetov za obdobje od 1475 do 1506 in spisek mrkov za čas od 1475 do 1530. (Menda sta jih uporabljala Kolumb in Vasco da Gama.) Zanimivo, predvsem pa pomembno za Perlahovo astronomsko delovanje je, da sta astronomska opazovanja in sestavljanje efemerid opravila Purbach in Regiomontanus prav na dunajski univerzi, na katero je čez dober četrto stoletja stopil Perlah. Tudi Perlah je pozneje izdal take efemeride, sprva še nekoliko nesamostojno in pod vplivom svojih predhodnikov in učiteljev, pozneje pa vse bolj samostojno z vedno boljšimi in primernejšimi prikazi astronomskih podatkov.

Perlahovo astronomsko delo

Ko se je A. Perlah vpisal na dunajsko univerzo, je bilo stanje matematično fizikalnih predmetov na artistski (filozofski) fakulteti približno takole. Tam je še vedno vladala Aristotelova filozofija, glede astronomije pa po Purbachu in Regiomontanusu predelana Ptolemejeva teorija planetov. Morda so predavatelji astronomije v svojih predavanjih že nakazovali heliocentrične ideje. Vsekakor je bil študij matematike zelo kvaliteten in zahteven. Moderno je bilo izdajanje astronomskih efemerid, raznih almanahov, koledarjev in letopisov, kjer se je kazal vpliv predhodnikov Purbacha in Regiomontanusa. V teh publikacijah so se na splošno astronomski podatki (practica) mešali z astrološkimi dodatki — prerokovanji (prognostica) in zdravniškimi nasveti. Zato so bile knjižice uporabne, zanimive in zelo priljubljene.

Dunajska univerza je imela bogato tradicijo dobrih matematikov in astronomov. Tak je bil končno tudi Perlah. Na tej univerzi sta, kot smo že omenili, neumorno delala Purbach in Regiomontanus*, ki sta svoje znanje posredovala mlajšim, posredno tudi Perlahu in tako brez dvoma vplivala na njegovo astronomsko udejstvovanje. Sicer pa je Perlah učenec slovitega matematika, astronoma in zdravnika **Georga Tannstätterja**.

Perlah se je že kot študent bavil z astronomijo. Prepisoval in prirejal je dela starejših avtorjev — svojih predhodnikov <8>.

Leta 1517, samo eno leto po diplomi, ko je dosegel artistsko licenco in začel predavati matematiko in astronomijo na dunajski univerzi, je Perlah že objavil prve astronomske efemeride. V njih je čutiti vpliv njegovega učitelja in predhodnikov. Naslov teh efemerid je bil **Novi almanah za leto 1518**, skrbno preračunan za dunajski poldnevnik . . . <1> in s posvetilom dunajskemu škofu Slovencu Juriju Slatkonji, ki je bil velik prijatelj matematično fizikalnih ved.

Leta 1518 je sledil **Almanah ali knjiga efemerid**, zajete iz komentarjev njegovega učitelja G. T. in razporejen od Perlaha na 50 propozicij . . . <2>. Zadnjih 25 propozicij vključuje navodila, ki v smislu astrologije posredujejo nasvete za pravočasno puščanje krvi, striženje las in obrezovanje nohtov.

Leta 1519 je izdal **Novi almanah za leto 1520** <3>.

Leta 1528 je objavil **Efemeride za leto 1529** <4>. Tu gre že za samostojno delo. V njem se Perlah ne sklicuje več na tablice svojih predhodnikov. Na povsem svojski način posreduje preglednice z razporeditvijo in lego planetov med seboj in glede na svetlejšje zvezde. Na tak način ni obravnaval planetov še nihče pred Perlahom.

Vsakoletne astronomske efemeride za Slovenijo Naše nebo in Zemlja sedaj izdaja Društvo matematikov, fizikov in astronomov iz Slovenije.

* Slovenec B. Perger je bil leta 1470 dekan artistske fakultete, leta 1471 pa celo rektor dunajske univerze. Neverjetno bi bilo, da se Perger in Regiomontanus, oba profesorja matematike in astronomije z iste fakultete ne bi poznala. Regiomontanus je namreč od 1468 do 1471 tam sestavljal astronomske efemeride, ki so potem kot prve tiskane tabele izšle leta 1474 in zamenjale zastarele Alfonzove tabele.

Leta 1530 je izdal **Efemeride za leto 1531** <5>. Te efemeride vsebujejo tudi *Prognosticon*. Da bi seznanil širšo javnost z astronomsko astrološkim naukom, je efemeride prevedel tudi v nemščino. Latinski izvleček *Efemerid* pa je oskrbel Perlahov učenec Slovenec Klemen Kukec. Polni naslov tega dela najdemo v <6>.

Leta 1551 pa je Perlahov prijatelj J. Turrelus izdal **Komentarje k Perlahovim efemeridam** <7>.

To so vse do danes zbrane Perlahove tiskane astronomske knjige. Verjetno pa je Perlah napisal vsaj še dve ali tri tiskani deli, tako letopisa za leto 1528 in leto 1530 in izdal Purbachove tablice mrkov <8>. Vse Perlahove knjžice so izšle na Dunaju.

Seznam Perlahovih astronomskih publikacij

- <1> *Almanach novum super anno Christi Salvatoris nostri MDXVIII. Ex tabulis doctiss. viri magistri Joannis de Gmunden . . . per mgrm. Andream Perlachium Stirum ad meridianum Viennensem diligentissime supputatum. Viennae Austriae, per H. Vietorem.*
- <2> *Usus almanach seu Ephemeridum ex commentariis Georgii Tannstetter Colimitii praeceptoris sui decerpti et in quinquaginta propositiones per magistrum Andream Perlachium Stirum redacti. Impressum Viennae Pannoniae per H. Vietorem, expensis J. Metzker, 1518.*
- <3> *Almanach novum super anno Christi Salvatoris nostri MDXX, ex tabulis doctiss. viri magistri Joannis de Gmunden . . . per magistrum Andream Perlachium Stirum ad meridianum Viennensem diligentissime supputatum. 1520. Cum caes. Maiest. grat. et privilegio doctori Collimitio concessio. Viennae Pannoniae, per J. Singrenium.*
- <4> *Ephemerides Andreae Perlachii . . . pro anno Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi MDXXIX cum configurationibus et habitudinibus planetarum inter se et cum stellis fixis utique insignioribus cum ex secundo tum ex primo mobili contingentibus sub tali forma hactenus nemini visae. Viennae Austriae, per H. Vietorem.*
- <5> *Ephemerides Andreae Perlachii pro anno MDXXXI . . . Dat. Viennae Austriae 12. Decembris anno 1530.*
- <6> *Judicium Viennense ex doctissimis Andreae Perlachii artium et philosophiae doctoris ephemeridibus per Clementem Kukitz mathematices studium extractum anno Domini MDXXX. Viennae Austriae, per I. Singrenium.*
- <7> *Commentaria ephemeridum clarissimi viri d. Andreae Perlachii Stiri, medicae artis doctoris ac in academia Viennensi ordinarii quondam mathematici . . . (Ioannes Schröterus ed.) Viennae Austriae, impensis Jacobi Taurelli, excudebat Egidius Aquila, anno MDLI. Hrani NUK pod št. 4298.*
- <8> *Peurbach, Georgius. Tabulae eclipsium magistri Georgii Peurbachii . . . Viennae, J. Winterburger, 1514 (Inest Andreae Perlachii applausus poeticus).*

Iz zapisanega lahko izluščimo glavno značilnost Perlahovega astronomskega delovanja. To je bilo reproduciranje in razširjanje učbenikov svojih predhodnikov in izdajanje efemerid, almanahov in letopisov z astronomsko, astrološko in medicinsko vsebino. Po tedanjem običaju so almanahom, efemeridam, letopisom in koledarjem obvezno dodajali tako imenovana *Prognostica* — prerokovanja (ugodne in pogubne napovedi) iz medsebojnih leg vesoljskih teles, dolgoročne napovedi vremena in letine, napovedi in svarila pred vojskami, potresi in boleznimi.

mi, napotki za premagovanje različnih človeških tegob, a tudi hvalnice kraljevski umetnosti astronomiji oziroma astrologiji, ki vse te reči obvlada in jih zna posredovati. Zaradi številnih in najrazličnejših uporabnih podatkov, koristnih navodil in zakoreninjenega verovanja v možno uresničitev napovedi so bile te knjižice med ljudmi zelo priljubljene, za avtorje pa često dokaj donosne. Vsekakor je bil v njih obsežen delež astrologije.

COMMENTARIA

EPHEMERIDVM CLARISSIMI VIRI D. ANDREÆ PERLACHII STIRI, MEDICAE ARTIS DOCTORIS, AC IN ACADEMIA Viennensi Ordinarij quondam Mathematici, ad vsum studioforum ita fideliter conscripta, vt quisq; absq; Præceptore, ex sola lectione integram inde artem consequi possit.

*

Com gratia et privilegio Inclitiss. Rom. Hung. et Boëm. Regis, etc.

Impensis nobilit. atque ornatiss. viri D. Jacobi Taurilli &c.

VIENNÆ AVSTRIÆ
excudebat Egidius Aquila.
Anno M. D. .L. I.

Sl. 4. Naslovnica Perlahovih *Komentarjev efemerid*, ki so izšli leta 1551, že po Perlahovi smrti

Vendar pa se Perlah — kot zagotavljajo raziskovalci njegovega dela — v svojih efemeridah ni posluževal astrologije v toliki meri, kakor drugi pisatelji astronomske stroke v tistem času. Z izdajanjem almanahov in efemerid si je Perlah med Slovenci in tudi širše vsekakor pridobil veliko spoštovanje in ugled.

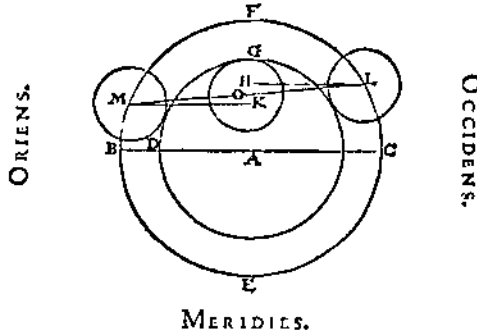
Perlah, konstruktor astronomskih instrumentov

Redkim astronomom starega in srednjega veka je bilo dano, da so opazovali Soncu najbližji planet Merkur. Perlah pa ga je opazoval in sicer z enim izmed astronomskih instrumentov, ki jih je sestavil. Po svoji lastni zamisli je izdelal

AND. PERLACHI COMMENTA.

Typus Eclipticos Lunae.

SEPTENTRIO.

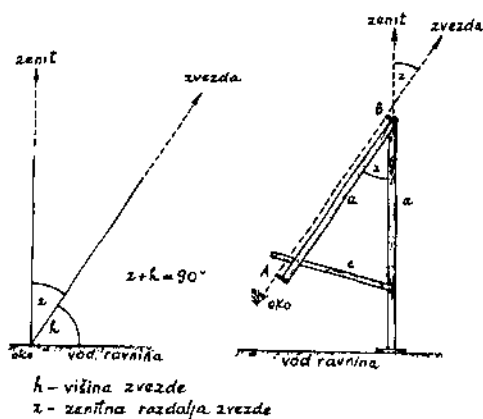

Sl. 5. Slikovna razlaga okoliščin za nastanek Luninega mrka v Perlahovih Komentarijih (1551)

Tabula diversitatis aspectus Lunae in latitudine.

SAGITTARIUS →				AQUARIUS ←			
Diversitas latitudinis Lunae.				Diversitas latitudinis Lunae.			
Signi regnum d.				Signi regnum d.			
Distantia d. vera a meridie				Distantia d. vera a meridie			
h.	m.	m.	m.	h.	m.	m.	m.
4	0			4	0		
4	0			4	0		
4	0	34	44	4	0	49	40
4	0	37	48	4	0	52	48
4	0	41	47	4	0	55	54
4	0	45	47	4	0	58	57
4	0	49	45	4	0	61	59
4	0	53	42	4	0	64	60
4	0	57	38	4	0	67	61
4	0	61	33	4	0	70	62
4	0	65	28	4	0	73	63
4	0	69	22	4	0	76	64
4	0	73	16	4	0	79	65
4	0	77	10	4	0	82	66
4	0	81	4	4	0	85	67
4	0	85	0	4	0	88	68
4	0	89	0	4	0	91	69
4	0	93	0	4	0	94	70
4	0	97	0	4	0	97	71
4	0	101	0	4	0	100	72
4	0	105	0	4	0	103	73
4	0	109	0	4	0	106	74
4	0	113	0	4	0	109	75
4	0	117	0	4	0	112	76
4	0	121	0	4	0	115	77
4	0	125	0	4	0	118	78
4	0	129	0	4	0	121	79
4	0	133	0	4	0	124	80
4	0	137	0	4	0	127	81
4	0	141	0	4	0	130	82
4	0	145	0	4	0	133	83
4	0	149	0	4	0	136	84
4	0	153	0	4	0	139	85
4	0	157	0	4	0	142	86
4	0	161	0	4	0	145	87
4	0	165	0	4	0	148	88
4	0	169	0	4	0	151	89
4	0	173	0	4	0	154	90
4	0	177	0	4	0	157	91
4	0	181	0	4	0	160	92
4	0	185	0	4	0	163	93
4	0	189	0	4	0	166	94
4	0	193	0	4	0	169	95
4	0	197	0	4	0	172	96
4	0	201	0	4	0	175	97
4	0	205	0	4	0	178	98
4	0	209	0	4	0	181	99
4	0	213	0	4	0	184	100
4	0	217	0	4	0	187	101
4	0	221	0	4	0	190	102
4	0	225	0	4	0	193	103
4	0	229	0	4	0	196	104
4	0	233	0	4	0	199	105
4	0	237	0	4	0	202	106
4	0	241	0	4	0	205	107
4	0	245	0	4	0	208	108
4	0	249	0	4	0	211	109
4	0	253	0	4	0	214	110
4	0	257	0	4	0	217	111
4	0	261	0	4	0	220	112
4	0	265	0	4	0	223	113
4	0	269	0	4	0	226	114
4	0	273	0	4	0	229	115
4	0	277	0	4	0	232	116
4	0	281	0	4	0	235	117
4	0	285	0	4	0	238	118
4	0	289	0	4	0	241	119
4	0	293	0	4	0	244	120
4	0	297	0	4	0	247	121
4	0	301	0	4	0	250	122
4	0	305	0	4	0	253	123
4	0	309	0	4	0	256	124
4	0	313	0	4	0	259	125
4	0	317	0	4	0	262	126
4	0	321	0	4	0	265	127
4	0	325	0	4	0	268	128
4	0	329	0	4	0	271	129
4	0	333	0	4	0	274	130
4	0	337	0	4	0	277	131
4	0	341	0	4	0	280	132
4	0	345	0	4	0	283	133
4	0	349	0	4	0	286	134
4	0	353	0	4	0	289	135
4	0	357	0	4	0	292	136
4	0	361	0	4	0	295	137
4	0	365	0	4	0	298	138
4	0	369	0	4	0	301	139
4	0	373	0	4	0	304	140
4	0	377	0	4	0	307	141
4	0	381	0	4	0	310	142
4	0	385	0	4	0	313	143
4	0	389	0	4	0	316	144
4	0	393	0	4	0	319	145
4	0	397	0	4	0	322	146
4	0	401	0	4	0	325	147
4	0	405	0	4	0	328	148
4	0	409	0	4	0	331	149
4	0	413	0	4	0	334	150
4	0	417	0	4	0	337	151
4	0	421	0	4	0	340	152
4	0	425	0	4	0	343	153
4	0	429	0	4	0	346	154
4	0	433	0	4	0	349	155
4	0	437	0	4	0	352	156
4	0	441	0	4	0	355	157
4	0	445	0	4	0	358	158
4	0	449	0	4	0	361	159
4	0	453	0	4	0	364	160
4	0	457	0	4	0	367	161
4	0	461	0	4	0	370	162
4	0	465	0	4	0	373	163
4	0	469	0	4	0	376	164
4	0	473	0	4	0	379	165
4	0	477	0	4	0	382	166
4	0	481	0	4	0	385	167
4	0	485	0	4	0	388	168
4	0	489	0	4	0	391	169
4	0	493	0	4	0	394	170
4	0	497	0	4	0	397	171
4	0	501	0	4	0	400	172
4	0	505	0	4	0	403	173
4	0	509	0	4	0	406	174
4	0	513	0	4	0	409	175
4	0	517	0	4	0	412	176
4	0	521	0	4	0	415	177
4	0	525	0	4	0	418	178
4	0	529	0	4	0	421	179
4	0	533	0	4	0	424	180
4	0	537	0	4	0	427	181
4	0	541	0	4	0	430	182
4	0	545	0	4	0	433	183
4	0	549	0	4	0	436	184
4	0	553	0	4	0	439	185
4	0	557	0	4	0	442	186
4	0	561	0	4	0	445	187
4	0	565	0	4	0	448	188
4	0	569	0	4	0	451	189
4	0	573	0	4	0	454	190
4	0	577	0	4	0	457	191
4	0	581	0	4	0	460	192
4	0	585	0	4	0	463	193
4	0	589	0	4	0	466	194
4	0	593	0	4	0	469	195
4	0	597	0	4	0	472	196
4	0	601	0	4	0	475	197
4	0	605	0	4	0	478	198
4	0	609	0	4	0	481	199
4	0	613	0	4	0	484	200
4	0	617	0	4	0	487	201
4	0	621	0	4	0	490	202
4	0	625	0	4	0	493	203
4	0	629	0	4	0	496	204
4	0	633	0	4	0	499	205
4	0	637	0	4	0	502	206
4	0	641	0	4	0	505	207
4	0	645	0	4	0	508	208
4	0	649	0	4	0	511	209
4	0	653	0	4	0	514	210
4	0	657	0	4	0	517	211
4	0	661	0	4	0	520	212
4	0	665	0	4	0	523	213
4	0	669	0	4	0	526	214
4	0	673	0	4	0	529	215
4	0	677	0	4	0	532	216
4	0	681	0	4	0	535	217
4	0	685	0	4	0	538	218
4	0	689	0	4	0	541	219
4	0	693	0	4	0	544	220
4	0	697	0	4	0	547	221
4	0	701	0	4	0	550	222
4	0	705	0	4	0	553	223
4	0	709	0	4	0	556	224
4	0	713	0	4	0	559	225
4	0	717	0	4	0	562	226
4	0	721	0	4	0	565	227
4	0	725	0	4	0	568	228
4	0	729	0	4	0	571	229
4	0	733	0	4	0	574	230
4	0	737	0	4	0	577	231
4	0	741	0	4	0	580	232
4	0	745	0	4	0	583	233
4	0	749	0	4	0	586	234
4	0	753	0	4	0	589	235
4	0	757	0	4	0	592	236
4	0	761	0	4	0	595	237
4	0	765	0	4	0	598	238
4	0	769	0	4	0	601	239
4	0	773	0	4	0	604	240
4	0	777	0	4	0	607	241
4	0	781	0	4	0	610	242
4	0	785	0	4	0	613	243
4	0	789	0	4	0	616	244
4	0	793	0	4	0	619	245
4	0	797	0	4	0	622	246
4	0	801	0	4	0	625	247
4	0	805	0	4	0	628	248
4	0	809	0	4	0	631	249
4	0	813	0	4	0	634	250
4	0	817	0				

astrolab (Astrolabium Arithmeticum) in trikveter (Organum Ptholemei). V Efemeridah za leto 1531 pa omenja še konstrukcijo dveh astronomskih naprav. Najbrž gre za kako od kotomernih priprav, ki so bile tedaj v praktični uporabi (torkvet, armila, kvadrant). Ko v svojih Efemeridah Perlah omenja te naprave, dodaja, da ga sicer nekateri neuki zasmehovalci zbadajo, a ga tolaži misel, da so imeli celó največji zvezdoznanci svoje obrekovalce.

Sl. 7. Trikveter (Ptolemejev instrument, paralaktično ravnilo), astronomska naprava aleksandrijske šole. Uporabljali so jo še v srednjem veku (npr. Kopernik). Z njo so merili višino vesoljskih teles (zvezde, planeta), to je kot med vodoravno ravnino in smerjo proti vesoljskemu telesu. Trikveter je bil sestavljen iz navpičnega droga, na katerem sta viseli vrtljivi ročici, ena z vizirima A in B, druga z lestvico, obe pa sta sestavljali enakokraki trikotnik. Zvezdo (planet) so opazovali čez vizira, njeno višino pa so ugotovili iz odmerka na lestvici.

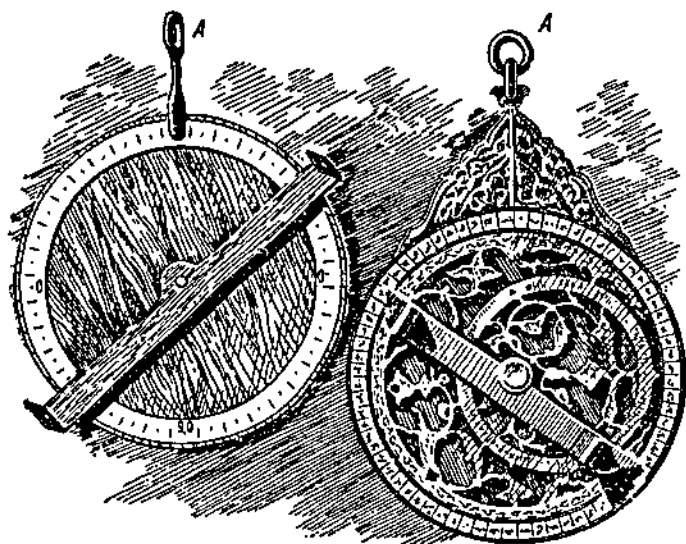
Med krakoma a , osnovnico c in kotom z ob vrhu enakokrakega trikotnika velja enačba $\sin(z/2) = c/2a$. Pri konstantnem a sledi odvisnost med c in z . Vzemimo, da je $a = 1 \text{ m} = 1000 \text{ mm}$ in da smo izmerili $c = 42 \text{ cm} = 420 \text{ mm}$. Iz $\sin(z/2) = c/2a = 420/2000$, sledi $z = 24,2^\circ$ in višina vesoljskega telesa $h = 90^\circ - z = 65,8^\circ$.

Natančnost trikvetra je bila okoli 1° (ena kotna stopinja), torej slaba. Opazovali so s prostim očesom.

Zaključek

Za čas, v katerem je živel Perlah, je bilo še vedno značilno (kot v zlati dobi humanizma in renesanse), da so zdravniki še najbolj uspešno sledili ustvarjalnemu zanosu umetnikov. Zdravniki so bili tedaj nekaki splošni znanstveniki. Za potrebe svojega poklica so bili odlično izvedeni v anatomiji in zoologiji, dobro so morali poznati matematiko in astronomijo (oziroma astrologijo), da so lahko sklepali o vplivih vesoljskih teles, obvladati jezike, da so lahko brali Aristotela, Hipokrata in Galena, znati fiziko in matematiko, da so mogli ugotoviti vzrok bolezni in predvideti njen časovni potek, obvladati botaniko in alkimijo, da so lahko pripravili zdravila. Taka vsestranska izobraženost jim je prinašala velik ugled. In tak ugled, ki si ga je pridobil po trnovi poti, je med dunajskimi veljaki užival tudi Perlah — odličen matematik, odličen astronom, ugleden zdravnik.

Pomen Perlahovega astronomskega dela v slovenski kulturni zgodovini še ni v celoti ovrednoten. Morda je večji, kot trenutno mislimo, saj se v njegovih poznejših efemeridah zrcali povsem nov, svež in drugačen način prikazovanja astronomskih podatkov, kot je bilo tedaj v navadi. Morda se je pri obravnavanju pla-

Sl. 8. Astrolab, starinska astronomska naprava za merjenje višine vesoljskih teles in tudi časa. Kovinski krog, katerega obod je razdeljen na kotne stopinje, lahko obesimo v poljubni ravnini. V središču astrolaba je pričvrščena alhidada — vrtljivo ravnilo z viziroma. Po legi alhidade, ki jo usmerimo na vesoljsko telo, na krogu razberemo višino vesoljskega telesa. Morda je Perlah uporabljal astrolab za določevanje inkubacijskega časa pri kugi, saj ur, kot jih imamo danes, tedaj niso poznali.

netov Perlah že približal misli o heliocentrični zgradbi vesolja. To bi bilo treba z izčrpnimi raziskavami njegovega dela še neovrgljivo dokazati, sploh pa na novo ovrednotiti njegov prispevek evropski astronomiji. Pa tudi če Perlah še ni prevevala ideja heliocentričnosti, zlahka ugotovimo, da je zapustil tako obsežna in vsebinsko bogata dela, da ga imamo lahko za prvega pomembnejšega astronoma naše preteklosti.

Ko vzame človek v roke Perlahove **Komentarje** (leta 1551) in jih pregleduje od strani do strani, je osupel nad količino in kakovostjo obravnavanja snovi. Res gre za veliko delo. Prevzame te neverjetno spoštovanje od avtorja, ki se je tako zavzeto, poglobljeno in natančno lotil obravnavanja številnih astronomskih vprašanj. Verjetno je to delo pisal ves čas (kar okoli dvajset let), ko se je na medicinski fakulteti dunajske univerze obupno prizadeval za višji naziv, ga končno dosegel in kmalu nato izčrpan od naporov omahnil v smrt.

Ob zaključku se mi ponuja drobna vzporednica. Trubarjeva **Abecednik** in **Katekizem** in Perlahovi **Komentarji** so izšli istega leta. Če imamo Trubarja za očeta slovenskega jezika, literature in kulture nasploh, mirne duše lahko zatrdimo, da je Perlah oče slovenske astronomije.

ANDREAS PERLACH ALS ASTRONOM

Zusammenfassung

Der Humanist und Enzyklopädist slowenischer Herkunft, Andrej Perlah (1490—1551), mathematiker Professor an der Wiener Universität, und berühmter Arzt schrieb mehrere Artikel und Bücher, meistens mit astronomischem Inhalt. Unter dem Einfluss seiner Vorgänger Purbach und Regiomontanus veröffentlichte er astronomische Ephemeriden und

Almanache mit Übersichten, in denen die Lagen von Himmelskörpern für jeden Tag ausgerechnet wurden.

In seinen Werken band er die Astronomie über die Astrologie mit der Medizin zusammen. Er errichtete auch einige Astronomische Instrumente (unter ihnen z.B. Astrolabium und Triquetrum) anhand welcher er den Planet Merkur beobachtet haben konnte.

Die Bedeutung Perlachs Werke in der slowenischer, als auch europäischer Kulturgeschichte ist noch nicht ganz bewertet. Vielleicht ist seine Bedeutung grösser als wir heute denken, denn in von ihm erfundenen Übersichten der Lagen von Himmelskörpern findet man eine neue, bessere Weise auf dem Gebiet der Überlieferung von astronomischen Daten als es bis damals üblich war. Mag sein, dass sich Perlach durch seine Untersuchungen von Planeten schon einige Erkenntnisse über die heliozentrische Bildung des Universums annaherte. Infolge der erwähnten Möglichkeiten müsste man astronomischen Beitrag von Perlach noch tiefer und gründlicher untersuchen, um seine Bedeutung für die europäische Astronomie zu bewerten.

Literatura

- [1] P. Simoniti: *Sloveniae scriptores latini recentioris aetatis. Opera scriptorum latinorum Sloveniae usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita.* Ljubljana — Zagreb 1972.
- [2] V. Murko: *Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini.* Astronomi. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2. Ljubljana 1974.
- [3] F. Dominko: *Astronomija — Slovenija SR, Enciklopedija Jugoslavije (slovenska izdaja).* Št. 1, 327. Jugoslovanski leksikografski zavod. Zagreb 1983.
- [4] F. Pušnik: *Andrej Perlach in njegov prispevek k razvoju merjenja časa.* Časopis za zgodovino in narodopisje. Št. 1, 60. Maribor 1988.
- [5] M. Prosen: *Astronomija.* Enciklopedija Slovenije. Št. 1, 124. MK. Ljubljana 1987.
- [6] M. Prosen: *Astronomska prizadevanja pri Slovencih.* Obzornik Prešernove družbe. Št. 3, 224 (marec). Ljubljana 1986.
- [7] M. Prosen: *Petstoletnica rojstva našega astronoma.* Presek 17. Št. 4 (v tisku). Društvo mat. fiz. in astronomov SRS. Ljubljana 1990.
- [8] F. Hoyle: *Astronomija.* MK. Ljubljana 1971, 30.
- [9] P. Rousseau: *Zgodovina znanosti.* DZS. Ljubljana 1955.
- [10] M. Milanković: *Zgodovina astronomije (od njenih prvih začetkov do leta 1727).* SKZ. Ljubljana 1951.
- [11] I. G. Kolčinskij in drugi: *Astronomy (Biografičeskij spravočnik).* Naukova dumka. Kijev 1977.
- [12] G. Vaucouleurs: *Discovery of the Universe.* Macmillan Comp. New York 1957.

LEKARNIŠTVO V PERLACHOVEM ČASU

Štefan Predin*

UDK 615:929 Perlach A.

PREDIN Štefan: Lekarništvo v Perlachovem času. (Pharmazie in der Zeit des Perlaachs.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 260—279.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Andrej Perlach je kot dekan dunajske medicinske fakultete soustvarjal tedanjo zdravstveno politiko. Pri tem je kot vizitator lekarn nadziral njihovo delo in poslovanje ter se tako povezal z njihovo usodo.

UDC 615:929 Perlach A.

PREDIN Štefan: Pharmacology in Perlach's time. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 260—279.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Andrej Perlach as dean of the Medicine faculty of Vienna cooperated in the formation of contemporary health policy. As visitor of pharmacies he supervised their work and operation and in this way he linked himself with their fate.

V srednjem veku je bilo praznoverje zelo razširjeno; vera v čudeže ter skrivnost sestave in pripravljanja zdravil so njihov učinek še povečali. S tem je naraščala tudi skrivnostnost njihovih pripravljalcev. Nastala so skrivna zdravila, imenovana »arcanum« ali »secretum«, ki so delovala pomirjevalno. Ta tajna pa je morala biti zavita v tančico skrivnostnosti, zakaj »arcana«, quae sunt omnibus nota, arcana non sunt, sed pervulgata atque communia (splošno znana zdravila niso več skrivna, temveč čisto navadna in splošno znana) (8).

Za tiste, ki so poznali tajno njihove sestave, je bila to stvar prestiža, saj so si v tem pridobili monopol. Toda varovanje tajne pogosto ni bilo samo egoistične narave, ampak se je za njo lahko skrivalo tudi neznanje.

Skrivnosti pa so navadno varovali s sinonimi ali s tajno pisavo in govoricco. O tem je tožil že Galen (2. stoletje po n. št.), ko je v latinščino prevajal aleksandrijske in egipčanske papiruse o zdravilstvu (8). Tudi skrivno zdravilo alkimije (kamen modrih, veliki eliksir, veliki magisterij ali rdeča tinktura za transmutacijo elementov) je spadalo med arcana. Vsa ta prizadevanja so pripeljala do panacej, ki bi naj bila univerzalna zdravila za bolezni in za pomlajevanje. Posebno mesto med njimi je imela zlata raztopina »aurum potabile«, saj je zlato zaradi svojih lastnosti veljalo za najplemenitejše. Še celo slavni Boerhave (1668—1738) ga je imel za »največji dosežek kemije« (8). Zato ni nič čudnega, da so zdravila, ki bi

* Štefan Predin, dipl. farm., Maribor

naj pomlajevala, krepila duha, obujala mrtve, povečevala plodnost (ali rodnost) itn., vabila razne mazače in trgovce, da so z njimi barantali in goljufali. Med temi se je posebej odlikoval Leonhard Turnheysser (1531—1596), zelo sporna osebnost, ki takih zdravil ni samo izdeloval in z njimi barantal, temveč je za drag denar tudi njihovo recepturo prodajal. Zelo znan je bil njegov »aurum potabile«, izdeloval pa je še antimonovo, ametistivo, rubinovo, safirjevo ter smaragdovo tinkturo ter vodico iz koral (8).

Kot posebno zanimivost naj omenim, da je Minařnik pri identifikaciji osebe na freski v samostanski lekarni v Olimju pri Podčetrtku imel težave. Za osebo, podpisano s Theophrastus, je sprva mislil, da gre za Teofrasta, znanega antičnega botanika. Ko pa se je po restavraciji freske na steklenički, ki jo oseba drži v roki, pojavil napis »aurum potabile«, je Minařnik zaključil, da ne gre za antičnega pisca, saj tedaj tega zdravila še niso poznali, temveč za Theofrastusa Paracelsusa, ki mu nekateri pripisujejo odkritje tega zdravila (43).

Paracelsus pa je odkril in uvedel v uporabo celo vrsto novih zdravil; prav jatrokemični smeri alkimije — njen mojster pa je bil prav Paracelsus — se imamo zahvaliti, da je »arcanum« dobil pravi pomen kot zdravilo, čeprav je njegova sestava še naprej ostala tajna. Paracelsus je bil nasprotnik polipragmazije in je v vsakem zdravilu iskal njegovo bistveno delujočo snov, ki jo je imenoval »quinta essentia« (15).

Prav pri iskanju te snovi pa so Paracelsus in njegovi učenci razvili nove postopke za njihovo izdelovanje, saj bi »quinta essentia« naj bila v kolikor mogoče čisti in koncentrirani obliki. Ta prizadevanja so pripeljala do novih oblik zdravil (21).

Paracelsus je bil Perlachov sodobnik (1493—1541) in je v času, ko je že tudi Perlach tam živel in študiral, na medicinski fakulteti opravil bakalaureat (32)! Pozneje se je na Dunaj tudi večkrat vračal in je tam tudi zdravil (16). Zato upravičeno sklepamo, da sta se tudi poznala. Leta 1537. se je Paracelsus zopet mudil na Dunaju, saj je želel, da bi mu medicinska fakulteta dala tiskati njegovo delo o tatarskih boleznih, kar pa je ta odklonila [Perlach pa se je na njej tedaj že uveljavil, saj je dve leti pozneje že postal njen dekan]. Paracelsus je o tem potožil samemu cesarju Ferdinandu I., ko ga je ta sprejel v avdienco. Dogodek je pozneje opisal cesarjev osebni zdravnik Crato von Crafftheim takole: Paracelsus je vladarju razložil, da njegovim (cesarjevim) zdravnikom ne bo več razlagal svojih nauk, saj se ti preveč držijo stare znanosti in zdravilske umetnosti, zato se bo še naprej držal svoje in z njimi ne bo več diskutiral. Tudi se ga kolegi vedno izogibajo (26). Pozneje je Paracelsus doživel še dodatno razočaranje, ko so mu dunajski zdravniki preprečili tiskanje njegovih del *Labyrinthos* in *Defensiones* (26).

Zaradi takih odnosov med Paracelsusom in dunajskimi zdravniki postane tale dogodek kar verjeten: ko je Paracelsus leta 1538 — tedaj je stanoval v hiši zraven lekarne Pri črnem medvedu na Lugecku — nekega večera povabil v Federlhaus (gostilno) svoje kolege, da bi jih pridobil za svoje nauke, po večerji dal primesti na pladnju feces nekega zdravega kmeta, da bi na njem razložil nekatere svoje poglede; seveda so se zdravniki s studom in sovraštvom do gostitelja razšli (47).

Paracelsusova zdravila ter postopki za njihovo pridobivanje in uporabo so se razširili šele po njegovi smrti, za kar so poskrbeli njegovi učenci in pristaši. Paracelsusovo naziranje, da ima vsaka dežela tudi zdravila za svoje bolezni, ga je pripeljala do uporabe domačih zdravil, ki jih je na svojih potovanjih tudi mnogo spoznal. Načelo »slično se s sličnim zdravi« je njegovega pristaša Crolla pripeljalo do absurdnih trditev, ko je izpopolnil nauk o signaturi (31).

Med tedanjimi zdravili so posebno mesto imela zdravila zoper kugo. Četudi so tedaj že poznali njeno kontagioznost, so še verjeli, da se prenaša z bolnikovim

izdihom, zato so jo preganjali z dišavami in dišečimi dimi. Lekarnarji so pripravljali posebna dišeča kadila, ki so jih vstavljali v muškatnike; prižigali so jih s tlečim ogljem. Uporabljali so še citronovo skorjo, kadilo, posušeno skorjo kutin in jablan, sivko, rožmarin, žajbelj, majaron, ožepek, timijan, meto; bogatim so priporočali brinjeve jagode in trske brinovine, revežem pa jelkine veje in iveri. Često so brinjeve jagode, muškatni orešček, angelikino skorjo ipd. tudi žvečili.

Med zdravili zoper kugo pa najdemo tudi takšne, kot npr. *Oleum scorpionis contra pestem et venena*, *Confectione contra pestem* (škorpijonovo olje zoper kugo in strupe, konfekti zoper kugo) idr. Sestavljale so jih številne snovi (24).

Minařik, ki se je precej ukvarjal s preučevanjem zgodovine zdravil, je v svojih delih opisal zdravila, ki so se v 16. stoletju uporabljala tudi pri nas (40, 41). Sodeč po uporabljeni literaturi, ki so jo lekarnarji tedaj uporabljali za njihovo izdelovanje, so bila pri nas v uporabi taista zdravila, kakor na Dunaju. To so bila predvsem dela Mesuea in Nicolaia, Manlija de Bosca, Constantina Africanusa idr. Ta dela je tedaj priporočal tudi Stainpeiss, večkratni dekan medicinske fakultete na Dunaju (6). V Perlachovem času pa so se uporabljale že prve farmakopeje; *Ricctario fiorentino* (1498) in *Dispensatorium Valerii Cordi* (1546, Nürnberg).

Seveda pa brez dragocenega teriaka tudi tedaj ni šlo. Minařik navaja grškega zgodovinarja Mauritiusa, ki je zapisal, da so ga uporabljali kot protistrup pri ranah od zastrupljenih puščic Slovanov in Alanov (40).

V 13. stoletju sta na Dunaju in v Pragi menda že bili lekarni (1). Lekarne so se tedaj v Evropi šele oblikovale in so bile bolj trgovine z začimbami, semeni, voskom in z zdravilnimi zelišči ter z zdravili. Postopoma so se specializirali, trgovci so se vse bolj ukvarjali s pripravljanjem zdravil, teh je bilo vedno več, za njihovo pripravo je bilo potrebno vedno več znanja, ki se je podedovalo; tako so postopoma nastali lekarnarji in lekarne, kakor jih pojmujeemo danes. Sprva so pripravljali zdravila predvsem iz zelišč, postopoma pa so se pojavile tudi živalske droge (kače, škorpioni, mravlje, bobrovina). Mineralna zdravila so bila še redka (5).

Fehlmann in Ganzinger poročata o prvem apothecariusu, ki se že leta 1320 omenja na Dunaju, prva lekarna pa leta 1405 (14). V 13. stoletju so bile prve lekarne tudi v Dalmaciji in v Benetkah, pa tudi v nemških mestih. Pogosto pa so z

Zbiranje in pripravljanje zdravil. Lesorez iz l. 1530.

izrazom »apotheca« označevali skladišče z mešanim blagom (15). Minařik navaja, da se v Kopru v 14. stoletju omenja »apotheca« (41), Filipovič pa je pozneje do-gnal, da je bil koprski lekarnar Ludovico de Bonvicino iz Bologne, ki je leta 1370 v svoji oporoki navedel, da se je v Kopru ukvarjal tudi z zdravniškimi posli, če-prav je bil tam lekarnar (39). Nastanek lekarnarjevega poklica nam kažejo tudi izrazi za lekarnarja; Kreuder (nemški), specionarius ali aromatarius (latinski), speziale (italijanski), epicier (francoski) in spicer (angleški); vsi pomenijo »trgo-vec z zelišči«.

Schwarz navaja, da je bil prvi po imenu znani lekarnar na Dunaju Heinrich (Henricus), do leta 1500 pa jih je naštel še 30; v Perlachovem času je to bil Conrad Pogner leta 1499 (17). V Gradcu se prva lekarna omenja leta 1330, verjetno pa je to bila le trgovina z zelišči, zanesljivo pa je bil prvi graški lekarnar Simon Arbeiter leta 1511, v Judenburgu pa 1515; tega je Paracelsus učil alkimije (Goldmacherkunst) (5).

V tisti dobi so obstajale tudi samostanske lekarne, tudi pri nas, ki pa so spr-va bile namenjene le oskrbi članov svojega reda in šele pozneje so nekatere začele oskrbovati tudi okoliško prebivalstvo. Zelo razširjene so tedaj bile tudi hišne in potujoče lekarne (lekarne, namenjene za potovanje). Najdemo jih predvsem na dvorih knezov in druge gosposke, v samostanih, pa tudi pri premožnih meščanih. Tako potujočo lekarno je imela tudi Mariborčanka Anna von Ursenböck, ki jo je kupila v Augsburgu (37). Take lekarne so imeli zdravniki in lekarnarji, ki so po deželi oskrbovali bolnike. Posebno lepe in cenjene so bile tiste, ki so jih izdelovali augsburški srebrarji (7).

Lastniki dunajskih javnih lekarn so bili t. i. akademski meščani, ki jih je me-dicinska fakulteta sprva štela, sčasoma pa jim je nalagala vse več dolžnosti. Pr-vi zapis o dunajskih lekarnarjih se v zapisniku medicinske fakultete pojavi le-ta 1404, ko so že ločili poklic lekarnarjev od empirikov (Kurfuscher) in drugih neizobraženih praktikov (19).

Strokovna opravila lekarnarjev je opredelil že omenjeni Friderikov edikt, ki pa so ga pozneje nadomestila cehovska pravila lekarnarskih združenj ali lekarni-ški redi, kakor so jih pogosto imenovali. Takšen lekarniški red so poznali že le-ta 1258 v Benetkah, 1271 v Parizu itn.

Urejanje strokovnih zadev lekarn, nadzorstva nad njimi, izobraževanja le-karnarjev, strokovnega dela pri izdelovanju in izdajanju zdravil idr. je bilo po-verjeno medicinski fakulteti. Toda lastniki lekarn niso uživali fakultetne zaščite, zato si je nekatere pravice do lekarn svojila tudi mestna oblast. To je potem še stoletja dolgo povzročalo nesporazume med njima, velikokrat na škodo lekarnar-jev, kar je Fuchs ocenil kot glavni razlog, zaradi katerega so dunajski, pozneje pa vsi avstrijski lekarnarji, v primerjavi z nemškimi, zelo zaostali. Po Fuchsu so bili preveč podrejeni zdravnikom, ki so jih nadzirali, poučevali, jim krojili predpise, kemijsko izobrazbo pa so jim nudili le toliko, kar se je tikalo preizkušanja zdra-vil itn. To je trajalo vse od 13. do 18. stoletja in je zato prispevek avstrijskih le-karnarjev k razvoju farmacije skromen (1). Ta nasprotja med mestnim svetom in dunajsko medicinsko fakulteto so bila predvsem sledeča:

- ali naj lekarnar priseže samo pred mestno upravo ali tudi pred fakulteto,
- kako pogosto in kdo naj vizitira lekarne,
- ali sme lekarnar zdravila z več sestavinami ali strupi brez neposrednega nadzorstva zdravnika,
- ali sme lekarnar uporabiti pravico do »quid pro quo«,*
- kateri dispensatorij se naj na Dunaju uporablja itn.

* načelo quid pro quo pomeni, da se predpisano zdravilno učinkovino zamenja z drugo enakega učinka

Znan je primer iz leta 1436., ko je medicinska fakulteta skušala urediti te zadeve brez mestne uprave. Pri reviziji takse (cene zdravil in cene za delo) pa se je zataknilo! Šlo je za dohodek, ki se mu mestna uprava ni hotela odpovedati. In ostalo je po starem (6). Med zelo pozitivne posledice pa Fuchs šteje uvedbo enotnega dunajskega dispenczatorija, ki bi se uporabljal tudi po vsej deželi, če bi se ta poskus uveljavil (1).

Nedovoljena trgovina z zdravili je bila zelo razširjena, zato so se oblasti trudile, da bi jo omejile, saj je ogrožala prebivalce. Tudi strogo predpisane kazni — kršitelju je grozila celo ekskomunikacija — niso pomagale (1). Med kršitelji pa bi naj bili tudi lekarnarji. Znana je pritožba »zdravnikov in publike« zoper delo lekarnarjev Martina in Mihaela iz leta 1433. Morala sta pred dekana in člane medicinske fakultete, ki sta jim predložila svoja dispenczatorija, po katerih sta zdravila pripravljala. Zbrani fakultetni doktorji pa so ugotovili, da sta dispenczatorija skladna z Mesuejevimi in Nicolaijevimi, ki so jih sami uporabljali (19).

Nekaj let pozneje — 1438 — pa so se pri mestnem svetu zoper mazače pritožili lekarnarji, ker je po njihovem mnenju medicinska fakulteta obravnavala lekarništvu »bolj paliativno« in jih pred mazači ni dovolj ščitila. V takih razmerah je vedno bolj rasla potreba po združenju lekarnarjev, do česar je prišlo leta 1457., ko so ti na Dunaju ustanovili svoj ceh (Innung) (19).

O lekarnah na Dunaju je slišati zopet leta 1460. Tedaj je na Dunaju ordiniral neki Haker, čigar predpisana zdravila so lekarnarji izdajali. Ta pa ni bil član medicinske fakultete, zato je ta lekarnarje opozorila, da nehajo izdelovati in izdajati zdravila po njegovih receptih, saj bodo sicer dobili svojega lekarnarja. Izgleda pa, da ta pretnja ni prestrašila lekarnarjev, saj je že leta 1464 fakulteta zopet obravnavala pritožbo zoper lekarnarje, da ti izdajajo zdravila brez recepta in celo na zahtevo stranke! Zato naj člani fakultete budno pazijo in če take primere opazijo, jih naj prijavijo fakulteti, da bo ta lahko ukrepala. Če pa bodo lekarnarji prenehali s to prakso, bo v zameno fakulteta prepovedala svojim članom, da bi svoje paciente v nuji pošiljali k zeliščarjem (ti so tudi ob obisku bolnika izdali svoje zdravilo) in jim bo tudi sicer nudila vso podporo pri zatiranju njihove dejavnosti. To so sporočili zastopnikom dunajskih lekarnarjev Udalricku Voglu, Folisu Entenu, Martinu in Conradu. Po doseženem sporazumu lekarnarji ne bodo več izdajali zdravil, ki jih bo fakulteta prepovedala in nobenih močnih purgativov ter jeklih zdravil ali pilul brez sodelovanja zdravnikov s fakultete. Prav tako bodo lekarnarji spoštovali fakultetni statut ter samostanom svojih zdravil ne bodo prodajali. Za zdravila bodo skrbeli doktorji s fakultete, ki bodo lekarnarje podpirali v borbi proti zeliščarjem (19).

Ni znano, kako so ta sporazum v resnici izvajali. Zanesljivo pa je, da sta ga kršili obe strani in to vedno bolj, kar je končno pripeljalo dekana medicinske fakultete Bartholomeusa Steberja do odločnih ukrepov, ki nimajo primere v zgodovini lekarn. Steber je trdil, da so lekarnarji tisti, ki niso spoštovali doseženega sporazuma, zato nosijo tudi večji del odgovornosti za nastale posledice in razmere. Zapisal je še, da je o tem vprašanju fakulteta že neštetokrat razpravljala, zato bi bilo najbolje, da ustanovi lastno lekarno. Za ta predlog so celo pridobili lekarnarja Cristophorusa Krüga, ki je odpotoval v Benetke, da tam nakupi vsa potrebna zdravila za to lekarno. Tričetrstine dobička bo Krueg odstopil fakulteti, njeni doktorji pa bodo vse svoje recepte pošiljali njemu. To je bila torej cena, ki jo je Krueg bil pripravljen plačati; nastal bi monopolni položaj, ki so se mu dunajski lekarnarji na vso moč uprli in se pritožili mestnemu svetu. Ta je rektorju poslal svojo deputacijo s prošnjo, da ta projekt prepreči in zatrdil, da bi fakulteta dosegla isti cilj, če bi poskrbela, da se stanje v lekarništvu izboljša in bi ji ne bilo potrebno ustanavljati svoje lekarne. Sam mestni svet pa bi poskrbel za to, da bi se vse odredbe strogo nadzirale in izvajale. Rektor je pobudo mestnega sveta spre-

jel in imenoval posebno komisijo z nalogo, da pripravi predlog za rešitev nastalega zapleta. Tudi medicinska fakulteta je sestavila svojega in ga poslala rektorju. Ta je oba predloga poslal mestnemu svetu, ki bi se naj o njih izrekel. Naj obširnejše je o teh dogodkih poročal Schwarz (17, 18, 19); zaradi zanimivosti si jih na kratko oglejmo!

Medicinska fakulteta je v svojem predlogu zahtevala, da ustanovi lastno lekarno, v kateri bodo vsi njeni člani — doktorji, ki bodo zdravili, zdravila pa bodo izdajali iz te lekarne. Lekarna bo urejena vzorčno in bo služila kot učna baza za zdravnike in lekarnarje ter bo za vzor ostalim dunajskim in vsem drugim lekarnam v deželi. Zato naj v to družbo stopijo vsi lekarnarji, tudi bogatejši. Lekarnarji sicer lahko z doktorji zadržijo svoje lekarne, toda nadzorstvo in patronat nad njimi bo fakulteta ohranila; tega in pa vizitacije bodo plačali posebej. Vendar pa morajo te lekarne biti urejene tako, kakor bo ta, glavna.

Niti sam rektor ni bil navdušen nad ustanovitvijo ene glavne lekarne, zato je po komisiji, ki jo je v ta namen imenoval, predložil svoj predlog za ureditev lekarniške dejavnosti. Po tem predlogu naj bi lekarne glede nadzorstva, izboljšav in urejenosti bile v celoti odvisne od fakultete, saj tudi noben lekarnar ne bo na novo pripuščen v prakso, če ga fakulteta ne bo prej preverila. Takšen novi lekarnar pa prisegel pred rektorjem, da se bo pri svojem delu zvesto držal vseh navodil doktorjev, arzenik in druge strupe bo izdajal le po odredbi zdravnika, glede ureditve lekarne in izboljšav bo upošteval odredbe doktorjev, doktorjem in študentom medicine bo vstop v lekarno vedno dovoljen in lekarnarji so jim vsak čas dolžni pokazati tako enostavna, kakor sestavljena zdravila. Zastarela zdravila mora takoj zamenjati z novimi, pri reviziji izločene predmete pa takoj zavreči, saj se mu sicer lahko celo lekarno zapre ali pa se ga kako drugače kaznuje. Ordinirana zdravila bodo zdravniki lahko celo taksirali, cene pa lahko vpišejo s črnilom in jih lekarnarji ne smejo spreminjati (19).

Rektor, ki sicer ni bil za ustanovitev nekakšne fakultetne delniške družbe, pa je s svojim predlogom le hotel lekarne popolnoma podrediti medicinski fakulteti, ni uspel. Glede na izjemno organiziran način in prizadevnost rektorja in medicinske fakultete pri poizkusu, da si fakulteta pridobi tudi monopol nad prometom z zdravili, nam pokaže, kako veliki so bili materialni interesi zdravnikov, da dobijo lekarne v svoje roke. Lekarnarji so bili kot meščani zavezani mestnim davščinam, teh pa so bili zdravniki kot člani fakultete oproščeni, zato so v tem primeru lekarnarji tudi dobili zaščito mestnega sveta; tako je tudi ta poizkus spodletel, čeprav bi nekatere določbe, če bi se izvajale, bile v korist meščanom.

Najslabše jo je pri vsej zadevi odnesel Krueg. Ko se je ves srečen vrnil z zdravili iz Benetk, jih ni imel komu prodati. Izposojeni denar za nakup zdravil — posodili so mu ga doktorji —, je moral vrniti. Zdravil pa ni mogel tako hitro prodati, zato je moral zastaviti celo svoj vinograd, da je izposojeno lahko vrnil (25).

Odnosi med dunajskimi zdravniki iz medicinske fakultete ter lekarnarji so torej tedaj bili skrajno neurejeni! Nobena stran se ni držala pravil, ki so jih v preteklosti že sprejeli, niti strokovnih, ki jih je reguliral že Friderikov edikt. Vsak lekarnar je izdeloval zdravila po svoje in vsak zdravnik jih je lahko tudi po svoje predpisoval. V takih razmerah seveda tudi nadziranje strokovnega dela lekarn ni moglo biti natančno, saj ni bilo uradno veljavnega dispensatorija, ki bi ga pri delu uporabljali eni in drugi. V uporabi so sicer bili priročniki raznih avtorjev, predvsem prevodi iz antike in arabskih ter salernitanskih avtorjev, vendar je v praksi lahko delal vsak po svoje. Zato je že dolgo obstajala potreba po enotnem dunajskem dispensatoriju.

Prvi poizkus, da se na Dunaju uveljavi enotni dispensatorij, je bil leta 1433., ko sta lekarnarja Martin in Conrad morala medicinski fakulteti predložiti svoja dispensatorija. Predložila pa sta tudi takso, ki sta jo fakultetna magistra Volzian

in Cristan skrbno preučila in ovrednotila. Predlagala sta, da se naj lekarnarja takse, ki sta jo pregledala in revidirala, skrbno držita in je brez dovoljenja fakultete ne smeta spreminjati. Omenili smo že, da so zdravniki iz medicinske fakultete recepturo odobrili, saj se je skladala z Mesuejem in Nicolaijem in, če bi sprejeli in potrdili še takso, bi torej nastal prvi uradni seznam zdravil po enotni recepturi, torej prvi dispenzatorij. Vendar se o tem niso sporazumeli (18).

Menda so zlorabe pri prodaji cenejših zdravil za dražja, bila v tem času tako huda, da so zadevo skušali na vsak način rešiti. Toda tudi poizkusa poenotenja recepture leta 1438 dunajski župan ni mogel rešiti. Tudi prizadevanje za enotni dispenzatorij leta 1438 in 1454 je ostalo brez uspeha in šele leta 1588 se je resno pristopilo k njegovi sestavi, toda šele leta 1602 je končno izšel v tiskani obliki (34).

Skladno s Friderikovim ediktom (28) je tudi dunajska medicinska fakulteta opravljala celotno strokovno nadzorstvo nad lekarnarji, pravice in njihove dolžnosti pa je urejala z lekarniškimi redi, ki so jih dopolnjevali še cehovski statuti. potem služil kot osnova vsem poznejšim. Sestavlja ga 11 točk, v katerih se določa, da je potrebno lekarne dvakrat letno vizitirati, da je lekarnar zaprisežen pred mestnim svetom in medicinsko fakulteto, da sestavljena zdravila pripravlja v prisotnosti zdravnika, da sam ne sme izdajati quid pro quo, da ne sme sam izdajati strupenih vodic in raztopin, da ne sme opravljati zdravniških poslov, brez dovoljenja zdravnika ne sme prodajati odvajalnih napitkov, da mora zdravila prodajati po taksi in jih letno obnavljati in ne more posedovati lekarne, če ni usposobljen za izdelovanje zdravil. V zadnji točki red določa, da kršitelja tega reda lahko mestni svet kaznuje (19).

Resna opozorila o zlorabi prometa z zdravili se pojavijo že leta 1412. Lekarnarje so tedaj opozorili, naj ne izdajajo močnih zdravil, saj bodo sicer ustrezno odgovarjali. Toda promet s strupi naj se v celoti poveri lekarnarjem (38). Leta 1416. je medicinska fakulteta dala vse odredbe v zvezi z lekarnarji potrditi vladarju, kar je Albrecht VI. leta 1417 tudi storil (19). Verjetno gre za isti lekarniški red, o katerem se poroča, da je med drugim zdravnikom vsak čas dopuščal vizitirati lekarne, jih nadzirati in celo razpustiti (zapreti) (25). Tudi Heger poroča o lekarniškem redu iz leta 1416, ki ga imenuje »novi« (45), kar bi ustrezalo trditvi Schwarza, da je bil lekarniški red iz leta 1405 prvi (19).

Vendar so se pritožbe zaradi prekupčevanja in ponarejanja zdravil nadaljevale. In tako je odločni dekan medicinske fakultete Martin Gudein leta 1438 ob sodelovanju fakultetnih delavcev Pancratza Creuzerja, Johanna Nassmanna in Johanna Kirchaema pozval mestni svet dunajski, da se bodo z njegovo pomočjo in zaščito skupaj borili proti najrazličnejšim potvorbam lekarnarjev in zeliščarjev. Deputacija fakultete je županu predočila, kako podražitve zdravil kvarijo ugled lekarniškega stanu. Župan je obljubil, da bo zadevo dobro preučil. Poklical je zdravnike in lekarnarje na posvetovanje; ti so sklenili, da bo posebna komisija fakultetnih delavcev s sodelovanjem predstavnikov mestnega sveta ter strokovnjaka za lekarništvo — to je bil neki Nicolaus, ki je že dalj časa dobavljal droge iz Benetk, pripravila ostrejšje ukrepe in revidirala obstoječi lekarniški red. Predlagani ukrepi so bili sledeči:

— lekarnar sme posedovati lekarno le, če v njej izdeluje vse potrebno sam, da zna brati strokovne knjige in vse potrebno razumeti in da je po doktorjih in drugih lekarnarjih izprašan;

— da bodo vsi lekarnarji izdelovali zdravila po istem receptu, ki ga bodo dali doktorji in da ne bo razlik med njimi;

— da lekarnar ne bo izdal nečesa, kar ni predpisano in da brez zdravnika ne bo ničesar zamenjal;

— vsak lekarnar se obveže, da zdravil ne bo izdeloval po tajni poti;

- da ne bo izdajal zdravil, ki jih ne bi predpisal doktor s tukajšnje fakultete;
- da lekarnarji ne bodo izdelovali zdravil, ki jih fakulteta prepove in ki niso ovrednotena;
- da nobenega tujca ali potepuha, ki izdeluje zdravila, ne bodo gostili, niti takih zdravil izdelovali in se z njimi bogatili, ki jih oblast prej ne preizkusi in ugotovi, da ljudem niso škodljiva;
- da ne bodo izdelovali zdravil iz medu, če je predpisan beli sladkor;
- da bo lekarna najmanj enkrat letno pregledana, da se ne bi škodljivih zdravil ljudem izdajalo;
- da bodo zdravila in vodice prodajali vedno po istih cenah, ki so zakonite in določene po mestnem svetu in fakulteti;
- da bo vsako zdravilo pravočasno zamenjano in tudi hranjeno na pravem mestu;
- da noben meščan ne dobi odvajalnih ali drugih močnih zdravil, da bi jih prodajal, kar bi lahko bilo nevarno za otroke in nosečnice;
- če bodo lekarnarji preveč zaračunali ali pa prodajali zdravila tujcev in potepuhov, bodo člani fakultete sami izdelovali zdravila, da meščani ne bi bili oškodovani.

Takšen predlog je bil županu predložen; izgleda pa, da je vse ostalo na papirju, o čemer priča tudi drobna opazka na robu dokumenta; »Nihil fuit per cives factum«. Edina praktična posledica tega dela je bila, da je fakulteta odredila vizitacijo lekarn, ki bi naj pokazala stanje založenosti z zdravili. In samo za lekarno Nikolaja Laynbacherja je bilo rečeno, da »nihil valeat« (18).

Že površno branje teh predlogov nam kaže zelo neurejeno stanje lekarn, nepravilnosti pri izdelovanju in izdajanju zdravil, slabe odnose med zdravniki in lekarnarji in nemoč medicinske fakultete pri urejanju teh zadev. Očitno je, da so bili materialni interesi in kruhoborstvo močnejši od skrbi za urejeno dejavnost in blagor meščanov. Pravico do izdelovanja zdravil so s tem redom zdravniki hoteli tudi uradno legalizirati, čeprav je to nezdržljiva z zdravniškim poklicem prepovedal že Friderikov edikt. Lekarnarji pa so imeli še razne druge konkuren-te; zeliščarje, potujoče prodajalce zdravil, razne mazače idr.

Za zaščito svojih interesov so se po vzoru drugih obrtnikov začeli združevati v cehe, svojo dejavnost pa pravno urejati s statuti (15). Do tega je prišlo tudi na Dunaju, potem ko je leta 1457 dunajski župan dal pobudo za ustanovitev dunajskega lekarniškega gremija (Innung). Po statutu, ki ga je zanj pripravila medicinska fakulteta in ki sta ga potem potrdila župan in mestni svet in ki je potem ostal nespremenjen v veljavi še več kakor 100 let, je bilo zapisano v glavnem sledeče:

- lekarno lahko vodi le po zdravnikih in lekarnarjih izprašani lekarnar;
- zdravila se pripravljajo po registru, ki ga izda fakulteta;
- zdravila se izdajajo samo na podlagi zdravniškega recepta;
- vizitacija lekarn se opravi enkrat letno;
- posode za hrambo zdravil morajo biti točno označene z vsebino.

Statut je obsegal 13 točk, mnogih pa sploh niso izvajali (1, 5). Uporabljali bi ga naj tudi na Štajerskem (5). Heger pa piše, da je pozneje služil za osnovo vsem poznejšim vseavstrijskim predpisom (45). Toda tudi tega statuta, kakor smo že omenili, niso kaj prida spoštovali (19).

Večkrat je že omenjeno, da so med številnimi sporazumi omenjali seznam zdravil in njihove cene (takso), ki da jo bo sestavila medicinska fakulteta, vendar to v praksi nikakor ni zaživel. Prva ohranjena taksa v Avstriji je bila napisana okoli leta 1440—1450 (6). Taksa za zdravila je zelo pomembni dokument, saj nam omogoča vpogled v strukturo zdravil, ki so jih v času njene veljavnosti uporabljali in s tem tudi na celotno stanje medicinske prakse. Po Bryku pa ta taksa doka-

zuje, da je bilo tedaj na Dunaju že več lekarn, zavoljo česar so jo potrebovali, in da so bili tam že pravi lekarnarji, ki so jo uporabljali in ne mogoče le trgovci z zdravili, kot so jih tedaj enako imenovali (23). Osnova za vsako takso zdravil je dispensatorij, tega pa na Dunaju kljub številnim poizkusom, ki smo jih omenili, niso mogli sestaviti. Tako tudi v Perlachovem času na Dunaju ni bilo uradne takse. Kakor se je po 13. stoletju začela razvijati lekarna in z njo tudi lekarniški poklic, tako je postopoma naraščala tudi potreba po šolanju lekarnarjev. To nalogo so že s Friderikovim ediktom dobili šolani zdravniki ali medicinske fakultete, kjer so pač bile. Prvega študenta farmacije na Dunaju, kakor bi rekli danes, omenjajo že leta 1422 (6). Sprva so si zdravilsko znanje prenašali samo praktično, v lekarni, postopoma pa so morali pridobiti znanje latinščine, saj bi jim sicer zaradi strokovne literature, pisane izključno v latinščini, bil strokovni študij onemogočen.

Znani farmacevtski zgodovinar Schwarz je način šolanja lekarnarjev v Perlachovem času takole opisal:

Kandidat dela kot vajenec tri leta brez plačila, pridobiva si predvsem praktično znanje in znanje latinščine. V 4. letu prakse pa lahko postane lekarniški pomočnik (*domicellus*, *servitor apothecae*), če pred lekarnarji, zdravniki s fakultete in zastopniki mestnih oblasti položi posebni izpit; če ne, mora ostati v lekarni in ga ponavljati. Po 10-ih letih lekarniške prakse laho pridobi pravico do samostojnega vodstva lekarne, vendar mora zopet polagati posebni izpit (*nec in aliquo loco assumi debet domicellus, aut provisor vel rector apothecae, aut aromatarius, nisi literis sufficientibus docuerit se fuisse examinatum et admissum*) (v prostem prevodu: naj ne bo v nobeni lekarni pomočnika, zakupnika, vodje lekarne ali lekarnarja, ki ni zadostno izobražen, šolan in izprašan) (20).

Skozi stoletja so bili učitelji lekarnarjev zdravniki; ti so tudi napisali teoretična dela, ki so jih uporabljali za študij medicine in farmacije. Sčasoma pa so tudi lekarnarji dosegli potrebno znanje, da so začeli izdajati lastne priročnike in učbenike; iz te dobe je najpopularnejši *Dispensatorium ad aromatarius Nicolajae Praepositusa*, ki je izšel v Nürnbergu okoli leta 1477 (15).

Na dunajski medicinski fakulteti so nauk o zdravilih (*Arzneikunde*) poučevali; leta 1533 Udalrich Fabri (*lector secundus*), ki se je pozneje izključno posvetil temu nauku (12). Tega leta pa je napredoval v prvega profesorja, nasledil pa ga je Sigismund Haselreiter. Ta je vodil tudi t. i. *Herbulationen*, botanične izlete, danes bi rekli, da je poučeval farmakognozijo (46). Lekarnar je tedaj mora biti zelo usposobljen za nabiranje, sušenje in hrambo zdravilnih rastlin, saj je bil dolžan skrbeti za vsakoletno obnavljanje zaloge. Perlach pa je dr. Leopolda Jordana Zaitzingerja omenil kot svojega učitelja nauka o zdravilih (42).

Temelje lekarnarjeve etike je postavil že Friderikov edikt, po katerem je bilo določeno, da mora biti lekarnar primerno izobražen, in s prisego zavezan, da se bo pri izdelovanju zdravil držal zakonitosti svoje stroke ter odredb nadrejenih oblasti, da bo spoštoval pravila svojega stanu in upošteval takso za zdravila (29).

Omenili smo že delo večkratnega dekana medicinske fakultete na Dunaju dr. Stainpeissa, ki je v svojem delu »*Liber de modo studendi seu legendi in medicina*...« iz leta 1520, ta podaja dober pregled v tedanje stanje zdravstva v celoti, posebej pa tudi v stanovske odnose med lekarnarji in zdravniki ter sploh govori o stanovski etiki.

Za lekarnarje bi po Stainpeissu bili primerni vestni, bogaboječi in premožni ljudje, da se bodo lahko oskrbeli z vsemi potrebnimi zdravili, zmožni in izkušeni v svojem poklicu, da bodo znali razlikovati prava zdravila od ponarejenih, da bodo znali nabirati zdravilna zelišča in jih hraniti, naj bodo zgovorni in čisti ter se ne smejo vdajati pijači, niti prijateljevati s pivci, ne požrešneži ali ženskarji, ne gizdalinski ali igralci za denar in ne premladi.

Notranjost lekarne okoli l. 1600. Bakrorez.

Pri svojem delu se lekarnarji naj ne zanašajo samo na priročne, lekarniške dispensatorije, temveč morajo študirati tudi teoretična dela Nicolaija, Saladina, Serapiona, Mesueja, Aviccena idr. Da bi pa to zmoгли, morajo dobro poznati latinski jezik, zakaj »Nullus assumi debet in apothecam, nisi sit bonus latinus« (v prostem prevodu; naj ne bo v lekarni nikogar, ki dobro latinski ne zna) (20).

Tej teoretični predstavi o osebnih lastnostih lekarnarjev pa se je v teh časih bilo težko približati, kakor smo že iz doslej opisanih dogodkov videli. Pa tudi sam Stainpeiss, ki je lekarnarje poznal ne samo na Dunaju, temveč po vsej deželi, saj jih je pogosto vizitiral (Praga, Brno, Bratislava, Gradec itn.), jim ni docela zaupal. V citiranem delu je svoje kolege zdravnike opozarjal, naj bodo do dela lekarnarjev previdni, saj je sam večkrat doživel, da niso upoštevali njegovih navodil in predpisov. Zato je za zdravnika najbolje, da se drži enega lekarnarja, ki mu zupa in ki pri delu upošteva njegove odredbe (20).

V 16. stoletju pa se začne hitrejši razvoj naravoslovja, zato se tudi študij farmacije postopoma izpopolnjuje. Omenili smo Paracelsusov vpliv na razvoj številnih novih vrst in oblik zdravil, ki so jih tedaj še v celoti izdelovali v lekarnah. Za vstop v lekarniško prakso se zahteva 4–6-letna latinska šola, teoretični del študija se prav tako povečuje. Toda pravi farmacevtski študij se razvije šele v 17. stoletju (30).

Zaradi možnih zlorab pri izdelovanju in prodaji zdravil, pa tudi zaradi možnosti osebnega okoriščenja lekarnarjev in zdravnikov je že Friderikov edikt dolo-

čil vizitacijo lekarn. Ta se naj izvaja po strokovni osebi (zdravniku, pozneje tudi lekarnarju) v prisotnosti predstavnikov oblasti (29). Z lekarniški pravili, oziroma s cehovskimi statuti so to nadzorstveno obliko postopoma urejali, dokler ni postala redna oblika strokovnega nadzora nad delom in poslovanjem v lekarnah.

V nemških dežalah so se vizitacije kmalu uveljavile, med prvimi se omenja vizitacija leta 1442 v Nürnbergu (29). Omenili smo že, da je po neuspelem sporazumu leta 1433 tudi dunajska medicinska fakulteta izvedla vizitacijo, torej se je ta tudi na Dunaju izvajala že precej zgodaj. Omenili smo tudi Stainpeissove izkušnje z vizitacij ne samo dunajskih, ampak tudi drugih lekarn po deželi. Te naloge torej dunajska medicinska fakulteta ni opravljala samo na Dunaju, ampak po vsej deželi, saj jo je izvajal prav Stainpeiss, ki je bil kar petkrat dekan dunajske medicinske fakultete (20).

Omenili smo že tudi, da so v srednjem veku obstajala t. i. tajna zdravila, katerih sestavo so skrivali in da se je taka praksa skušala odpravljati z uvajanjem uradnih dispenzatorijev, do katerega se na Dunaju do Perlachovega časa niso dokopali; prav tako ni bilo uradne takse in tudi vsa ostala strokovna pravila so, kakor smo že tudi omenili, pogosto kršili. Zato so tudi številne vizitacije ostale neučinkovite, ker so se tudi zdravniki zelo pogosto pečale s prodajo zdravil ali pa so bili celo lastniki lekarn, pa so se večkrat znašli v vlogi vizitatorja, kakor smo še videli. Tudi cehovska pravila, pa sorodstvene in druge vezi so postopoma dajala članom cehov tako moč, da jim še vladar ni mogel do živega. Tako zdravnik, ki ni bil član dunajske medicinske fakultete (ki jo v tedanjem času lahko tudi imamo za cehovsko organizacijo, saj je imela avtonomijo, torej je bila zaščitena, oziroma neodvisna od mestnih oblasti), ni mogel opravljati zdravniških poslov, če ni bil njen član. Če se je pa izsolal na kateri drugi visoki šoli, je moral doktorat na Dunaju ponoviti.

Ena od značilnosti cehovskih pravil je tudi t. i. numerus clausus torej določeno število lekarn na področju nekega ceha. Zaradi tega so tedaj vladarji ali deželni knezi, katerih osebni služabniki niso bili zavezani tem pravilom — pri tem mislimo na zdravnike in lekarnarje — posameznike, če so jih nagradili za posebne zasluge (ali denar) imenovali za svoje osebne ali dvorne uslužbenke. Tako so nastale dvorne in deželne lekarne. Ta pravica, sprva osebna, je sčasoma postala dedna (radicirana) in se je štela za realiteto; nastalo je t. i. realno pravo za lekarno, ki se je prodajalo, kakor kakšno poslopje ali posest. Prva taka dvorna lekarna na Dunaju se omenja za časa Ferdinanda I. leta 1564, prvi lekarnar pa se je imenoval Hanno ali Haino (33).

Naslovi takih lekarn so se ohranili vse do današnjih dni, saj še vedno pri nekaterih zbujajo domišljijo na slavno preteklost, pa največkrat brez vsake osnove.

Omenili smo že, da so na Dunaju ustanovili lekarniški gremij leta 1457; torej je tedaj bilo na Dunaju že več lekarn. V 16. stoletju jih je bilo sprva 6, pozneje pa 10 in to število se potem dolgo ni povečalo. Tudi zdravnikov ni bilo mnogo; v 15. stoletju jih je bilo le 11 (4).

Leta 1517, ko je Maximilian I. izdal zdravniški in lekarniški red (Ärzte- und Apothekerordnung), so bile na Dunaju naslednje lekarne:

Lekarna »Pri črnem medvedu« (Zum schwarzen Bären),

Lekarna »Pri štorcklji« (Zum Storchen),

Lekarna »Pri svetem duhu« (Zum heiligen Geist),

Lekarna »Pri zlatem križu« (Zum guldnem Kreuz),

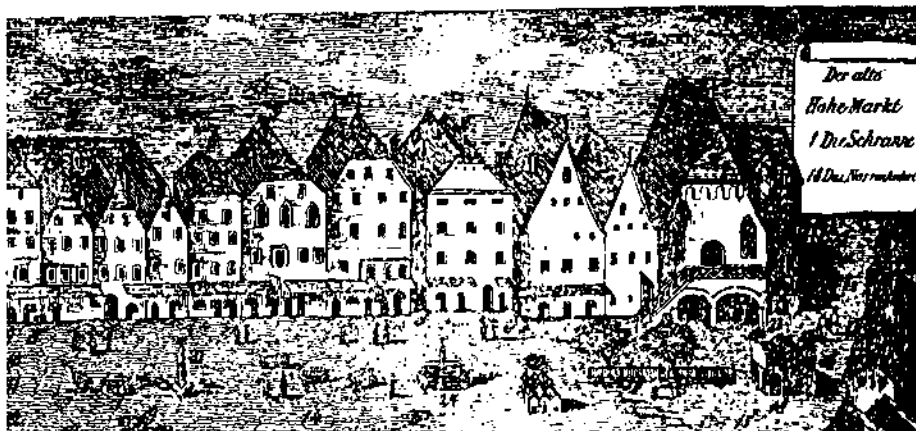
Lekarna »Pri črnem orlu« (Zum schwarzen Adler),

Lekarna »Pri zlatem levu« (Zum guldnem Löwen).

V istem poročilu nam Heger poroča (4), da jih je leta 1544 bilo že 10. Torej so medtem nastale še 4 nove, to je v času, ko je Perlach na Dunaju živel in delal. To so bile:

Lekarna »Pri zlatem jelenu« (Zum gulden Hirschen),
 Lekarna »Pri zlati kroni« (Zum gulden Krone),
 Lekarna »Pri črnem zamorcu« (Zum schwarzen Mohren),
 Lekarna »Pri rdečem raku« (Zum roten Krebs) (48).

Še 100 let pozneje je bilo na Dunaju le 10 lekarn (leta 1644) (45) in šele do leta 1723 se je njihovo število povečalo; tedaj jih je bilo 11, ena od teh je imela še svojo podružnico, medtem pa je nastala še lekarna v dunajski meščanski bolnišnici (6). Torej je lekarniški ceh kar dobro deloval! Fuchs pa je zapisal, da je že leta 1433 bilo tam 10 lekarn (1). Toda tega podatka nisem mogel preveriti, verjetno pa gre za pomoto. Dunajski zgodovinpisec Kisch je zapisal, da je lekarna »Pri črnem medvedu« ena najstarejših in da je dobila ime po hiši, ki se je imenovala »Bärenhaus« (v sosednji hiši je stanoval Paracelsus, ko je povabil zdravnike na večerjo); v njej je bila trgovina z raki. Bila je na Visokem trgu (Hohe Markt), kjer je tedaj bilo zelo živahno, saj je bilo slišati vse jezike, tudi slovenski (windisch) (47). Leta 1548 se kot njen lastnik omenja Johann Arnold, leta 1775 pa Ignatz de Pauli (tako se je pisal tudi eden prvih mariborskih lekarnarjev), Friderik Reisinger pa je v njej uredil prvo homeopatsko lekarno v Avstriji (med leti 1841 do 1861) (48).

Visoki trg na Dunaju v 15. stoletju. Tod se je tedaj slišalo tudi slovensko.

Zanimivo je tudi, da je med lastniki Lekarne »Pri zlati kroni« znani dunajski zdravnik in profesor na medicinski fakulteti dr. Cornax (14).

Iz opisanega si vsaj približno lahko ustvarimo predstavo o položaju lekarništvu in zdravstvenih razmer na Dunaju v času, ko je Andrej Perlach prišel tja (okoli leta 1513 (27), po Ožingerju (42) pa 1511). Perlach je sprva deloval kot matematik in astronom, saj je na artistski fakulteti postal tudi profesor. Pridobil si je ime predvsem kot pisec številnih koledarniških razprav in efemerid, o čemer so poročali predvsem v Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko že leta 1899 (3), pisec zgodovine dunajske univerze Aschbach (11) in drugi. Zaradi spora v zvezi z avtorstvom nekaterih svojih del je prišel v hudi spor s svojim učiteljem Tannstetterjem, kar je navedel celo v svojem testamentu (42). Ta spor bi ga naj v začetku prestopa na medicinsko fakulteto oviral (27). Izmed profesorjev astronomije na dunajski univerzi se v prvi polovici 16. stoletju le Vögelin ni ukvarjal istočasno tudi z medicino, medtem ko so Tannstetter, Perlach in tudi Perlachov učenec Johann Schröter bili tudi doktorji medicine, pravi naslednik Perlacha v koledarstvu in astrologiji pa je bil Bartholomeus Reisacher (12). Zdravniki tedaj brez

astrologije niso bili kaj prida cenjeni. Že Hipokrat je učil, da imata umetnost zdravljenja in preroknja istega očeta Apolona in za vsakega zdravnika je najbolje, da se s to vedo dobro seznaní, saj se nobenemu zdravniku ne zaupa, če se »na nebeški tek ne razume«. Tudi Hilarius je učil, da je »zdravnik brez astrologije enak očesu brez svetlobe« (36). Verovanje, da ima mesec velik vpliv na vse življenje, torej tudi (in predvsem) na zdravljenje, je bila velika. Oblikovala se je t. i. mesečeva terapija, ki bi naj bila uspešna le tedaj, kadar se pri nabiranju, izkopavanju in sušenju zeli in korenin ter pri zdravljenju z njimi upošteva mesečeve faze, posebno glede na ostale konstelacije nebesnih teles. Znanja o tem ne sme manjkati nobenemu zdravniku (36).

Zakaj se Perlach že od vsega začetka po prihodu na Dunaj ni posvetil medicini, lahko le ugibamo. Saj mu je študij medicine kot zdravnikovemu zetu — poročen je bil s hčerko zdravnika dr. Sebastiana Gleissa — bil verjetno v marsičem olajšan, pa tudi njegova poročna priča je bil dr. Philipp Gundelius, humanist in ugledni pravnik (12). Ali pa mu je prav to šele odprlo možnosti za študij medicine, ki ga je zaključil z doktoratom leta 1530, torej že v 40. letu starosti, moremo le domnevati. Medicino je Perlach študiral predvsem, kakor sam v svojem testamentu navaja, pri »svojem dragem učitelju dr. Jordanu (Zaitzingerju), ki je bil njegov učitelj v medicini in astronomiji ter mu je po smrti zapustil v uporabo svoje knjige in astronomske instrumente in ga poučil o zdravilih ter ga napravil za doktorja medicine.« Svojo hvaležnost je dr. Jordanu izkazal tako, da je njegovemu bratu Hansu Zaitzingerju namenil 100 zlatnikov (42).

Medicinska fakulteta in dunajska univerza na sploh sta bili v tem času v hudi krizi, saj je npr. leta 1532 bilo na celi univerzi vpisanih le 12 študentov, pozneje pa se je celo dogajalo, da ni bil vpisan prav nobeden (12). Tudi reforma univerze leta 1533 ni imela posebnega uspeha, pa tudi pozneje, ki so bile za Perlachovega življenja, ne. Aschbachova kritična ocena stanja na dunajski medicinski fakulteti je torej upravičena, saj so na njej, kakor sam navaja, bile le same »stare moči«, ki so si svoje ime pridobile kot humanisti, mlajši zdravniki pa so se udeleževali predvsem kot praktiki. Zadnja, ki sta se izkazala tudi pri izdajanju strokovne literature, sta bila Stainpeiss in Cuspian (12). Tudi sam Perlach, sicer pisec številnih knjig, ni napisal nobene medicinske (3).

Za pomanjkanje zdravnikov je bila kriva tudi medicinska fakulteta sama, ki tistim zdravnikom, ki niso študirali na Dunaju, ni dovolila opravljati zdravniške prakse, če niso doktorata zagovarjali tudi na Dunaju. Če se niso uklonili, jih je ta proglasila za mazače in jih po mestnem svetu pregnala, tudi z izgonom iz mesta.

Tako usodo je doživljal tudi Paracelsus, zato se ne smemo čuditi njegovemu mnenju, ki ga je imel o dunajskih kolegih, o čemer se je izrazil na sprejemu pri cesarju, kar smo že omenili.

Tako je medicinska fakulteta prav po cehovskih principih zaščitila svoj stalež, ki je tako postal zelo donosen, saj je znano, da so dunajski zdravniki bili tedaj premožni gospodje, nekateri celo zelo (12). Prav to pa bi utegnil biti tudi dodaten, morda tudi odločilni razlog, da je tudi Perlach sledil svojim številnim kolegom iz artistske fakultete in končal medicinske študije, nakar se je tudi kmalu uvrstil med njene vodilne člane, ki so ob »navadnih« članih uživali posebne privilegije (12).

Leta 1539 je Perlach prvokrat postal dekan medicinske fakultete, za kar ni bila dovolj le strokovna usposobljenost, temveč so to funkcijo zmogli le tisti, ki so bili energičnega karakterja in z brezobzirno odločenostjo v odnosih (sie erforderte einen höchst energischen Charakter und eine rücksichtslose Entschiedenheit im Handeln) (12). Med nalogami dekana je bilo tudi vodenje fakultetnega protokola. Sodeč po razmeroma obsežnem in natančnem zapisu fakultetnih na-

log, ki jih je Perlach kot novoizbrani dekan vodil, lahko sklepamo, da se je ta naloga lotil zelo resno in temeljito. Dekan je postal 13. oktobra 1539; oglejmo si njegov protokol (9).

Že 12. decembra je imel neprijetno nalogo, da je Martina kirurga moral opozoriti na kirurgovo pristojnost pri delu. Martin je namreč svojim pacientom dajal močna odvajala, kar so smeli tedaj predpisovati samo zdravniki, izdajati pa lekarnarji. Iz zapisa je razvidno, da je ostalo pri opombi, naj se Martin drži strokovnih pravil. Deželi se je bližala kuga in fakulteta, ki je bila zadolžena tudi za priprave na njeno obrambo, se je naloge temeljito lotila.

Dne 22. decembra so na seji fakultete sklenili, da priporočijo dunajskim meščanom, naj brez potrebe ne hodijo po mestu, saj se je v Neuburgu že pojavila neka bolezen na sečilih in če se bo pojavila na Dunaju, jo bo komisija na fakulteti zatrla. Prav tako bo fakulteta poskrbela za obrambo in zdravljenje nalezljivih bolezni.

Dne 29. decembra je fakultetna komisija imela ponovno sejo, vendar dotlej še ni imela podrobnejših obvestil o bližajoči se bolezni, da bi brez zamude svetovala o zdravljenju, o zaščiti in zdravljenju. Dokler ne bo natančnejših podatkov o bolezni, piše Perlach, fakulteta ne more dati natančnejših navodil, saj se ne ve, ali se širi zaradi dotika, ali zaradi škodljivih plinov in zraka, ki izparevajo iz zemlje ali zaradi nebeškega vpliva, zavoljo katerega se zrak sam od sebe pokvari. Zato fakulteta daje samo splošna navodila, kako bi se naj meščani varovali doma ali na cesti; prekajevali naj bi se s primernimi zelišči ali cveticami, z dišečimi lesovi, da bi širili dišave. To da je najbliže Hipokratovi doktrini, po kateri se naj čisti zrak obvaruje od infekcije. Fakulteta bo zaradi tega odredila pregled lekarn, pri čemer naj posveti posebno pozornost prav stanju zalog tistih zdravil, ki se uporabljajo za obrambo pred boleznijo. Ko bodo podatki o bolezni še bolj znani, bo fakulteta izdala seznam teh sredstev, ki bo enak za bogate in reveže in ki bo pred infekcijo in za zdravljenje dobro služil.

Vse to je, kakor je Perlach navedel, verno, stvari in sredstva, zapisal v posebni fascikel, ki se imenuje »Copie actorum in decanatu D. Perlachii« (kopije aktov

Bolnik pije zdravilo. Lesorez iz l. 1531.

za dekanata g. Perlacha) (9). Žal se fascikel ni ohranil. In na vrsti so bile lekarne.

Dne 4. januarja 1540 je bila seja fakultete zaradi vizitacije lekarn. Seznam preglednikov bo dala fakulteta izmed svojih članov, mestni senat pa naj določi svoje. Četudi se fakulteti ta čas ni zdel najprimernejši za vizitacijo, se je zanjo odločila in za preglednika razen dekana določila še dr. J. Entzianerja in Udalricha Fabrija. Mestni senat je soglašal in v komisijo določil svoja člana magistra Andreasa Misbegiusa in Stephana Schera, oba člana mestnega sveta.

Dne 7. januarja 1540 se je vizitacija začela. Najprej so pregledali lekarno dr. Jakoba Walcha. Razen Entzianerja, Fabrija in dekana Perlacha sta bila prisotna še dr. Sigismundo Haselreyter in Joannes Sorano, poleg predstavnikov meščanov. Torej kar številna komisija! Kaj je spodbudilo dekana Perlacha, da je fakultetno zastopstvo okrepil še s tedanjima profesorjema na medicinski fakulteti Haselreyterjem, ki je bil leta 1542 med žrtvami kuge in Sorana, ki je pozneje še dolgo ostal profesor na medicinski fakulteti? Ker je šlo pri tem pregledu predvsem za to, da se lekarne ustrezno zaradi bližajoče se kuge oskrbijo z zdravili, moremo domnevati, da je dekan Perlach želel pri tem še njuno, verjetno odločilno, strokovno mnenje o pravilnosti ukrepov, ki bodo vizitacijam sledili? Ostale lekarne so ob prisotnosti predstavnikov meščanov opravili dekan in Haselreyter ter Sorano. Pri teh pregledih so ugotavljali, ali so lekarnarji za zdravila pri sestavljanju pravilno ravnali, saj se je fakulteta, ki je bila ta čas zaposlena z mnogimi drugimi posli, čutila soodgovorno, da se zdravila izdajajo v primerni kakovosti tako za bogate, kakor za reveže. Tako Perlach! Toda pri tem moremo pomisliti tudi na to, da so prebivalci Dunaja prav ob kugah iskali pomoč in zdravila pri raznih drugih zdravilih in šušmarjih, saj je bilo zdravnikov premalo, pa še zelo dragi so bili, nekateri pa so jo ob kugi kar pobrali iz mesta (12).

Zanimivo je, da so z vizitacijami začeli v lekarni zdravnika dr. Jakoba Walcha, ki je bil v preteklosti ne samo član fakultete, temveč tudi njen dekan in celo rektor univerze! Dejstvo, da so tudi zdravniki bili lastniki lekarn, je bilo sicer v nasprotju s cehovskimi in staleškimi pravili, toda v napisanem smo že videli, da se predpisi niso kaj prida spoštovali. Walchovo lekarno so, kakor seveda tudi druge, vizitirali tudi pozneje, vendar jih niso, kakor njegovo, posebej omenjali (12). Morda je Walchova lekarna bila vodilna in so jo zaradi uglednega lastnika dajali za zgled drugim?

Sicer pa so se na Dunaju z lekarništvom ukvarjali številni zdravniki, kar je tudi neprestano povzročalo nesoglasja z mestnim svetom, saj so se kot člani fakultete izogibali plačevanju meščanskih davkov. Tako so tudi dr. J. Walcha pred županom zaprisesgli, kakor je to veljalo za meščanske lekarnarje (12). Tudi Ganzinger in Fehlmann navajata (14), da so se mnogi zdravniki ukvarjali z lekarništvom in med njimi celo naj ne bi bilo nobenega, ki se s to dejavnostjo ne bi pečal. Med temi zdravniki je bil tedaj tudi eden najuglednejših, večkratni dekan medicinske fakultete in rektor univerze, dolgoletni profesor na medicinski fakulteti dr. Mathias Cornax. Slavo si je pridobil po uspešno opravljeni laparotomiji, ki jo je s svojim tastom dr. J. Entzianerjem leta 1549 — za Perlachovega dekanstva — nadziral in vodil (22). Po tem uspehu je Cornax postal cesarjev telesni zdravnik in profesor anatomije na medicinski fakulteti. Cornax je večkrat omenjen kot vizitator lekarn (12, 14), najpozneje pa je po letu 1556 bil tudi lastnik lekarne. Iz ohranjene Cornaxove oporoke je razvidno, da je leta 1564 bil lastnik hiše z lekarno v Grabnu na Schlossergasse, iz ohranjenega pomočniškega pisma švicarskega lekarnarja Daniela Egglusa pa je razvidno, da je bil Cornax lekarnar že leta 1556, saj je tega leta Egglus pri njem služboval, kar mu je Cornax v pismu potrdil (14). Morda je bil tudi to razlog, da se je Cornax okoli leta 1554 povsem posvetil zdravilstvu in ni več predaval na fakulteti (12)? Drugi tak zdravnik — lekarnar in član ožjega fakultetnega vodstva je dr. Cristopher Hiffel (12).

Povrnimo se k Perlachovemu protokolu! Medtem so vizitacijske komisije svoje preglede končale in Perlach je sklical 15. februarja 1540 fakultetni svet (zbor zdravnikov s fakultete), da bi obravnavali poročilo o seznamu ukrepov proti kugi, ki ga je Perlach v ta namen sestavil. Perlach piše, da so obravnavali točko za točko in so se vsem, kar naj bi mestnemu senatu predlagali, enodušno sprejeli. In 19. februarja je Perlach še z dvema doktorjema s fakultete seznanil senat s predlaganimi ukrepi, ki jih je fakulteta 15. februarja potrdila; senat se je z njimi v celoti strinjal.

Razen tega so na seji senata obravnavali še druga vprašanja, ki so se pojavila po opravljeni vizitaciji lekarn in to:

1. Lekarnarji pri svojem delu niso dovolj previdni, saj pripravljajo zdravila vsak po svoje, kar seveda ne bi bilo dobro, če se hočejo pripraviti proti prihajajoči bolezni. Torej se je tokrat tudi Perlach srečal s starim problemom, da na Dunaju ni enotno veljavnega dispensatorija.
2. Odkrili so zdravila, ki niso bila izdelana »po Constantinu«, med njimi trikrat ponarejeni Turbith; Constantin v tem primeru pomeni zbirko receptov za pripravljanje zdravil, ki jo pripisujejo Konstantinu Afričanu, avtorju (ali avtorjem) iz salernske šole (11. stoletje) (2), turbit pa je drastično odvajalo iz Indije, ki so ga zaradi visoke cene radi ponarejali (44).
3. Ugotovili so tudi, da sta Mihael Neukircher in Sigismundus Khunigshaimer izdelovala neko kompozicijo teriaka in ga tudi prodajala, ki pa so ga doktorji vizitatorji prepovedali, vendar pa magister Khunigshaimer z njimi ni hotel sodelovati, da bi odkril njihove sestavine in je tudi dekanovo o tem zavrnil.
4. Odkrili so tudi, da nekateri lekarnarji v svojih lekarnah ne delajo in vse prepuščajo svojim pomočnikom, ki pa često za delo niso dovolj usposobljeni; zato je Perlach kar v naslednji točki zapisal rešitev, namreč da
5. se naj lekarnarji ukvarjajo več s prodajo zdravil, kakor tudi doktorji medicine več v praksi delajo in se zato naj bolj v prakso vpeljejo;
6. Skrb za reveže v bolnišnici naj bi zaradi smradu ne bila slabša, niti smrad ne bi smel biti razlog za to, da se s njimi postopa slabše, kakor z drugimi bolniki. Razmere v tej bolnišnici so torej res morale biti težke!

Razen navedenih so na senatu razpravljali še o drugih ukrepih, je zapisal Perlach, in so se s potrebnimi priporočili zadovoljni vrnili na svoje domove (9).

Perlachov zapis v fakultetnem protokolu nam po opravljeni vizitaciji lekarn precej jasno predoči, kakšen nered je vladal na Dunaju, kar zadeva pripravo in promet z zdravili. Četudi govori o soodgovornosti medicinske fakultete pri urejanju javnih zdravstvenih zadev, se iz zapisa vidi, da le-ta pri tem ni imela kaj prida vpliva, kar je tudi razumljivo, saj so bili lekarnarji tudi zdravniki, člani fakultete, ki jim lastna ustanova ni mogla ali hotela škodovati. Kako bi sicer smel lekarnar Khunigshaimer odkloniti sodelovanje s komisiji preglednikov in celo izrecno dekanovo prošnjo, da pokaže, po katerem receptu je pripravljaj prepovedani teriak, če bi bila kakorkoli ogrožena njegova dejavnost? Kako bi sicer lekarnarji smeli poverjati izdelovanje vseh zdravil samo svojim pomočnikom, ki niso bili dovolj usposobljeni? Izgleda, da so se Perlach in njegova sodelavca s fakultete zadovoljili s pogovori na mestnem svetu, ki je sicer predloge ukrepov za zatiranje kuge odobril, ničesar pa se ni ukrenilo glede kvalitete dela v lekarnah in drugih nepravilnosti. Najbrže je bilo v interesu fakultete, da se stvari ne spreminjajo.

Priprave za obrambo pred kugo so torej bile temeljite in skrbne, vendar so ostale neuspešne, saj je kuga prav v tem obdobju bila posebno huda (12).

Leta 1540 je bil izdan zakon o epidemiji (Pest- und Infektionsordnung), ki ga je izvajal cesarski komisar v uradu magistra sanitatis (46). Ta urad je bil pri me-

dicinski fakulteti in bi naj bil dekanu v pomoč pri epidemijah. Zaradi nevarnosti okužbe pa je bil po zdravniku zaseden šele po Perlachovi smrti (12).

Koliko je Perlachov popis ukrepov za obrambo pred kugo služil za izdajo protikužnega reda, je težko reči, saj se ni ohranil niti ta, niti Perlachove »Copie . . .«, v katere je Perlach protikužne ukrepe zapisal.

Protikužni red pa je bil na Dunaju izdan že pred tem; leta 1521 ga je napisal in izdal cesarski telesni zdravnik Hans Saltzmann von Steir in se je ohranil (35). Saltzmann sicer piše o kontagioznosti kuge, vendar, kakor pozneje Perlach, misli, da se širi s pokvarjenim zrakom, zato so tudi vsi ukrepi za njeno zatiranje naravnani na Hipokratovo doktrino, kakor je zapisal tudi Perlach (9). Moremo torej upravičeno predpostaviti, da je Perlach poznal Saltzmannov protikužni red, saj so zdravniki s cesarskega dvora imeli z medicinsko fakulteto živahne stike (12).

V svoji disertacijski razpravi o dunajski medicinski fakulteti pa je Braun zapisal, da je prav pri urejanju javnih zdravstvenih zadev zaslužna medicinska fakulteta, torej zaradi ustanovitve urada magistra sanitatis in izdanega protikužnega reda. Tudi vizitacije lekarn so po letu 1540 postale redne (46). Sicer pa Braun zelo kritično ocenjuje doprinos dunajske medicinske fakultete k razvoju medicine, saj so bili zdravniki in profesorji predvsem humanistično usmerjeni in temu se ni mogel izogniti noben zdravnik. Ti so izvajali predvsem praktično medicino kot sredstvo za zaslužek, profesorji pa so si ime pridobili kot humanistični pisci in raziskovalci (Betrachtet man den Niedergang der Studien in Wien, dann gewinnt man den Eindruck, als, hätten die dortigen Mediziner die Heilkunde nur als Mittel zum Broterwerb angesehen, um sich sorgenfrei ihren Studien und Liebhabereien widmen zu können . . . Di angesehenesten Ärzte jener Zeit gehörten der humanistischen Richtung an . . . Dies machte sich bei den Wiener Mediziniern besonders stark bei ihrer literarischen Tätigkeit bemerkbar. Sie hatten fast alle als humanistische oder matematische Schriftsteller einen Namen, traten aber in ihrem medizinischen Fachzweig literarisch wenig in Erscheinung.) (46).

Prva laparotomija na Dunaju l. 1549.

Perlach je pozneje še trikrat opravljal dolžnosti dekana medicinske fakultete, leta 1549 pa je bil tudi rektor dunajske univerze (10). Za Perlachovega dekanstva leta 1549 je dr. Cornax nadziral prvo znano laparotomijo, ki jo je Perlach v fakultetnem protokolu tudi opisal (12). V delu, v katerem je Cornax ta dogodek opisal, je tudi: lesorez, na katerem so naslikani operaterji in Cornax; prisotni so bili tudi doktorji s fakultete, morda tudi Perlach, kar bi glede na izjemnost dogodka lahko domnevali.

Perlach je za svojega zadnjega dekanstva umrl in nasledil ga je prav doktor M. Cornax, ki je v fakultetni protokol zapisal, da se v času Perlachove funkcije ni zgodilo nič posebnega, zato nima kaj vpisovati (9). Cornax je bil namreč vice-dekan in je v tej funkciji nasledil Perlacha. Perlach je bil močno povezan z lekarnarji, kar moremo domnevati po njegovi oporoki. V njej sta navedena kar dva, med testamentariji in tutorji je naštet lekarnar Hans Eberstorffer, med pisanim oporoke pa je bil prisoten tudi »Ulrich gospod lekarnar«, ki je oporoko tudi z nekaterimi drugimi pečatil (42).

Perlach kot zdravnik, ki se je izšolal na Dunaju, ni uspel priti med medicinski strokovni vrh, saj je bil do smrti profesor astronomije (11, 12). Nedvomno pa je bil dober administrator; bodoče raziskave bodo morda pokazale, kako je Svečinčanu Perlachu uspelo priti med tedanjo dunajsko univerzitetno elito. Izgleda pa, da bodo na to vprašanje morali odgovoriti predvsem raziskovalci astronomije, da bi bolje osvetlili delo očeta slovenske astronomije, kakor Perlacha imenuje Prosenc (13).

PHARMAZIE IN DER ZEIT DES PERLACH

Zusammenfassung

Im 15. Jahrhundert war das Apothekenwesen in Wien schon entsprechend entwickelt und organisiert. Die medizinische Fakultät, der man das Vertrauen um den Fachüberblick über die Arbeit der Apotheker und die Sorge für ihre Ausbildung anvertraut hat, bekam schon nach der ersten Apothekerordnung von 1405 die fast vollständige Aufsicht über die Apotheken. Diese Apothekerordnung wurde vielmals ergänzt, wesentlich aber im Jahre 1517. Damals gab es in Wien schon 6 Apotheken, in der Zeit, als Perlach in Wien war, wuchs aber ihre Zahl auf 10, was sich dann bis in 18. Jahrhundert nicht veränderte.

Im Jahre 1457. gründeten die Wienerapotheker ihr eigenes Gremium. Das Gremialstatut, das in die medizinische Fakultät vorbereitet hat, sicherten den Apothekern gewisse Rechte, unabhängig von der Fakultät, deswegen wurde diese immer unzufriedener mit dem Stande in Apothekenwesen und versuchte 1492. ihre eigene Apotheke zu gründen, der sich die anderen Apotheken in der Stadt anschliessen sollten.

Für diese Idee gewann die medizinische Fakultät sogar den Apotheker Cristopher Krüg, der reiste nach Venedig ab, wo er die notwendige Arzneien kaufte. Als er aber damit nach Wien zurück kam, konstatierte er überraschend, das seine Mühe erfolglos geblieben ist.

Der Dekan der medizinischen Fakultät Martin Stainpeiss hat in seinem Buche aus dem Jahr 1520, in dem er den Stand des Gesundheitswesens und des Apothekenwesens in der damaligen Zeit beschrieb, auch die Charakteristiken des damaligen Apothekers, den Verlauf und den Inhalt seiner Ausbildung und der praktischen Arbeit in der Apotheke dargestellt. Deshalb empfahl er auch seinen Kollegen, sich einer solchen Apotheke auszuwählen, dem man vertrauen könne.

Die Wieneruniversität, mit ihr aber auch die medizinische Fakultät, war vor allem in der ersten Hälfte der 15. Jhd., also gerade in der Zeit des Aufenthaltes Perlachs in Wien, in einer schweren Krisis. An der med. Fakultät überwogen die Humanisten, unter ihnen auch Perlach, die für einen Vorschrift der Medizin nicht sorgten. Die Ärzte kümerten sich vor allem um die Einträglichkeit ihrer Geschäfte, deswegen hatten fast alle auch Apotheken.

In solchen Umständen erschien Perlach erstens in der Rolle des Dekans (1539). Die Pest drohte wieder dem Lande und der Stadt, deswegen musste er als Dekan die entsprechende Verfahren unternehmen. Das ist aus dem erhaltenen Fakultätsprotokoll, dass er selbst führte, schön ersichtlich.

Darin steht, dass Perlach in Hinsicht auf die Pest der hipokratischen Doktrin folgte, nämlich die Apotheken sollten mit solchen Pflanzen, Blumen und duftenden Holzen versehen sein, die Riechstoffe verbreiten. Ob im die Pestordnung, die der Leibarzt Kaisers Ferdinand Dr. Hans Saltzman von Steir veröffentlichte, bekannt war, weiss man nicht. Diese Pestordnung erschien in Buchform schon im Jahre 1521.

Saltzman hielt die Pest für contagiös; von den Massnahmen gegen sie empfahl er eine gründliche Selbst- und Allgemeinreinlichkeit, die Reinigen von Wohn- und anderen Räumen, Gassen, die Vermeidung jeden Kontaktes mit Erkrankten oder mit Gegenständen, mit denen diese in Berührung kommen und eine Kontumaz für die Erkrankten, wofür man besondere Gebäude bestimmen soll u.s.w. Also empfahl Saltzman schon 25 Jahre vor Fraeastro die wirkungsvolle Massnahmen gegen die Pest.

Über die Vorbereitungen für die Abwehr gegen die Pest verhandelte Perlach mehrmal mit den Fakultätsmitgliedern; alles darüber schieb er in die »Copie actorum in dekanatu D. Perlachii«. Die »Copie« ist verloren. Die Massnahmen legte Perlach dem Stadtsenat vor, die sie alle bestätigt hat. Dass war warscheinlich auch die Unterlage für die amtliche Pestordnung und für die Gründung des Amtes eines Magister sanitatis. Alle Bemühungen blieben trotzdem erfolglos, denn die Krankheit war gerade in dieser Zeit in Wien ziemlich schwer.

Von Perlachsdekanat an wurden die Jahrvisitationen der Apotheken regelmässig. Perlach selbst war bei der Visitation der Apotheke von Jakob Walch beteiligt, der ein Diplomarzt war und der Apotheken von Michael Neukircher und Sigismundus Khunighaimer.

Wie erscheint, war auch Perlach sonst mit den Apothekern in guter Verbindung. Vielleicht folgte er dem Rathschlag des Stainpeiss; in Perlachstestament sind gleich zwei Apotheker genannt; Hans Ebersdorfer unter den Tutoren und »Ulrich Herr Apotheker«, der bei der Abfassung des Testaments anwesend war.

Seznam literature in virov

- (1) J. Fuchs: Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Österreichs, Apothekenwesen, Wien, 1873.
- (2) I. Pintar: Kratka zgodovina medicine, 1—392, Prvi začetki preusmeritve v prirodoslovju in njen uspeh, Prvi mikroskop, Medicinska fakulteta Ljubljana, 1950.
- (3) Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, uredil Anton Koblar, Muzejsko društvo za Kranjsko, letnik IX, Ljubljana 1899.
- (4) H. Heger: Beiträge zur Geschichte des Apothekenwesens und der Apotheken Wiens II, Pharm. Post No 29, XXV, Wien 1892, str. 809—814.
- (5) P. J. Wichner: Beiträge zu einer Geschichte des Heilwesens, der Volksmedizin, der Bäder und Heilquellen in Steiermark bis incl. Jahr 1700, str. 3—123.
- (6) O. Zekert: Pharmacia Austriaca, Österreichische Apotheker-Zeitung XVI, Folge 38, Sept. 1962, str. 492—497.
- (7) K. Ganzinger: Haus- und Reiseapotheken zweier Kaiser, Österreichische Apotheker-Zeitung XVI, 1962, Folge 38, str. 502—504.
- (8) K. Fürst: Das Geheimmittel, Ö.A.Z., XVI, 1962, Folge 38, str. 505—508.
- (9) Acta Facultatatis Medicae Universitatis Vindobonensis III 1490—1558. Hg. von K. Schrauf. Wien 1904.
- (10) J. Aschbach: Die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilians I., Wien 1877.
- (11) J. Aschbach: Die Wiener Universität und ihre Gelehrten, 1520 bis 1565, 3. Bd., Wien 1888.
- (12) H. Wenzel und K. Schrauf: Nachträge zum 3. Bd. von J. Aschbachs Geschichte der Wiener Universität und Ihre Gelehrten 1520—1565, 1. Bd., erste Hälfte, Wien 1898.
- (13) M. Prosen: Andrej Perlach, astronom in matematik, Znanstveni simpozij ob 500-letnici rojstva Andreja Perlacha, Naša bolnišnica, XIII, okt. 1990. SBM.
- (14) H. R. Fehlman, K. Ganzinger: Ein Wiener Arzt-Apotheker des 16. Jahrhundert, Ö.A.Z., 29, Folge 21, 1975, str. 418—421.
- (15) G. E. Dann: Einführung in die Farmaziegeschichte, Wissenschaftliche Gesellschaft MBH, Stuttgart 1975, 1—127.
- (16) H. Heger: Theophrastos Paracelsus I, Pharm. Post No 48, Nov. 1093, XVI, str. 561—564.
- (17) J. Schwarz: Beiträge zur älteren Geschichte der Wiener Apothekenwesens, Pharm. Post No 23, XVI, 1893, str. 201—204.
- (18) Item: Pharm. Post No 24, str. 293—296.
- (19) Item: Pharm. Post No 25, str. 305—314.
- (20) Item: Pharm. Post No 26, str. 317—319.

- (21) O. Zekert: Paracelsus, str. 44—45, HMW Jahrbuch 1957, Heilmittelwerke Wien, 1—172.
- (22) Zur Geschichte der Anatomie in Wien, str. 23—24, HMW Jahrbuch 1953, Heilmittelwerke Wien III, 1—75.
- (23) S. Bryk: Zur Wiener Apothekertaxe aus dem XV. Jahrhundert, Pharm. Post No 22, XXVII, 1894, Wien, str. 245—249.
- (24) E. Reber: Betrachtungen über die Pest, Pharm. Post No 23, 1900, Wien, str. 109—116.
- (25) Miscellen, str. 174—175, Pharm. Post No 13, XXXVI, 1903, Wien.
- (26) F. Strunz: Paracelsus in Österreich, Pharm. Post No 43, XLII, 1909, str. 437—448.
- (27) F. Stuhhofer: Andreas Perlach, učenc Georga Tannstetterja, Znanstveni simpozij ob 500-letnici Andreja Perlacha, Naša bolnišnica, XIII, okt. 1990, SBM.
- (28) G. Hümmer: Zur Geschichte der Pharmazie in Deutschland und Österreich, Pharm. Post No 16, XXXVI, 1903, str. 217—222.
- (29) Item: Pharm. Post No 17, XXXVI, 1903, Wien, str. 233—241.
- (30) Item: Pharm. Post No 21, XXXVI, 1903, Wien, str. 297—302.
- (31) Item: Pharm. Post No 25, XXXVI, 1903, Wien, str. 361—365.
- (32) Paracelsus, str. 19—25, HMW Jahrbuch 1952, Heilmittelwerk Wien, Wien III.
- (33) Die Hofapotheke zu Wien, str. 33—34, ibidem.
- (34) Dispensatorium pro pharmacopoeis viennensibus in Austria, str. 35—37, ibidem.
- (35) J. Schwarz: Die erste Pestordnung für Österreich (1521), Pharm. Post No 38, XXV, 1892, Wien, str. 997—1003.
- (36) P. R. Stolziss: Ein Depossedirter, Pharm. Post No 1, 1892, XXV, str. 41—46, Wien.
- (37) Š. Predin: Zgodovina najstarejših lekarn v Mariboru, Farm. Vestn., 40, št. I, 1989, Ljubljana, str. 47—61.
- (38) H. Heger: Beiträge zur Geschichte des Apothekenwesens und der Apotheke Wien III, Pharm. Post No 30, XXV, 1898, Wien, str. 829—835.
- (39) I. Filipovič: O starih koprskih lekarnarjih, Farm. Vestn. 1967, 18, št. 9-12, Ljubljana, str. 253—257.
- (40) F. Minařik: Naša materia medica v 16. stoletju, Farm. Vestn., št. 5-6, 3, Ljubljana 1952, str. 76—86.
- (41) Item: Farm. Vestn., št. 7-8, Ljubljana 1952, str. 110—119.
- (42) Perlachov testament z dne 7. junija 1551, Štajerski deželni arhiv v Gradcu, fotokopija v Škofijskem arhivu v Mariboru; glej tudi A. Ožinger: Andrej Perlach iz Svečine v luči svoje oporoke, Znanstveni simpozij ob 500-letnici rojstva Andreja Perlacha, Naša bolnišnica, XIII, okt. 1990, SBM.
- (43) Š. Predin: Minařik in njegovo delo, Mariborske lekarne Maribor, 1—35, 1987, Černel-Rogina, Radizel.
- (44) G. C. Wittstein: Vollständiges etymologisch-chemisches Handwörterbuch, 2. Bd., M—Z, München 1847.
- (45) H. Heger: Beiträge zur Geschichte des Apothekenwesens und der Apotheken Wiens, Pharm. Post No 27, XXV, 1892, str. 717—729.
- (46) H. J. Braun: Personalbibliographie der Mitglieder der Medizinischen Fakultät Wien in der Zeit von 1500 bis 1870; aus dem Seminar für Geschichte der Medizin der Universität Erlangen—Nürnberg, Archiv der Universität Wien.
- (47) H. Heger: Die Apotheke »zum schwarzen Bären« am Lugeck in Wien, Pharm. Post No 52, XXV, 1892, Wien, str. 1343—1351.
- (48) H. Heger: Die »Krebsen—Apotheke« und der »Hohe Markt« in Wien, Pharm. Post No 24, 1892, XXV, str. 645—657.

ANDREJ PERLACH KOT UČENEC JURIJA TANNSTETTERJA NA DUNAJU

Franz Stuhlhofer*

UDK 52:929 Tannstetter J.:929 Perlach A.

STUHLHOFER Franz: Andrej Perlach kot učenec Jurija Tannstetterja na Dunaju. (Andreas Perlach als Schüler Georg Tannstetter in Wien.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)2, str. 280—283.

Izvirnik v slov., povzelek v slov., izvleček v slov. in angl.

Avtor v kratkem prikaže vpliv Jurija Tannstetterja na razvoj znanstvene misli pri Andreju Perlachu.

UDC 52:929 Tannstetter J.:929 Perlach A.

STUHLHOFER Franz: Andrej Perlach as Jurij Tannstetter's Pupil in Vienna. Časopis za zgodovino in narodopisje Maribor, 62=27(1991)2, p. 280—283.

The author presents the influence of Jurij Tannstetter on the development of Andrej Perlach's scientific thought.

Georg Tannstetter

Tannstetter wurde etwa Mitte April 1482 geboren — er war also achteinhalb Jahre älter als Perlach. Er stammte aus Rain am Lech in Bayern (daher sein Humanistenname »Collimitus«), kam also wie viele andere berühmte »Wiener Gelehrte« von weit her. 1502 ging er nach Wien, wo er Astronomie und später Medizin unterrichtete. Das Doktorat in Medizin erwarb er 1513. 1530 verließ er Wien, um als Leibarzt der Kinder König Ferdinands in Innsbruck zu dienen. Dort starb er 1535.

Perlach als Student

Seit wann studierte Perlach bei Tannstetter Astronomie? Im Jahr 1523 erschien Tannstetters *Beruhlungsschrift* und enthielt die Angabe, daß »Andreas Perlach aus Steyrmarch« nun seit zehn Jahren bei ihm Astronomie und Philosophie studiere (Buechlen c1v). In der lateinischen Ausgabe: »Andreas Perlachius Stirus« (Libellus c1r). Wenn es sich hier um eine genaue Angabe handelt, hat Perlach seit 1513 bei Tannstetter studiert. Immatrikuliert wurde er an der Wiener Universität Ende 1511.

1514 brachte Tannstetter astronomische Tafeln von Peuerbach und von Regiomontan heraus; in dieser Ausgabe ist auch ein Gedicht von Andreas Perlach

* Dr. Franz Stuhlhofer, Dunaj

(Stirius) an Tannstetter enthalten (Tabulae aa7v). Für den Fall, daß die in der Beruhigungsschrift von 1523 angegebenen »zehn Jahre« bloß eine ungefähre Angabe darstellen, können wir folgende Überlegung anstellen: Diese Ausgabe der astronomischen Tafeln gibt für den Druck den 13. April 1514 an. Tannstetter und Perlach werden einander wohl kaum erst unmittelbar davor kennengelernt haben, also wohl doch zumindest einige Monate davor — womit wir auf das Jahr 1513 kommen würden. So erscheint 1513 als der »Spätestzeitpunkt«, zu dem ein näheres Kennenlernen von Tannstetter und Perlach begann.

Möglicherweise war Tannstetter für Perlach ein Vorbild, denn die Karriere der beiden zeigt manche Ähnlichkeiten: Studium an der philosophischen (= artistischen) Fakultät (Abschluß als Magister), Unterricht in Astronomie an der philosophischen Fakultät, Medizinstudium (Abschluß als Doktor), Unterricht an der medizinischen Fakultät, mehrmals Dekan, einmal Rektor.

Allerdings begann Perlach das Medizinstudium wesentlich später: 1530, als 40jähriger also! Die *Acta Facultatis Medicae* geben zum 2. März 1530 an, daß Perlach in die medizinische Fakultät eingeschrieben wurde (AFM 175).

Kalenderkorrektur

Papst Leo X. befaßte sich mit dem Gedanken einer Kalenderreform und bat deshalb Kaiser Maximilian I., ihm ein von Fachleuten ausgearbeitetes Gutachten darüber zu schicken. Diese Aufgabe wurde Stiborius und Tannstetter erteilt. Diese erstellten das Gutachten Ende 1514, gedruckt wurde es vermutlich 1515. Ferdinand Kaltenbrunner behandelt dieses Gutachten in seinem Buch »Die Vorgeschichte der Gregorianischen Kalenderreform« (Wien 1876, S.100—104). Das handschriftliche Original ist noch vorhanden. Es wurde größtenteils von Perlach geschrieben. Das ergibt sich aus einem Vergleich mit den von Perlach als Dekan geschriebenen Akten der philosophischen Fakultät des Sommersemesters 1535 (AFA fol. 171r—172r). Bei dem Handschriftenvergleich unterstützten mich Dr. Eva Irblich (Handschriftensammlung der ÖNB) und Univ.—Prof. Dr. Paul Uiblein (Fachmann für die spätmittelalterliche Geschichte der Wiener Universität). Die Titelseite enthält auf der oberen Hälfte die von Tannstetter eigenhändig geschriebene Überschrift. In der unteren Hälfte finden sich einige flüchtige geometrische Notizen, die von Perlach stammen dürften. Konnte Perlach die Handschrift nach dem Druck behalten und verwendete er irgendwann die noch leere untere Hälfte als »Notizblatt«?

Hatte Perlach einen geistigen Anteil an diesem Gutachten, oder war er bloß der Sekretär, dem diktiert wurde? Wir wissen es nicht. Als Autoren werden im Titel des Buches lediglich Stiborius und Tannstetter genannt. Jedenfalls haben wir hier ein Beispiel für eine Zusammenarbeit im Jahre 1514.

Astronomisch-astrologisches Lehrbuch

1518 gab Perlach einen »Usus almanach« (= astronomisch-astrologisches Lehrbuch) heraus, wobei er sich auf Aufzeichnungen Tannstetters stützte. Dieses Lehrbuch ist nicht umfangreich, es enthält nur 24 Blätter. Der Inhalt zerfällt in zwei Teile; man könnte sagen, in einen astronomischen Teil und in einen astrologischen (»quae iure practica dici potest«). Bei diesem Werk stellt sich die Frage, welchen »Anteil am geistigen Eigentum« die beiden hatten, besonders stark. Stammen die Ansichten und Methoden von Tannstetter, und hat Perlach den Text zusammengestellt, als eine Art »Redaktor«? Kurz zuvor, nämlich etwa

1516, war Perlach Professor für Mathematik geworden — die Matrikel geben im Oktober 1550 zu seiner Wahl zum Rektor an, daß er durch 34 Jahre hindurch Professor für Mathematik war. Perlach empfand vielleicht gerade durch die Übernahme dieser Aufgabe die Notwendigkeit, ein solches Lehrbuch herzustellen.

Tannstetter brachte jahrzehntelang astrologische Kalender (= Almanach, Ephemeriden, »Judicium«) für das jeweils folgende Jahr heraus. Manche solcher Kalender dürften verlorengegangen sein; soweit wir wissen, war sein erster Kalender der für das Jahr 1505, sein letzter für 1527). Perlach schrieb einen Almanach für die Jahre 1518 (*... in officina Collimitiana per Magistrum Andream Perlachium Stirum... supputatum* — anfangs wies Perlach also noch darauf hin, daß Tannstetter sein Lehrer war) und 1519 sowie dann für 1528 bis 1531.

Überschwemmung 1524?

Im Februar 1524 gab es eine große Zahl von Konjunktionen der damals bekannten 7 Planeten (Mond, Merkur, Venus, Sonne, Mars, Jupiter, Saturn) im Zeichen der Fische. Auf diesen Sachverhalt wies der Tübinger Astronom Johannes Stöffler in seinen 1499 erschienenen Ephemeriden hin und kündigte für diese Zeit deshalb große Veränderungen an: »mutatio, variatio ac alteratio«. Durch den Hinweis auf das Wasserzeichen (Fische!) konnten Leser an Überschwemmungen denken; die stärkste Ausformung davon wäre eine Sintflut. Es kam zu einer Diskussion, an der sich viele Autoren mit Publikationen beteiligten. es ging eigentlich nur äußerlich um »Pro und kontra Stöffler«; denn alle waren von der astrologischen Bedeutsamkeit der kommenden Februar-Ereignisse überzeugt. Die wirkliche Frage betraf bloß das Ausmaß der Katastrophe.

Tannstetter wandte sich gegen solche extreme Befürchtungen, vielleicht veranlaßt durch seinen engen Kontakt mit Regierungskreisen, denen die durch solche Vorhersagen ausgelöste Unruhe in der Bevölkerung unangenehm sein mußte. Tannstetters *Beruhigungsschrift* erschien im März 1523 gleichzeitig deutsch und lateinisch. Stöffler nahm zu dieser Schrift Tannstetters Stellung.

Tannstetter brachte darin eine Reihe von Argumenten. Einmal argumentiert er als Historiker und Empiriker: Er vergleicht ähnliche Planetenkonstellationen der Vergangenheit mit den jeweils gleichzeitig erfolgten Ereignissen. Er erwähnt die Konjunktionen von 1503/04, von 1485, von 789 und von 670. Die Konjunktionen des zuletzt genannten Jahres hat Perlach unter Verwendung der Tafeln des Johannes von Gmunden für Tannstetter genau berechnet (Libellus c1r. Buechlen c1v).

Konflikt von 1532

Am 28. Februar 1532 wurde ein Konflikt zwischen Tannstetter und Perlach an die medizinische Fakultät herangetragen. Streitobjekt waren Schriften Tannstetters. Ging es dabei um das Problem der korrekten Einschätzung des beiderseitigen Anteils an bestimmten Schriften? Fand Tannstetter es vielleicht nicht richtig, daß Perlach im eigenen Namen Ephemeriden herausbrachte, vielleicht unter Verwendung spezifischer Methoden Tannstetters?

Tannstetter (der 1530 nach Innsbruck übersiedelt war) beklagte sich bei der medizinischen Fakultät über Perlach — diesem sollten keine weiteren akademischen Würden verliehen werden. Die Fakultät schickte schließlich am 13. Oktober 1533 die ganze Angelegenheit nach Innsbruck an König Ferdinand. tannstet-

ter starb 1535, woraufhin Perlachs Karriere ungehindert weiterging (AFM 179–192). 1536 wurde er promoviert, für das Wintersemester 1539/40 wurde er zum Dekan gewählt ... (AFM 208.218)

Literatur

Universitätsakten:

Die Matrikel der Universität Wien, hg. von Willy Szaivert/Franz Gall. 2. Band (1987) S.380 (Immatrikulation); 3. Band (1971) S.91 (Rektorat).

AFA = Acta Facultatis Artium, Bd4 (nur handschriftlich im Universitätsarchiv vorhanden)

AFM = Acta Facultatis Medicae universitatis Vindobonensis, Bd.3, hg. von Karl Schrauf (Wien 1904)

Tannstetters und Perlachs Schriften sind großenteils auch behandelt bei Denis und Zinner, und zwar in:

Michael DENIS: Wiens Buchdruckergeschicht bis 1560 (Wien 1782)

Ernst ZINNER: Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance (Leipzig 1941)

Tannstetters Bücher:

Beruhigungsschrift:

Buechlen = deutsche Ausgabe. Titel: Zu eren und gefallen ... [nun werden Erzherzog Ferdinand und Kaiser Karl V. mit ihren verschiedenen Titeln genannt]. Hat Georg Tannstetter ... diss gegenwurtigs buechlen ausgeen lassen. Der leut hart furgenomene verwänung, so sy aus etlicher dy sich für Astronomos ausgeben, vorsagung von einem kunfftigen Synfluß, und anddern greulichen vällen auff 24 Jar gefast, abzuwenden (Wien 1523). Bei Zinner Nr.1222, bei Denis Nr.263.

Libellus = lateinische Ausgabe. Titel: In gratiam ... Georgii Tannstetter Collimitii ... libellus consolatorius ... (Wien 1523). Bei Zinner Nr. 1221, bei Denis Nr. 255.

Kalenderkorrektur = Andreae Stiborii Boii theologi et mathematici et Georgii Tannstetter Collimitii phisici et mathematici, super requisitione sanctissimi Leonis papae X. et divi Maximiliani imperatoris pacifici felicissimi Augusti. De Romani Calendarii correctione Consilium in Florentissimo studio Viennensi Austriae conscriptum et aeditum (Wien o.J. [vermutlich 1515]). Bei Zinner Nr. 1040, bei Denis Nr. 330. Handschriftliches Original in der österreichischen Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 10358, fol. 113r–120v.

Tabeln = Tabulae Eclipsium Magistri Georgii Peurbachii. Tabula Primi mobilis Ioannis de Monte regio. Indices praeterea monumentorum, quae clarissimi viri Studii Viennensi alumni in Astronomia et aliis Mathematicis disciplinis scripta reliquerunt. ... Elimatum denuo et recognitum summa cum diligentia a Georgio Tannstetter Collimitio (Wien 1514). Bei Zinner Nr. 1013.

Perlachs Bücher:

Usus almanach seu Ephemeridum: ex commentariis Georgii Tannsteter Colimitii. Preceptoris sui decerpti, et in quinquaginta propositiones, per Magistrum Andream perlachium strum, Redacti (Wien 1518). Bei Zinner Nr.1094, bei Denis Nr.199.

Die Kalender bei Zinner Nr.1093,1095,1390,1417,1451,1452,

Die Publikationen von Franz STUHLHOFER über Tannstetter:

Nur maschinschriftlich verbreitet: Georg Tannstetter Collimitius. Ein Wiener Humanist und Naturwissenschaftler dess beginnenden 16.Jahrhunderts. Dissertation an der philosophischen Fakultät der Universität Wien (Wien 1979)

Georg Tannstetter (Collimitius). 1482–1535. Astronom und Mathematiker, in: Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben, Bd.13 (1986) 18–33

Georg Tannstetter (Collimitius). Astronom, Astrologe und Leibarzt (bei Maximilian I. und Ferdinand), in: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 37 (1981), 7–49

Tannstetter, Georg, in: Arhiv der Geschichte der Naturwissenschaften 3 (1988/81) 179f

Georg Tannstetter, Pioneer of empiricism in astrology, in: Astro-Psychological Problems. The Schneider-Gauquelin Research Journal 4 (1986) No.3, 33f

ANDREJ PERLACH IZ SVEČINE V LUČI SVOJE OPOROKE

Anton Ožinger*

UDK 929 Perlach A.:347.67(093)

OŽINGER Anton: Andrej Perlach iz Svečine v luči svoje oporoke. (Andreas Perlach aus Svečina-Witschin in Lichte seines Testaments.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 284–293. Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V pričujočem članku avtor obravnava na osnovi oporoke dunajskega profesorja in znanstvenika Andreja Perlacha iz Svečine (1490–1551) nekatere okoliščine njegovega zasebnega življenja, ki dopolnjujejo njegovo biografijo. Originalno nemško besedilo testamenta v transkripciji dopolnjuje ta prispevek.

UDC 929 Perlach A.:347.67(093)

OŽINGER Anton: Andrej Perlach from Svečina with Regard to his Last Will. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 284–293.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Based on the last will of the Viennese University teacher and scientist Andreas Perlach (1490–1551) some aspects of his private life, completing his biography, are discussed. The original German wording of the will with transcription concludes the report.

ANDREJ PERLACH IZ SVEČINE V LUČI SVOJE OPOROKE

Andrej Perlach (Andreas Perlach, Perlacher, Perlachius) je bil rojen leta 1490 v Svečini. Verjetni datum njegovega rojstva je 17. november.¹ O njegovi mladosti in svojih vemo razmeroma malo: imel je vsaj dve sestri, starši pa so bili premožni kmetje morda celo svobodnjaki.

Leta 1511, 13. oktobra, srečamo devetnajstletnega Perlacha na Dunaju, ko se je vpisal ali intituliral kot Andreas Perlach de Witzsheim in ob vpisu s katerim je bila združena obvezna prisega, plačal 4 groše, dodeljen je bil avstrijski naciji.² Po višini takse, katero je plačal, vidimo, da ni bil revež, ker so ti bili oproščeni plačil, še bolj pomembno pa je dejstvo, da je mladi, ukaželjni Perlach imel neko splošno izobrazbo, tudi znanje, vsaj osnovno, nemškega, latinskega jezika in gramatike. Ne moremo si niti misliti, da bi alma mater Rudolphina, ali sploh katera univerza na svetu sprejemala študente analfabete. Kje je mladi Perlach pridobil prvo izobrazbo, ne moremo reči, zelo verjetno pa so to kraji, katere v svoji oporoki stalno omenja in postavlja na prednostno mesto, Svečina, Ernovž (Ehrenhausen), Gomilica (Gamlitz) ali Lipnica (Leibnitz).

Na Dunaju vemo, vsaj posredno o Perlachu več, vsaj posredno, ker poznamo način študija na dunajski univerzi. Ta je kakor drugod po svetu obsegal septem

* Anton Ožinger, arhivar, Maribor

artes liberales z dvema skupinama, »trivium« in »quadrivium«. Prvi je obsegal gramatiko, retoriko in logiko, drugi pa aritmetiko, geometrijo, muziko in astronomijo. Sedem svobodnih umetnosti je bila splošno izobraževalna šola v okviru srednjeveških univerz, kakor so to bili pozneje liceji in v polpretekli dobi gimnazije. Uspešno končan študij je omogočal prehod na druge fakultete. V obravnavanem obdobju pa je ta splošno izobraževalna ustanova že dobivala obeležja samostojne fakultete, to kar danes imenujemo filozofska fakulteta. Po dveh letih študija na Septem artes liberales je na Dunaju bilo mogoče doseči bakalavreat, po naslednjih dveh letih pa magisterij. Praviloma je novi magister eno leto zastonj predaval na univerzi.

Astronomija in matematika sta imeli pomembno vlogo na artistični fakulteti, Perlach je po štirih letih študija, leta 1517 dosegel naslov, oziroma čast magister artium liberalium. Mladi magister se je predstavil z Almanach novum, knjigo je posvetil svojemu pokrovitelju in dobrotniku, dunajskemu škofu Juriju Slatkonji, kmalu je dobil še doktorski naslov (doctor artium). S tem pa še ni bil zadovoljen, ampak se je lotil še študija medicine in po nekih zapletih dosegel, da je bil promoviran tudi za doktorja medicine.³ Poslej je nosil naslov artium et medicinae doctor.

Perlach po formaciji matematik, astronom in zdravnik je predaval na artistični fakulteti, kjer je bil leta 1534 dekan te fakultete. Pozneje je prešel kot profesor na medicinsko fakulteto, a se je še vedno intenzivno ukvarjal z astronomijo in seveda z matematiko. Na medicinski fakulteti je bil štirikrat dekan, leta 1539, 1547, 1549 in 1551 ter nosil zveneči naslov decanus spectabilis. Višek njegove kariere je Perlach dosegel leta 1549, ko je bil izvoljen za rektorja dunajske univerze.⁴ Po preteku te službe, ki je bila izredno pomembna⁵ je še enkrat opravljal službo dekana na medicinski fakulteti. Zgleda, da se je začela oglašati bolezen in Perlach je kot zdravnik slutil, da smrt ni več daleč, zato je sestavil in napisal svojo poslednjo voljo, oporoko, da, kakor sam pravi, po njegovi smrti dediči in potomci ne bi imeli težav.⁶

Oporoka ima dva dela, duhovni del je krajši, neprimerno daljši in obširnejši je drugi del v katerem voli svoje premoženje. V duhovni oporoki z evangelijskimi, svetopisemskimi besedami pravi, kako ni na tem svetu nič bolj gotovega, kakor to, da mora vsaki človek umreti, nič pa bolj negotovega, kakor ura smrti, zato naš Odrešenik svari in opominja, naj čujemo in bdimo, ker ne vemo, kdaj pride naš Gospod, blagor pa služabniku, ki ga bo Gospod našel čuječega.⁷ Nadaljuje, kako je on spoznal, kako je potrebno, da svojo poslednjo voljo sporoči in vse tako uredi, da bo v večjo božjo čast in slavo in blagor tistim, ki bodo za njim ostali. »Ko bo moja duša zapustila to umrljivo telo, se izročam v roke mojega nebeškega Očeta, kateri naj ne ravna z menoj po mojih zaslugah, ampak po svojem neizmernem usmiljenju⁸, kakor me uči moja vera. Nebeški Oče je namreč poslal svojega edinorojenega Sina na svet, da bi svet zveličal⁹ in kjer je On, tam naj bo tudi njegov služabnik, ki vanj veruje in upa, zato ne sme biti pogubljen, ampak imeti večno življenje.«¹⁰ Duhovni, eshatološko usmerjeni del svoje oporoke je zaključil z obrednim Amen, tako bodi!

Nato naroča, da naj, če mu bo Bog dal, da bo na Dunaju zapustil to solzno dolino, njegovo truplo položijo tja, kjer je pokopan Jurij Kätznerger, šolnik (schuelmaister), s katerim je bil dolga leta prijatelj. Nadalje določa, naj se pogreb opravi tako, kakor je v navadi na dunajski univerzi, vsak, ki bo navzoč, naj dobi 2 pfeniga denarja, isto dobi tudi meščanski špital na Dunaju. Reveži pri cerkvi sv. Marka pa naj dobijo 10 funtov pfenigov, če pa bi ga vsemogočni Bog odpoklical s tega sveta izven Dunaja, naj se ga pokoplje pri najbližji farni cerkvi, reveži pri sv. Marku in meščanski špital na Dunaju naj dobijo, kakor je zgoraj rečeno.

Nato se spomni svojega profesorskega kolega in mentorja doktorja Tannstätterja (Culimitius) s katerim je imel velike težave in prepire, tako da je moral posredovati rimski kralj Ferdinand I.¹¹ Kot se spodobi ljudem in zlasti kristjanom, sta se pobotala. Perlach v oporoki posebej naroča, naj se uničijo vsi dokumenti, ki bi se pri njem našli glede tega spora, to pa je on, dr. Tannstätter tudi že storil.

Nato se na petem mestu spomni »svoje ljube žene Doroteje«. ¹² Njo je imenoval za glavnega dediča in izvršitelja oporoke ter ji zapustil tudi knjige, katere ni zapustil univerzi. Za tiste svoje knjige, in astronomske instrumente ki jih je imel izposojene njegov prijatelj profesor Jordan pa določa, da jih more uporabljati on ali njegov brat dokler bosta živela, potem pa naj bodo na voljo za študente.

Najbolj obširen je Perlach v tistem delu svoje oporoke, ko govori o posestih v svojem rojstnem kraju, katere je podedoval po svojih starših in prijateljih, »v deželi Štajerski«. Te posesti so ležale pri Svečini, izrecno omenja Svečinski breg, in sicer njive, travnike, gozdove in velike vinograde s kletjo, stiskalnico in drugim inventarjem, katerega posebej ne našteva. Potem ko je razdelil dohodke od svojih posesti med sorodnike Flukhe in Aignerje, katerih se hvaležno spominja in določi vsakemu določene dohodke od svoje posesti, izrecno naroča, da se posest ne sme prodati, ker je del teh dohodkov namenil za šolo in učitelja v Lipnici, da bi ta učil otroke, kakor je on naročil, druga polovica sredstev pa se naj nameni za enega fanta iz njegove domovine, Svečine, Ernovža, Lučane, Gomilice ali Lipnice, da bi mogel študirati, kupiti knjige in druge pripomočke za študij. Določil je tudi, da v primeru naravne ali druge nesreče njegovi sorodniki tisto leto ne plačajo, tudi ne plačujejo za nazaj, ampak takrat, ko se bodo opomogli zopet redno plačujejo. Za kontrolorja in nadzornika je določil mestnega sodnika v Lipnici. Za denar, ki ga je imel naloženega v Nürnbergu pri Langenu, Gösweinu in Rotenwurgerju pa določa, naj ostane tej ustanovi, dediči pa morejo katerega od svojih fantov, ki bi želel študirati, poslati tja, kjer bo na stroške te družbe oskrbljen z vsem potrebnim.

Perlach je predvidel tudi možnost, da bi umrl brez dedičev. V tem primeru nameni naj se temu društvu (v Nürnbergu) dodeli 600 goldinarjev, od letnih obresti pa more študirati neki fant iz njegove ožje domovine. Denar dobiva samo 7 let, po tem dobi štipendijo za njim drugi. Če ne bi v redu študiral, se mu sredstva takoj odtegnejo in se naj poišče drugega, ki bo v redu študiral. Če ne bi bilo nobenega kandidata iz njegovega rojstnega kraja, Svečine, naj se poišče v Ernovžu ali Lipnici.

Že skoraj na koncu svoje oporoke, se je Perlach spomnil tudi svojega nezakonskega sina Ulrika v Nürnbergu v »reji«. Naroča, naj se za njega poskrbi, ga vzgajajo in dajo v šole, če bi želel študirati. Svojemu dolgoletnemu prijatelju in kolegu doktorju Gundeliusu zapušča svoj kožuh, lahko si izbere tistega, kateri mu ugaja. Neki sorodnici Marjeti zapušča 4 zlatnike, doktorju Gundeliusu še nekaj oblek, svojima sorodnikoma Tomažu in Jakobu Flukh nekaj oblek, ponovno izrazilši željo, da bi njuni otroci študirali tako kot on. Končno omenja še prijatelja Zaitzigerja, kateri mu je bil dolžan 100 goldinarjev. Perlach naroča, da naj se ta dolg briše iz hvaležnosti, ker mu je njegov brat pomagal z zdravili, on Jordan pa mu je pomagal doseči doktorski naslov iz medicine.¹³

Za izvršitelje oporoke, tutores, je Perlach določil poleg svoje žene Doroteje še njenega očeta doktorja Gleisa, tasta in profesorskega kolega, pa še prijatelja Gundeliusa, Lovrenca Langa in dunajskega lekarnarja Hansa Ebensdorferja.

Na koncu testamenta se Perlah ponovno predstavi: Jaz Andrej Perlach, doktor sedmerih svobodnih umetnosti in medicine, sem to oporoko napisal s svojo lastno roko leta Gospodovega 1550¹⁴ in zaključil z latinskim podpisom: Perlach lastnoročno.¹⁵

Oporoki sledi t. i. koroboracija, to je uradna notarska overovitev testamenta, katero je opravil magister Krištof Hillinger iz Salzburga, papeški protonotar in več uglednih prič, katere so se zbrale v rezidenci Filipa Gundeliusa na Kholmarmtu na Dunaju, in 7. junija 1551, torej 14 dni pred Perlachovo smrtjo s svojimi podpisi overovili ta dokument. Poleg omenjenega Gundeliusa so bili navzoči Bolfenk Sumer, dvorni prokurator, Janez Reising, oba dunajska profesorja, lekarnar Ulrik, ter dunajski meščani Štefan Waltzperber, Boštjan Mair in Andrej Prebil.

Prepis oporoke je, »od besede do besede«, opravil protonotar Janez Ekhl.

Perlach je svoje življenje posvetil znanosti, ukvarjal se je z astronomijo in z matematiko, pa tudi z medicino kot poklicni zdravnik. Iz njegove oporoke zvemo, da je bil vsaj posredno zelo navezan na svoj rojstni kraj, saj je svojim sorodnikom namenil del svoje zapuščine, svojega premoženja, njihovim otrokom in bodočim študentom pa še štipendijo, da bi študirali tako kot on. Poleg človeškega odnosa do svoje družine in svojcev pred smrtjo popravi in poravna morebitne krivice zaradi spora s kolegom doktorjem Tannstätterjem. Ni pozabil tudi revežev svojega mesta, v katerem je preživel večji del življenja na Dunaju.

Bolj kakor iz samega besedila oporoke, razberemo med vrsticami, da je bil eksaktni matematik Perlach tudi zelo dober poznavalec svetega pisma, zlasti evangelija, in to ne samo črke, ampak tudi duha. Glede na to, da v oporoki ni besed, s katerimi bi se priporočal Devici Mariji in svetnikom božjim, pa tudi nobene volila za maše, obletnico smrti (anniversarium), večno luč ali za Cerkev sploh, moremo v Perlachu videti vsaj simpatizerja nove vere, reformacije, ki je bila takrat v silnem razmahu. Tako kakor njegova sodobnika in znanca na Dunaju, Anton Vramec in Pavel Skalič, tudi Perlach formalno ni prestopil v reformacijo.

OPOROKA ANDREJA PERLACHERJA IZ LETA 1550

In namen vaters suns
vnd heiligen geists amen

Nach dem aller menikhlich glaubigen vnd vnglaubigen die zur einem verstant khumen sein wisund ist, das nichts gewißers ist den der todt oder das sterben, vnd nichts vngewißers, den die stundt des sterbens, derhalben vns der herr Christus Jesus, vnsrer sälligmacher, treulichen warnet vnd spricht, wacht den ier wist nit, wen der herr khumbt, vnd sällig sein die diener, die der herr also wachent fint.

Aus diser leer vnd getreuen vermanung Cristi vnsers hailmachers, bin ich pewegt worden, meinen letzten willen zwordnen vnd zumachen, vnd das zw der zeit da ich mich am gesundtisten vnd khreftisten empfant, damit ich solichen willen mit wolbedachten muet ordnet vnd machet, zu vodryst got den almechtigen zw lob vnd ehr vnd zw meiner sel hayll, auch das naeh meinem abschaiden von diser welt mein erwen vnd nachkhumen dester weniger ierung hetten.

Für das erst wenn mein sel von disen zerprechlichen körper abschaidet, empfilch ich die in die hent gott meines himblischen vatters, der wel nit nach meinen verdien, sunder nach seiner grundlosen barmherzikhait mit ier handln, wie den mein glaub gewest, das der himblisch vater seinen eingepornen sun Jesum Christum, derhalben hab in dise welt geschickt, der da auffhüb der welt sund ein genuengen than hat, vnd also wo er sey sol auch sein diener sein, namblich der in im glauwet vnd gechoft hat, der sol auch nit zuschanden werden, sunder haben das ewig leben. Amen.

Für das ander meiner pegrebnus halben, so mich got zw Wienn von disen iameralth erfordern wurde, ist mein pegern das man meinem leib an das ordt wo der alt schuelmaister Jörg Kätznerger ligt, pegrab, weil wier im leben vil guet zeit vnd conuersation miteinander gehabt.

Item das man auch meinen leib pestät wie die gewonchait ist pey der vnniuersitet zw Wienn, sunderlich was die erst pegeung petrif, darzuorden ich das man ein jeden menschen so pey der ersten pestatung vnd pegeung seint, zwen pfening zuraichen, vnd darnach ordn ich auch zechen pfunt pfening ins purgerspital, die selben an fastagen einen jedlichen ein khritzer in sein hant zuraichen.

Dergleichen schaff ich gen sant Marx zehen pfund pfening die sol man den armen raichen, wen sý aus der cür gehen álbeg einem fünftzehen khreitzer, als lang es wert.

Für das trit wo mich der almechtig got ánderst wo dan zw Wien von diser welt vodert, sol man mich peý der nechsten pfar khirchen dan mit den armen handln, wie vor gemelt, was aber die pestát, wie dasselben der prauch ist, vnd in aller ma als pestátung vnd erst pegeung, vnd so man den armen leuten dasselb geben hat sol man den armen im spital zu Wien vnd zu sant Marx dasselben in solicher gestalt wie vor anzaigt, austailn alslang es sich erstrekhet.

Zum viertn nach dem ich mit doctor Tansteter, ein groen vnwillen gehabt, wolichen die romisch khunigliche maiestát aus volmechtiger fürstlicher macht, durch aufgebung peder parteiung aufgehebt hat, vnd peý vngrad vnd straff gegen einnander weder mit worten noch wercken nit antn, áffern noch melden sollen, dariúwer wier vns auch vergleicht haben, als das die acta so noch in geschrift gewest in paider parteien peý sein vertilgt worden sein, vnd wo noch wenig oder vill gefunden wurden, das ein jedliche parteý austilgen woll, wie den gottlichen vnd cristlichen leuten gepürt, deralben wen man nach meinem todt etwas fáut, das mans von stundan vertilg.

Zum fünften so schaff ich meiner lieben haufrauen Dorothee alles wie die abred der heirat vermag, namblich so wier leibserben miteinander vberkhámen, sol jer von meinen verlanen guet geraicht werden, 52 gulden 60 khreitzer für einen gulden gerait, vnd als vil ich leibserwen verließ als vil khopf als vil thail, darin auch mein liebe hausfráw für ein khopf gerait werden, an die gueter vnd grunt so ich in lant Steir verla, die solen allein vermerkht den leibs erben pleiben, zu jer vnterhaltung, jer lebenslang vnd auch jer nachkhumen zegenieen, aber nit macht haben zuuerkhauffen, den wen khain leibs erwen verhanden, sollen die selbigen grunt nutzung zu der schuel zu Leibnitz geraicht werden in mas vnd gestalt wie hernach volgen wiert. Ich schaff auch meinen leibserwen, sechs hundert gulden peuer, das vbrig par gelt mag man tailen wie vor gemelt.

Gieng ich aber an leibs erwen ab, sol meiner hausfráw alles volgen wie die abred vermag, namblich dreihundert gulden par gelt, vnd was an der varenden hab vberpleibt vber mein gescháfft, wiewol ich khain heiradt güet emphanen. Awer in ansechen das mein schwacher solicher noturfftig gewest wil ich jer nichts abziehen.

Item die piecher instrumenta astronomica so ich verla vnd an leibs erwen abgieng, schaff ich alles zw der vniuersitet zu Wien, in der gestalt das man das selbig thue in das gewelb vnter den thuern in collegie neben der groen stuben der comunitat, das der lector in matematica ein schlüel dar zue hab, wen er ein püeh oder instrument notirfftig ad docendam iuventutem, das er die selben zu nutz den schuelern prauchen khundt, doch das man ein jedlichen lectori einantwort ein inuentario, das ich selber geschriben vnd wan er der lectur abstuent, das er alles wider vberantwort wie ers hat empfangen.

Dieselben sper sol man schon vnd erwen pechalten zu einen muster, das man auch andre khunt darnach machen, es werden das des Veit Zolner erwen, die selben wider erfodern wurden, so sol man inns raichen.

Item wo mein erwen vor jeren vögt paren jeren abgiegen sol auch mit dem puechern vnd instrumenten also gehalten werden wie jetz gemelt, dergleichen wo die erwen mit tauglich darzue wurdent, das ist wo sý nit studierten, vnd die selben nit prauchen khunten.

Item was für puecher sein in gramatica dialectica poetica historica vnd dergleichen geschrift, sol man auch dapeý pechalten wen ainer aus meiner freuntschafft der studiosus war, oder einer von Witschein, oder Herrnhausen, oder von Gamblitz, oder von Leibnitz, oder nachent dar peý inn derselben gelegenhait, vnd derselben naturfftig war, sol man in die selben raichen, vnd wo man merkhet das er sý wol anlie, es seý in matematica oder medicina, sol man ime die selben püecher auch leichen cum recognicione das ers wol wider geben, oder erstaten, wo man sý erfodern wurd.

Item wo ich an leibserwen abgieng, oder sý von jeren vögt paren jeren, sol man meiner hausfrauen laen alle pücher so sý peichendig hat, es sein teutsch oder lateinisch.

Item ich hab khain zweiffel wen was peý der vniuersitet das doctor Jordan mein lieber vnd treuer preceptor, in medicinis wie die sein auch in astronomia gewest, den got gnadig seý vnd mir auch sein wol, sein püecher vnd instrumenta astronomica hat zu der vniuersitet geschafft, wen khain mantam seins geschlechts verhanden war, weil aber sein prueder lebt, so mag ers sein lebenslang pechalten, nach den er aber die selben nit nutzen noch prauchen hat khunnen, hab ich im erpeten das er michs nutzen vnd prauchen hat laen an seiner stat, zu nutz vnd guet den schuelern, das hat er mier vergunt, dechalben hab ich in zaintziger weis gelichen pís in die hundert gulden, wie sein hantschriften ausweýsen, die selben instrumenta vnd etlich puecher damit sý nit zerprochen vnd verloren würden, hab ichs zwier mit meinen piechern geflochnet, ist mich nit wenig gestanden, wo ers in seýnem leben (weil ers je nit prauchen khan, vnd den schuelern groen nutz daraus mag eruolgen), zu der hohen schüel, wies den er vnd sein prueder vermaint haben, so wil ich im die schult so er mier zuthüen nachlaen.

Zum sochsten so hab ich grunt im lant Steyr, von weingarten vnd äkhern, so erblich an mich khumen, von meinen eltern vnd nachsten freunten, die an mitl mein aigen sein, namblich zochen viertl, dan mein müen Agnas Aignerin gar von mier entsetzt vnd entricht ist, meiner schwester tochterer wie dan die thail vnd verzicht prief zwischen vns aufgericht lauter ausweisen vnd vermogen, die selben grundt hab ich hingelaßen wie herrnach volgt.

Die suben viertl weingartn vnd grund so an Witscheinperg gelegen, hab ich meinen lieben veteren Wolffgangen Flukhen hinlaßen zu pauen, vmb den vierten thail in der gestalt, weil er vnd sein erben vnd nachkhumen die selben treulich haben, so man inen die selben weingartn vnd grund für all ander laßen, vnd den selben vierten thail mugen sý mit gelt ablegen, wie vngeuerlich der gemain khauff an den selben arten vnd grunten ist, vnd sý nit hocher dringen noch peschwären, den mein schwager Steffan Flúkh den got genedig wol sein, nach den Turkhen zuch treulich in meinen abwesen gechandlet hat, dergleichen nach im Wolffgang Flúkh, sein sun treulich vnd fleißig paut, meinen vierten thail treulich jürlich geraicht, darzue auch stibl vnd kheller an all mein zuelegen vnd khostung darzue erpaut, der halben er vnd sein nachkhumen das pillich genießen sollen. Diweil sý sollich grunt peulich halten, vnd vierten thail treulich raichen.

Die dreý viertl abar namblich weingartn vnd zwen äkher vnd ein waldl holtz, in der Vntern Sultz gelegen, die weingartn hab ich hingelaßen vmb den dritten thail, dem Michel Hasman zu Gamblätz im vnd sein erwen weil sý die weigarten peulich halten, vnd den dritten thail treulich raichen, wo aber nit mag mans ein endern gueten man hinlaßen.

Item die akher sein hingelaßen, dienend jarlich daruon ein halb phunt pfening.

Item es ist mier noch ein viertl weingartn zuestanten, in der thailung mit meiner muemen Thoman Aignerin, so von meinen veteren Rueperten Nabakh herkhumbt, das er von Otschkhale erheirat hat, hab ich peueichen das mans vertauschen sol, vnd ein anders anemen das gelegner sey zu der preß, da die siben viertl ligen, vnd wen das selbig geschicht, so wiert mein veter Flukh 8 viertl haben.

Zum sibenden, dise vorgemelten grundt weingartn äkher vnd wisen nutzung, werden die hingelaßen sein, so ich leibs erben verlies schaff ich das mans mein leibs erben weil ains vorchanden ist jarlich raichen sol, vnd die selben wo sý sich an die ordt persondlich mit haus setzen wolten vnd selber pauen, sol man in die vorgemelten grundt zuestellen, doch der gestalt das sý solich grundt nit mach haben zuuerkhauffen vnd jürlich raichen zu der schuel zw Leibnitz fünf pfundt pfening, so der schuelmaister die khind erzucht, wie ich hab verordnet, die jungen khinder taglich lernedt, womit, sollen sý nit schuldig sein zugeben, pis so lang das mans wider halten thuet.

Wo ich aber an leibs erwen abging, oder das meine leibs erb alle vnuogbar abgiengen, so soll darnach die vorgemelte nutzung in 2 thail gethailt werden, den ain sol man raichen den schuelmaister zw Leibnitz, souer er taglich die jungen khinder zeucht, wie ich verordnet hab, lernt vnd vnterweist, den andern thail ein khnaben der sundern lust hat zum studiern vnd dis so aus meiner freuntschafft, für all ander fürdern, wo derselben khainner verchanden, soll man raichen sý sein von Witschein, Herenhausen, Gamblitz, Leibnitz oder Leutschach, oder vmb die flekhen nachent, die nuer sundern lust haben zum studiern, damit sý inen puecher vnd ander noturft khauffen, mogen.

Vnd souer die von Leibnitz khain schuelmaister haben oder heten, oder der schuelmaister die jungen khinder nit peten noch die khinder zucht wie ich verordnet hab lernet, so sollen zwen khnaben fürgenumen werden, so taugenlich zw der lernung, vnd inen die gantz nutzung geraicht werden, solche khnaben sollen aber für(ne)mnen richter vnd rat zu Leibnitz mit vorwißen der eltern, aus meiner freuntschafft, vnd solich nutzung raichen der gestalt, das sý die selbig nit vnnützlich anlegen oder verthuen.

Item so es sich zuetruog, das ainer oder mer in meiner freuntschafft, Aigner oder Flukhen durch feur krankhait, oder khrieg oder sunst durch pös leut in armuet an jer verschuldung khämen so sol man den schulmaister zw Leibnitz, den dritten thail raichen, die zben tail denen, so in armuet khumen sein, oder die gantz nutzung so khain schulmaister verchanden vnd soliches ein zway jar oder dreý pis sý sich wider einrichten vnd wider mit ern uorn khumen, vnd dan wider den schuelern so lust haben zum studiern raichen.

Damit dise stift, also alzeit jern virgang hab, got zw lob ehr vnd preis, vnd die jungen also vnter wisen werden in den sachen was ein jeden cristen vonnodten ist zu wisen wie man sich gegen got vnd den nechsten halten soll, vnd die zwen schueller also für vnd für studiern, damit sý auch etwas lernen, dardurch sý jerer freuntschafft vnd den gantzen vaterlant erlich auch nützlich sein khüenen, auch ander zu fudern.

So orden vnd setz ich zw superintendentem oder auffsecher n. richter vnd rath zw Leibnitz, das sý jürlich sehen ob man die weingartn peulich helt vnd welicher nachlaßig wär in seinen pauen oder raichung der nutzung, so mogen die von Leibnitz, die selben weingartn einen andern gueten, man verlaßen der aus meiner freuntschafft ist für ein andern, oder sý migens selber pauen, vnd die nutzung also tain, wie vor gemelt, wo aber die von Leibnitz (?) khain schuelmaister hielten, vnd auch khain schueller die nutzung raichten, so mogen die aus der freuntschafft, die weingarten wider einziehen, vnd auch die andern

grundt, vnd darinen handln, das zu gottes lob ehr vnd preis gehort wie dan mein testament laut, so lang pis das die von Leibnitz die schuel wider auffrichten, vnd halten wie ichs verordnet hab.

Item wo ich in meinen ableiben, nit souil gelt verlies in meiner gewalt, zu afertigung meiner lieben hausfrauen, sol man den abgang erstaten von den gelt, so ich des Larentzn Langen, zu Niernweg Hansen Göswein, auch Hansen Rotenwurger gesellschaft hab, wie den der schultprief vermag, das vbrig meinen erwen in der gesellschaft laßen, vnd weil sy die khinder pey jer hat, sol man jer die nutzung dauon raichen, damit sy die selben erziehen mog stätikhlich pis sy tauglichen worden zu der schuel, sol sy die als dan in die schuel laßen, vnd darob sein als ein treue mueter, das sy recht in gottes wort erzogen werden, vnd lernen in den sachen, darzue sy tauglich sein, damit sy sich, mit ern wie frum erlich leut uern khunen, wil sy aber jer abfertigung lenger in der gesellschaft laßen stet pey jer.

Wo aber ich an leibs erwen abgieng oder mein erben vnuogpar abgingen, so soll man die sechshundert gulden in der gesellschaft laßen, vnd von zins ein vnterhalten auff einer hohen schuel, der sundern lust hat zum studiern, es sey was form es wol siben jar lang, alsdan (!) sol man ein andern darzuefordern, wo einer aus meiner freuntschafft verhanden, soll man den für ander erfudern, vnd dem der am fleisigsten studiert, vnd mer lust darzue hat, auch vor allen dingen gotsforchtiger ist, wo aber khainer aus meiner freuntschafft vorhanden, soll man einen nemen von denen ordten, wie vor gemelt, der also gesit sey wie angezeigt, namblich von Witschein, Herrhausen etc: vnd solichen sollen die von Leibnitz gewalt haben anzunen, welche am tauglichsten sein werden vnd wo sy vernamen das sy der so auff der hohen schuel vār nit wol hielt, vnd das gelt vnnutz vertzert, das man einen andern darzue ordnet, der also gesit wie vor gemelt vnd den selben sol die von Leibnitz annehmen, sollen sy ein prief geben, das man in den zins von den sechs hundert gulden zuestel namblich acht halb pfundt jedliche quotember mach ein jar dreißig gulden, fünf von hundert, das vbrig gelt was vber sechs hundert gulden ist in der gesellschaft, vnd nach abfertigung meiner lieben hausfrauen sol man thailen in 4 thail, einen sol man geben meiner lieben hausfrauen, den andern meiner lieben muemen Angnas Aignerin, oder jern erwen, den dritn meinen veteren den Flukhen, sunderlich der studiert, den vierten den armen leuten.

Vnd wo mein leibs erwen vnuogtpar abgingen, sol mein hausfrau meiner muemen, oder jern erben hinaus geben zechen phunt pfening, munnß vnd ein gulden ring, der ein sechs gulden wert sey, das vbrig von varunden guettern, so den leibs erwen zugehoren soll jer pleiben.

Item mein khains vrl, so ich von Niernweg pracht schaff ich mein lieben gfatern Larentz Langen, das er im seinem gotn peuolchen laß sein, wo sein edl vnd mueter abgien, das er in zu im nem, vnd ließ studiern darzue er am maisten lust het, dergleichen las ich auch piten herrn Hansen Göswein, vnd heren Rotenwurger, das sy inen mein sun peuolchen laßen sein.

Item meinem lieben gfattern doctori Gundelio, mit dem ich vil guetter zeit verzert hab, vnd er auch mein liebe gfatern alzeit erzaigt vnd pewisen haben, was mier lieb ist gewesen, schaff ich die ain schauben, welche im am pesten gefelt.

Meinen gotten der Soferl schaff ich den gulden pfening der gilt vier ducaten, item der Margret die tolpt khronen. Meiner gfaterin doctor Gundelin, schaff ich das khlaiadt von perkherch das von im selbs gewachsen vnd suderlich eingefast ist.

Item mein zwen veteren, namblich Thoman vnd Jacobum Flukhen, ein bindisch khloid von fueß auff, das sy als dan dienen vnd darüber studiern, wie ich than, damit sy sich auch mit ern neren khunen.

Testamentarien oder tutores, pit ich herrn doctorem Gundelium, meinen lieben gfatern, doctorem Sabastian Gleis meinen swecher, vnd herrn Larentzen Langen, mit sampt meiner hausfrauen, auch Hansen Eberstorffer apotekher.

Dis testament hab ich Andre Perlach, der süben freien khunst vnd ernzey doctor, mit meiner aigen hant geschriben, anno domini 1 5 5 0 mit vorpechalt aller gerechtikhait, testatores zu mern oder zu mindern, wie es der almechtig got schikken wiert. Item ich hab den Hanns Jordan zaintziger weis gelichen pis in die hundert gulden, wie den die schultzeit ausweist, schaff ich im die schuldzetl frey hinaus zugeben, in ansehen das sein prueder mier also treulich mitgehandlt, mich in der ernzey vnterwisen, vnd zu doctor gemacht. Doch das er die instrument in astronomia so ich peyhendig hab von stunden der vniuersitet zuestel, wie dan seins pruedern testament vermag vnd er auch drein verwilligt hat, dan sie trefflich dienstlich sind die jugent zu underweisen in astronomia.

mea Perlahii manus

Anno domini 1551 den sibenden tag juny hat obgedachter her testator doctor Andreas Perlahius profeßor mathematices, vnd in pey sein vnd gegenwurt mein magistri Cristopheiri Hillinger Salisburgensis iurium bacalaurium aus bapstlicher authorithet protonotarii, vnd hernach peschribnen herrn gezeugen frey offentlich vnd willickhlich bekhent, mit

gueten auffrichtigen wißen, vnd vernunfft verjehen, dises testament so mit seiner aigen handt geschriben vnd vnterschriben mit allen seinem inhalt, pintn vnd artikheln, sein rechts testament vnd letzter wil sey, vnd khain anders dafür es auch hinfüran gehalten vnd geacht soll werden. Zu vrkhunt hab ich mich oberendter prothonotari, hierunter geschriben, vnd mein signet hierunter gestelt. Actum zu Wien am Kholma(r)kht, in des edlen hochgelerten d(omini) Philippi Gundelii behausung vnd residantz, in der langen khamer in peisein, der edln vnd wolgelerten, vnd weisen Wolffgangen Sumer, hoffprocurator, Hansen Reisinger, Velrich hern apotekher, Steffan Waltzperger, Sebalt Mair platner, vnd Andre Prebil, alfünf purger zu Wienn, als hierin recht erpeter neygezeugen, so all sex vmb des herren testatoris fleißig gepet willen, ditz testament mit jeren petschatn verschloßen vnd pewart haben.

Item prothonotarius

Auscultata est hec copia per me magistrum Iohanem Ekhl prothonotarium etc. et concordat in et per omnia cum suo uero authentico originali, in cuius rei fidem et thestimonium legale hisce me subscripsi et signentum proprium subiunxi.

ANDREAS PERLACH AUS SVEČINA (WITSCHIN) IM LICHT SEINES TESTAMENTS

Andreas Perlach wurde in Svečina, wahrscheinlich am 17. November 1490 geboren. 1511 begann er seine Studien an der Wiener Universität, wo er an der s. g. artistischen (philosophischen) und an der medizinischen Fakultät Dokorate erlangte.

Er widmete sich der Mathematik und der Astronomie, er erfand mehrere astronomische Instrumente und ließ sie auch anfertigen, er verfaßte mehrere Bücher »Ephemerides«, das ist einen astronomischen Kalender mit Elementen der Astrologie. Er war Professor an beiden Fakultäten, wurde viermal zum Dekan, 1549 war er Rektor der Universität zu Wien.

Im Testament, das er ein Jahr vor seinem Tode verfaßte, spricht er von seinen nächsten Verwandten und Freunden und so erfahren wir etwas mehr auch vom Menschen Perlach. Er war verhältnismäßig wohlhabend, deswegen beschenkte er nicht nur seine Frau, seinen Sohn und seine Freunde, sondern auch die Verwandten seiner beiden Schwestern im Heimort. Den Hauptteil seines Vermögens, der am ausführlichsten behandelt wird, widmete er aber für Studienzwecke. Die Bücher und Instrumente für das Astronomiestudium schenkte er der Universität, unter der Bedingung, daß sie den Studenten, vor allem jenen aus seiner Heimat, zur Verfügung stehen. Ebenfalls für Studenten aus seiner Heimat gründete er eine Stiftung, damit vom Gelde, beziehungsweise den Zinsen, die aus seinem Besitz in Svečina zufließen würden, arme begabte Burschen in Wien studieren könnten. Einen Teil des Vermögens bestimmte er für die Schule in der Heimat, damit von diesem Gelde, wie er sagt, der Schulmann die Kinder unterrichte; lange Jahre bekam diese Mittel die Schule in Leibnitz.

Im geistlichen Teile des Testamentes lernen wir Perlach als Menschen kennen, der nicht nur den Buchstaben, sondern auch den Geist des Evangeliums kennt. Er wünscht dem Schaden und das Unrecht gutmachen, die er durch mehrjähriges Prozessieren mit dem Kollegen Tannstätter anrichtete, läßt seinen unehelichen Sohn versorgen, löscht die Summe Geldes, die ihm Freund Gundelius schuldet.

Zwischen den Zeilen des Testamentes kann man lesen, daß Perlach sich der Reformation zuneigte. Im geistlichen Teil empfiehlt er sich nirgends der Gottesmutter und den Heiligen, keinen Kreuzer bestimmt er für Messen, für ewiges Licht, Gebete für Verblichene oder andere Zwecke, gewöhnliche in katholische Kirche, er bestellt nur, daß eine bestimmte Geldsumme unter die Armen verteilt werde.

Andreas Perlach hat als angesehener Wiener Professor und Gelehrte, »Andreas Perlach de Witzlein, Styro« — den Namen seiner engeren Heimat in die Welt getragen, mit seiner Tätigkeit und seinen legaten hat er es vielen Landsleuten ermöglicht, ihm auf seinem Weg zu folgen.

O p o m b e

¹ Po besedilu nagrobnega spomenika, katerega je sestavil dolgoletni prijatelj in profesor na Dunaju Filip Gundel (Gundelius), je Perlach umrl 11. junija 1551. Napis nadalje pove, da je živel 60 let, 8 mesecev in 24 dni. Kot rojstni datum dobimo 17. november 1490. Napis se je glasil: *Andreas Perlachio Styro, summae eruditonis mathematico ac medico, pietate et moribus ingenio, integerrimo, hic sito, qui vixit annis LX, mensibus VI, diebus XXIV, decessit XI iuni anno Christi MDLI. Philippus Gundelius juris conspiciuus, XL annis iugi amicitia, illi iunctus posuit.*

V Perlachovi knjigi *Commentaria ephemeridum*, delu s katerim je njegov prijatelj Jakob Oechsle Tauerollus nadaljeval astronomske letopise, beremo na strani 95 primer, za katerega bi mogli predvidevati, da je Perlach uporabil svoj rojstni datum, in sicer 13. november 1490. *Volo continuare aliquot revolutiones nativtatis, quae fuit anno 1490, die nouembris 13, hora 1, m(nuta) 34*

¹ Na srednjeveških univerzah pa še pozneje so se študenti delili na narodnosti, kar pa ni pomenilo današnje nacionalno opredelitve, ampak bolj geografsko poroklo. Dunajska univerza, je tako kot praška imela 4 akademske nacije: Avstriaca (natio), Hungarica, Renensis, Saxonica.

² Izvestja muzejskega društva za Kranjsko IX(1898), 2, 62.

³ Ob vpisu na univerzo (intitulatio) je pri Perlachovem imenu pripisano: «Primariae eruditionis mathematicus, philosophiae et medicinae doctor. In rectorem electus 1550». Prim. Matrikel der Universität zu Wien, 1511.

⁴ Ker so univerze uživale polno avtonomijo, je bila služba rektorja izredno pomembna in častna. Nad člani univerze je imel tudi sodno oblast, tudi krvno sodstvo, glede prednostu pri častnih opravilih, pa je imel prednost pred škofi, nosil je naslov: rector magnificus.

⁵ ...nach meinem absehiden von diser welt mein erwen vnd nachkhumen dester weniger ierung hetten. Perlahova oporoka, oziroma prepis je prišel v magistrat v Lipnico (Leubnitz), od tam pa v Štajerski deželni arhiv v Gradeu (Steiermärkisches Landesarchiv Graz)

⁶ Prim. Mt 24,42

⁷ Prim. Ps 85,13

⁸ Prim. Jn 3,17

⁹ Prim. Jn 3,16

¹⁰ Jurij Tannstatter de Rann (Culimitius) je bil Perlahov štajerski rojak, doma iz Brežice, njegov učitelj in mentor v matematiki. Pozneje sta se sprla, ker ga je Culimitius oviral pri pridobitvi doktorskega naslova iz medicine. Spor je prekinil deželni knez.

¹¹ Zena Doroteja je bila hčer dunajskega profesorja in Perlahovega prijatelja Boštjana Gleissa. Bila je za tisti čas, ko šole, zlasti univerze praviloma sploh niso bile dostopne za ženske, izredno izobražena. Znala je latinsko in grško in literaturo teh jezikov.

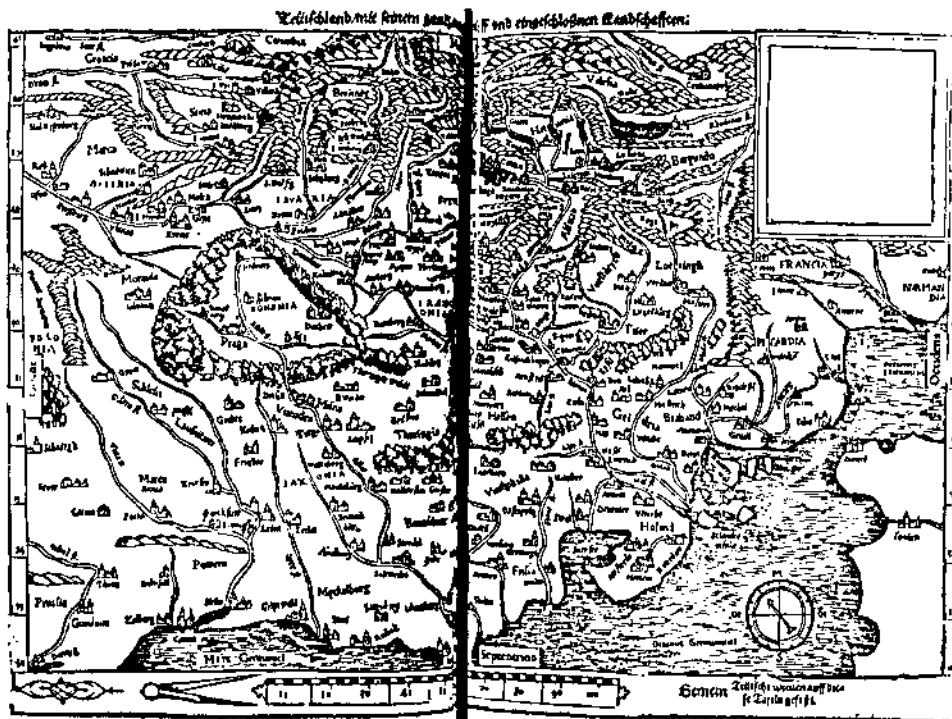
¹² ...sein prueder mier also treulich mitgehandit, mich in der erzney vnterwissen, vnd zu doctor gemacht.

¹³ «Dis tostament hab ich Andre Perlach, der suben freien khunst vnd erzney doctor, mit meiner eignen hant geschrieben anno Domini 1550 ...»

¹⁴ Mea Perlahii manus

Ilustrativne priloge

1. Nemško cesarstvo v 16. stoletju s sosednimi in priključenimi deželami. Boštjan Munster, Die erst general oder gemein tafel von cosmographÿ, IV., 15.
2. Sodobna upodobitev Dunaja iz leta 1548. Boštjan Munster, Die erst general oder gemein tafel von cosmographÿ, IV., 834.

dececececece

Wien die Hauptstadt im Erzherzogthum Oesterreich aller Welt wol bekant/der gewaltigen widersta

ROJSTNI KRAJ ANDREJA PERLACHA V ČASU II. SVETOVNE VOJNE

Davorin Valenti*

UDK 940.53(497.12 Svečina)»1941/45«

VALENTI Davorin: Rojstni kraj Andreja Perlacha v času II. svetovne vojne. (Geburtsort Andreas Perlachs in II. Weltkriege.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, str. 294—298.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Po orisu gospodarskega in političnega položaja v Svečini pred drugo svetovno vojno opisuje avtor, kako so se po okupaciji in nacističnem nasilju vse bolj širile simpatije do OF in se počasi organiziral odpor. Navede konkretne akcije in se na koncu spominja vseh desetih padlih žrtev s kratkimi življenjepisi.

UDC 940.53(497.12 Svečina)»1941/45«

VALENTI Davorin: The Birthplace of Andrej Perlach during the Second World War. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)2, p. 294—298.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

After having exhibited the economical and political situation in Svečina before the Second World War, the author offers to view, after the occupation and nazi oppression, the rapidly growing sympathies for the Liberation Front (OF), and how the resistance was slowly organized. Concrete military actions are referred to and short biographies of all ten victims are added.

SVEČINA V NARODNOOSVOBODILNI VOJNI

Zgodovina Svečine ne bi bila popolna, če ne bi vsaj v glavnih črtah opisali dogajanj na tem področju v obdobju pred drugo svetovno vojno in v času zasedbe teh krajev med narodnoosvobodilno vojno.

Oglejmo si najprej, kakšno je bilo politično in gospodarsko stanje v tem skritem kotu ob meji, ki je bil več kot 20 let neposreden sosed nemškemu življu v sosednji Avstriji.

Politično je bilo prebivalstvo razdeljeno na tri skupine.

Prevladovala je klerikalna stranka (Slovenska ljudska stranka), ki je zajela skoraj vse velike in srednje kmete ter njim podložne delavce in viničarje, prav tako pa tudi druge sloje, ki so bili od njih odvisni. Delodajalci so imeli odločilen vpliv na delavstvo.

Druga skupina so bili t. i. liberalci, ki so se šteli za napredno stranko. Borili so se proti nazadnjaški klerikalni stranki, voditelji pa so bili zlasti učitelji in uradniki. Ostre borbe med obema strankama je bilo opaziti zlasti ob volitvah in pripravah nanje.

* Dr. Davorin Valenti, Maribor

Tretja skupina socialistov in simpatizerjev komunizma je počasi rasla med delavstvom in nekaterimi intelektualci. Dosti novih idej in zdravega duha je prinašalo na vas delavstvo, ki je bilo tu doma, pa je bilo že zaposleno v industrijskih centrih. Tudi sindikat kmetijskih delavcev je zadnja leta pred vojno zelo aktiviral delavstvo, ki se je začelo zavedati svoje vloge in poslanstva. Naročeni so bili na Edinost in druge napredne časopise. Že leta 1936 so posamezniki organizirali ilegalni kanal, po katerem so prepeljali iz Maribora preko Svečine in državne meje v več etapah 18 prostovoljcev, ki so odšli v Španijo.

Toda tudi sovražnik, ki je še vedno hlepel po slovenski zemlji, ni mitoval.

V bivši Jugoslaviji je bilo vsakršno nemško usmerjeno javno delovanje prepovedano. Zato so se hitlerjanci zbirali v ilegalni organizaciji Kulturbund, v zadnjih letih pred vojno pa so se tudi v Svečini že pojavili prvi člani NSDAP, ki so svojo pravo barvo pokazali takoj, ko so prišli v vas prvi nemški vojaki.

Ta nemško usmerjena skupina je bila dobro organizirana in finančno močna, saj so jo podpirali veleposestniki in večji kmetje nemške narodnosti.

Nestaľna zaposlitev in bojazen za vsakdanji kruh sta bili zadnji čas povod, da se je zapostavljeni živelj začel ozirati čez mejo, v takrat že okupirano Avstrijo, kjer sta se, po nemški propagandi, cedila med in mleko. Dosti naših delavcev je hodilo tja na sezonsko delo; domov so se vračali polni nacionalističnih idej in širili pri nas strupeno propagando.

Vojna se je začela na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941. leta. Prvi nemški vojaki so prišli v vas okrog 9. ure dopoldne, pravzaprav brez boja. 36 vojakov v treh jugoslovanskih stražnicah na tem območju se ni moglo upreti naletu nemške vojske. Že prvi vojaki so s svojim brezobzirnim vedenjem pokazali svojo kulturo. Kradli so hrano, pijačo, cigarete, grozili ljudem z orožjem, jih pretrepali itd.

Kulturbundovci in domači člani NSDAP so takoj po vdoru okupatorja prevzeli lokalno oblast in organizirali politično upravo. Vsi, ki se niso uklonili in se ni so včlanili v njihove organizacije, so bili pod strogim nadzorstvom.

V prvih dneh je bilo razpoloženje med ljudmi različno. Ker so se zlasti viničarjem izboljšale življenjske razmere, je prevladovalo zlasti med njimi, pa tudi med drugimi krajnimi mišljenje, da se bo zanje obrnilo na bolje. Tako se se zavedni in svobodoljubni vaščani znašli v manjšini. Občutek nemoči se je še povečal, ko so izrazito slovenske in napredne družine kaj hitro izselili. Na Hrvaško in v Srbijo so odpeljali župnika Babška, učiteljico Bercetovo in družine Arh, Jamšek in Strašek.

Po prvih represalijah so ljudje spoznali, da pod nemško oblastjo le ni tako lepo, kot je to prikazovala nacistična propaganda. To spoznanje so utrdili še plakati, ki so obveščali prebivalstvo o streljanju talcev v Mariboru. V vas so začele prihajati vesti o organiziranju OF, o prvih partizanih in prvih bojih, o sabotažnih akcijah itd.

V Svečini do odkritega odpora v tem obdobju seveda še ni moglo priti, vendar so se že začele pojavljati prve oblike pasivnega odpora, kot na primer izostajanje z obveznih tečajev nemščine, v raznih manjših sabotažah (svečinski fantje so s kratkim stikom v transformatorski postaji prekinili nemško zborovanje) itd.

Koncem leta 1942, zlasti pa v letu 1943, je bil teren že precej ugoden za bolj aktivno podtalno delovanje. Ljudje niso več nasedali nemški propagandi. V vas je prihajalo vedno več vesti o stanju na bojiščih, o ustavljenih nemških prodiranjih, o delovanju OF v Sloveniji, o rasti partizanskih enot, o njihovih bojih in uspehih. Zanesljive krajanke so obveščali, na katerem valu naj poslušajo zavezniške radijske oddaje, ki so poročale o dogajanju na zasedenem jugoslovanskem ozemlju.

V novembru 1943 je bil organiziran prvi sestanek OF na tem območju, in sicer na domačiji Franca Anderliča na Slatini. Vodil ga je član okrajnega odbora

OF, tov. Vrabl. Ustanovili so začasni odbor OF, v katerem so bili poleg Anderliča še bivši svečinski župan Alojz Kren in njegova sinova (Maks in Jože), Alojz Elšnik in Ivanka Trobas.

Naloga odbora je bila organizirati ilegalno delo, seznanjati ljudi s cilji OF in zbirati sredstva za NOB, obveščati o stanju na bojiščih in o delovanju partizanskih enot. Važna naloga je bila širjenje organizacije z vključevanjem novih članov, zlasti pa še odvracanje mož in fantov od sodelovanja v Wehrmannschaftu in izmikanje službi v nemški vojski.

S širjenjem organizacije pa se je povečevala nevarnost, da bi sovražnik organizacijo odkril. Zaradi izdaje je okupator v avgustu 1944 aretiriral blagajnika OF Alojza Krena. Zaprli so ga v Mariboru, vendar niso mogli izveči iz njega nobenih podatkov. Če ne bi zdržal pritiska, bi bilo to usodno za celotno organizacijo, saj je imel Kren sezname vseh članov in podpornikov OF. Iz Maribora so ga odpeljali v Dachau in potem v taborišče Eberbach-Neckertal.

Vsi, ki so bili aktivnejši, so se zavedali, da ne bodo mogli več dolgo živeti v vasi in da bodo morali oditi v partizane ali v ilegalo. Na srečo je bila že pred tem časom vzpostavljena zveza z obveščevalci IV. operativne cone in prvimi enotami NOV na Kozjaku. Za področje Kozjaka, Slovenskih goric in dela Avstrije, do Lipnice in Lučan, je bil ustanovljen obveščevalni center pri kmetu p. d. Hajdiču pri Duhu, s postojankami v Svečini pri Anderliču, Dreisiebnerju, Vdoviču, Kepu, Brusu, Elšniku, Ozebeku in Telebarju.

Organizacija OF v Svečini je postajala vse močnejša. Novembra 1944 je bil zbor aktivistov pri viničarju Rudolfu Kepu na Slatini, ki se ga je udeležilo okrog 30 aktivistov iz Svečine in skupina vojaških obveščevalcev. Zbor je vodil Franc Zalaznik-Leon. Na tem zboru so določili posameznikom naloge za dan, ko bodo prevzeli lokalno oblast, imenovali so člane širšega odbora OF, ki je začel takoj z delom.

V vasi je bilo tudi nekaj partizanskih akcij.

V začetku leta 1944 so iz grajskih hlevov odpeljali živino, iz prostorov gospodinske šole pa posteljino in sanitetni material. Istega leta so vdrli tudi na nemško občino, zmetali spise in arhive skozi okno in jih zažgali.

Omeniti moramo tudi veliko vlogo žena, ki so jo imele v ilegalnem delu svečinske OF. Kot kurirke so prenašale mimo nemških straž pošto, različen material pa tudi radijske oddajnike, pri čemer so tvegale svoje življenje.

Širši odbor OF, ki je bil izvoljen na zboru aktivistov v novembru 1944 je dejansko 10. maja 1945 prevzel lokalno oblast v Svečini in deloval do prvih rednih volitev v jeseni 1945. leta. Predsednik tega odbora je bil v ilegali in po osvoboditvi Janez Leitgeb, namestnika pa Franc Anderlič in Franc Brus.

Pri delu za OF in v partizanskih enotah je izgubilo življenje 10 krajanov Svečine. Naj se jih spomnimo s kratkimi življenjepisi:

Karl Brauče, viničar, rojen 1916 v Špilju. Živel je v Zg. Kungoti. Že v začetku vojne so ga aretirali, odpeljali v mariborske zapore, nato na Borl pri Ptujju, od tam pa v Auschwitz, kjer je 25. marca 1942 umrl.

Anton Brauče, brat Karla, viničar, rojen 1920. Maja 1941 so ga odpeljali v mariborske zapore, od tam pa na Borl, kjer so ga grozno mučili. Koncem oktobra 1941 mu je uspelo pobegniti stražarjem. Skočil je v Dravo, kjer je utonil.

Ivan Gamze, rojen v Zg. Kungoti leta 1910. Živel je v Svečini. Januarja 1941 so ga na povratku iz Avstrije, kamor je šel nabavljati čevlje za partizane, v Lipnici ustavili in našli v avtu polno čevljev, ki so jih zaplenili. Odpeljali so ga v Gradec in naprej v Dachau, kjer je 24. novembra 1944 umrl.

Alojz Kren, kmet, rojen 1881 v Svečini. Bil je zaveden Slovenec in v stari Jugoslaviji tudi župan. V OF je sodeloval od leta 1943. Avgusta 1944 so ga aretirali,

zaprli v Mariboru, nato pa poslali v Dachau in 1945 v taborišče Eberbach-Necherthal. Zadnjič se je javil marca 1945. leta.

Jože Kren, sin Alojza, rojen 1912 v Svečini. V OF je sodeloval od leta 1943. Ob očetovi aretaciji mu je uspelo pobegniti z bratom v partizane na Kozjak. Vzdrževal je kot glavni kurir zvezo obveščevalnega centra z glavnim štabom IV. operativne cone. V hajki med 20. in 24. novembrom 1944 je bil na Duhu ranjen in zajet. Zaprt je bil v Mariboru, pozneje v Gradcu, nato pa poslan v Dachau in Neckertal. Zadnjič se je javil marca 1945.

Maks Kren, rojen 1913 v Svečini. Kot oče in brat je delal za OF od 1943. leta. Z bratom sta se priključila Lackovemu odredu. Pozneje je bil dodeljen obveščevalnemu centru Kozjak. Padel je 12. novembra 1944 v Jelenčah.

Friderik Danko, sin viničarja, rojen leta 1904 na Jedlovniku. Bil je paznik na banovinskem posestvu v Svečini. Med vojno je bil kurir in obveščevalec. Nekaj dni po osvoboditvi ga je ubil begunec-izdajalec.

Leopold Pak, rojen leta 1922. V partizane je odšel avgusta 1944. Nemci so ga ustrelili januarja 1945 na Kapli.

Alojz Pečnik, sin malega kmeta, rojen 1912 leta v Šmartnem v Rožni dolini (Celje). Končal je kmetijsko-vinogradniško šolo. Po vrnitvi iz vojnega ujetništva je bil poslan za upravnika posestva izseljene družine Ozebek na Vrličah. Namesto v nemško vojsko, za katero je dobil poziv, je odšel 1944. leta v Lackov odred. Padel je skupaj z Maksom Krenom v Jelenčah.

Janez Jamšek, oficir v stari jugoslovanski vojski, je padel kot talec v Kragujevcu.

Literatura

Izjave, življenjepisi in spomini, ki jih hrani Muzej NO v Mariboru;

Marko Radmilović: NOB na tleh Svečine, v knjigi Svečina v preteklosti in sedanosti, Maribor 1988

Povzetek

Krajanj Svečine so bili v stari Jugoslaviji pod močnim vplivom nacistične propagande, zlasti zaradi domačinov — sezonskih delavcev, zaposlenih v sosednji Avstriji in zaradi delovanja Kulturbundovcev, ki so jih podpirali veleposestniki nemške narodnosti. Vendar so se nekateri posamezniki že precej zgodaj vključevali v napredna gibanja. Tako so že leta 1935 večkrat prepeljali čez državno mejo večje število Slovencev, ki so bili namenjeni v Španijo, na pomoč republiki.

Ob prihodu okupatorja je večina menila, da so se zanje začeli boljši časi. Le redki so pravilno ocenili položaj. Izseljavanje družin in druge represalije (zapiranje, mučenje, pošiljanje v taborišča itd.) pa so počasi odpirale oči zavedenim vaščanom. Vesti o delovanju OF, o ustanovitvi partizanskih enot in njihovih uspehih, o vse večjem odporu na celotnem slovenskem ozemlju, o porazih nemške vojske na bojiščih, so omogočile, da se je krog somišljenikov OF širil in da so leta 1943 ustanovili prvo celico OF. Število članov se je večalo in novembra 1944 je bil zbor aktivistov OF na Slatini. Ustanovljeni so bili obveščevalni centri, mnogo krajanov je odšlo v partizanske enote, izvajali so sabotaže itd.

Okupator je izselil iz Svečine pet družin v Srbijo in na Hrvaško, življenje pa je izgubilo 10 krajanov.

THE BIRTHPLACE OF ANDREJ PERLACH DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

The villagers of Svečina were very much influenced, in old Yugoslavia, by the nazi propaganda, imported from the neighbouring Austria through native season workers and through the activities of the Kulturbund, supported by some big land owners of German nationality. Still, some of them were at that time already involved in communists' activities. So they escorted, in 1935, several times certain numbers of Slovenes, determined to help the republicans in Spain, over the Austrian border.

Immediately after the German occupation, the majority was convinced, that better times were to come for them, only a minor part was aware of the real situation. Exiling of whole families, gaoling, torture, confinement in imprisonment camps, shooting of hostages and other kind of suppressions slowly opened the eyes of the seduced people. Information about the activities of the Liberation Front and the armed partisan forces, their successes, the increasing resistance on the whole Slovenian territory, about the beginning defeats of the German armies, widened the number of sympathizers and collaborators of the LF. In 1943, the first cell was established in Svečina, their members multiplied steadily, so that in November 1944, an assembly of activists took place in Slatina. Intelligence centres were formed, many villagers went to the partisans, acts of sabotage were committed. Five families were axiled to Croatia and Serbia, ten men lost their lives as victims of the German occupation.

OCENE

**TONE FERENC, LJUDSKA OBLAST NA SLOVENSKEM 1941—1945.
3. KNJIGA — MI VOLIMO, LJUBLJANA 1991, ZALOŽBA MLADIKA. 502 STR.**

Ob 50-letnici usodnih dogodkov aprila 1941 in ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda je Založba Mladika (prej Založba Borec) izdala 3. knjigo na široko zasnovane monografije o ljudski oblasti na Slovenskem 1941—1945, katere avtor je dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik v Inštitutu za novejšo zgodovino in redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Knjiga je izšla v okviru Knjižnice OF, ki jo urejuje komisija za zgodovino pri Republiškem odboru Zveze združenj borcev NOV Slovenije in pomeni pomembno obogatitev navedene knjižnice. Kot celota pa bo Ferencova monografija o ljudski oblasti vsekakor eno temeljnih del Knjižnice OF, saj gre pri tej monografiji za obsežno in kvalitetno obravnavo njene teme. Hkrati gre za zgodovinopisno delo, ki je in bo zaradi bogastva podatkov, tehtnih analiz in sklepov zanimivo in aktualno branje ter pomembna osnova za nadaljnje preučevanje dogajanj v času fašistične okupacije in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem.

Dr. Ferenc je v okviru raziskovalnega načrta Inštituta za novejšo zgodovino (prej Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) v Ljubljani že pred leti pričel pripravljati delo o ljudski oblasti v času osvobodilnega boja. Prvotno je imel v načrtu 4 knjige, a v času uresničevanja obravnave omenjene teme je načrt še razširil, ter bo dodal še knjigo s podnaslovom Partizanska samouprava v kateri bo prikazal delovanje ljudske oblasti na raznih področjih. To bo 4. knjiga monografije. Torej bo šele 5. knjiga s podnaslovom Na predvečer zmage obravnavala priprave organov ljudske oblasti na dejavnost ob izgonu okupatorja oziroma na prevzem oblasti.

Ob izidu 3. knjige bo prav, če na kratko spomnimo na prvi dve. Prva knjiga s podnaslovom Država v državi prikazuje ljudsko oblast od jeseni 1941 oziroma od ustanovitve Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora pa do kapitulacije Italije. O tej knjigi sem poročal v ČZN, št. 1/1987. Že dve leti prej kot prva je izšla 2. knjiga s podnaslovom Narod si bo pisal sodbo sam, ki zajema čas od septembra 1943 do februarja 1944. O 2. knjigi sem objavil poročilo v ČZN, št. 2/1985. V tej knjigi je njen avtor posvetil največjo pozornost zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, vzpostavitvi in delovanju partizanske civilne uprave na ozemlju, ki je bilo svobodno po kapitulaciji Italije in zasedanju Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije.

Najpomembnejši dogodki, zbori in sklepi v zvezi z razvojem ljudske oblasti so bili oziroma so bili sprejeti na območju okupatorjeve Ljubljanske pokrajine. Zato dr. Ferenc vprašanja ljudske oblasti zunaj omenjene pokrajine v 1. knjigi obravnava le v zadnjem poglavju, v 2. knjigi pa je kar dosti besedila posvečenega prevzemu oblasti in organizaciji uprave ter delovanju Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko. To omenjam zato, ker sta v 3. knjigi poleg Dolenjske, Notranjske in Primorske močnejše zastopani Gorenjska in Štajerska. Obravnava ljudske oblasti je torej avtorju narekovala drugačno razmerje med posameznimi pokrajinami, kot bi ga obravnavala celotnega narodnoosvobodilnega boja.

Če poenostavimo, dr. Ferenc v 3. knjigi obravnava svojo temo za leto 1944. Če pa bolj precizno opredelimo obdobje, ki ga avtor zajema v tej knjigi, bi rekli,

da gre za čas od 1. zasedanja Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta februarja 1944 do zadnjih volitev narodnoosvobodilnih odborov jeseni 1944. Poleg obravnave zasedanja Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju, na katerem so med drugim sprejeli odlok o razpisu volitev v krajevne narodnoosvobodilne odbore in okrajne ter okrožne narodnoosvobodilne skupščine ter njihove izvršne odbore, besedilo 3. knjige vsebuje še druge pomembne teme. Kljub temu da potek volitev obravnava le eno (tretje) poglavje, pa je podnaslov 3. knjige zelo ustrezen, saj je omenjeno poglavje, ki obravnava odloke in navodila v zvezi z volitvami in potek volitev v posameznih pokrajinah v primerjavi s preostalimi poglavji zelo obsežno — nanj odpade večji del besedila (od str. 87 do 432).

V četrtem podpoglavju 1. poglavja, ki obravnava zasedanje SNOS v Črnomlju in ima naslov Predstave o novi jugoslovanski državi pri članih slovenskega vodstva narodnoosvobodilnega boja, je avtor posegel zunaj omenjenega časovnega okvira 3. knjige. Ta poseg pa je v skladu z vsebino omenjenega podpoglavja, saj je moral avtor njegovo temo oziroma vprašanje ureditve Jugoslavije in suverenosti federalnih enot vključno s pravico do odcepitve in drugo prikazati razvojn. Sicer pa obravnava navedenega kar ponuja primerjavo med načrti, izjavami in stališči med vojno in prakso po osvoboditvi.

Poudariti je treba, da je dr. Ferenc vsebino 3. knjige zelo smiselno razporedil na 4 poglavja. Na začetku pa je, kot je običajno, avtorjeva uvodna beseda. Prvo poglavje o 1. zasedanju SNOS ima 5 podpoglavij, ki obravnavajo priprave na zasedanje, njegov potek, odmeve zasedanja in že omenjeno vsebino 4. podpoglavja. Peto podpoglavje obravnava pripravo osnutkov zveznih zakonov na bazi 20 v Kočevskem Rogu.

Drugo poglavje ima naslov Predsedstvo SNOS — vrhovni izvršni organ ljudske oblasti na Slovenskem. Ima 5 podpoglavij in sicer o organiziranosti in delovanju predsedstva SNOS, njegovih odsekov, komisij, zavodov in o povezavi med njimi. Eno od podpoglavij, in to peto, prikazuje obveščanje javnosti o delu odsekov, komisij in zavodov. Zadnje podpoglavje nas seznanja s kraji delovanja omenjenih organov ljudske oblasti in ustanov. Gre za zanimivo novost pri obravnavi organov ljudske oblasti. Sodeč po Ferencem besedilu, bi lahko rekli, da se je aparat odsekov močno razmahnil. Avtor navaja edini znani primer kritike prevelikega števila odsekov in nepravilnosti pri njihovem delu. Gre za pripombe Milene Mohorič k organizaciji odsekov pri predsedstvu SNOS. Mohoričeva je med drugim zapisala, da se je rodil velikanski upravni aparat, ki ni v nikakršnem sorazmerju z dejanskim obsegom nalog. Splošnih kritik birokratizma in karierizma pa seveda ni manjkalo.

Tretje poglavje o volitvah narodnoosvobodilnih odborov v letu 1944 ima pet podpoglavij in sklepe. Razen 1. podpoglavja, ki obravnava odloke in navodila v zvezi z volitvami, so ostala podpoglavja razčlenjena s podnaslovi. Avtor obravnava volitve po pokrajinah. Najprej prikaže volitve na Dolenjskem (vključno z Belo krajino) in Notranjskem, nato v Slovenskem primorju, na Gorenjskem in Štajerskem. Sicer pa je avtor pri prikazu volitev upošteval okrožja OF pred njihovim združevanjem v večja okrožja v jeseni 1944, a prikazal je tudi proces njihovega združevanja. Podpoglavja, ki obravnavajo volitve v posameznih pokrajinah, imajo sklepe. Pri opisu volitev je avtor prikazal dejavnike, ki so vplivali na potek volitev in njihove rezultate. Taka obravnava volitev nam prikaže tudi stanje osvobodilnega gibanja in politične razmere na posameznih območjih.

Na Dolenjskem in Notranjskem so bile volitve v vseh okrožjih, ki jih je neposredno vodilo osrednje vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Vojaške in politične razmere pa so bile take, da volitev niso mogli opraviti v vseh predelih Dolenjske in Notranjske. Največ krajevnih narodnoosvobodilnih odborov (138 od 244) so izvolili v Beli krajini. Tam so izvolili tudi okrožno narodnoosvobodilno

skupščino, le-ta pa okrožni narodnoosvobodilni odbor. V vseh drugih okrožjih Dolenjske in Notranjske pa so oblastne funkcije še naprej opravljali okrožni odbori Osvobodilne fronte.

Na Primorskem so kljub prizadevanjem vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega boja pričeli voliti dva meseca kasneje kot v Beli krajini, na Dolenjskem in Notranjskem. Volitve so se zavlekle in so potekale nekaj mesecev dlje. Zakaj je bilo tako, je iz besedila lepo razvidno. Volitvam v Slovenskem primorju je vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega boja pripisovalo velik pomen, saj jih je ocenilo za ponovni plebiscit primorskih Slovencev za priključitev Slovenskega primorja k Sloveniji in Jugoslaviji. Na Primorskem je šlo po dolgih letih fašistične vladavine za prve splošne, neposredne in tajne volitve. Primorska je bila poleg Bele krajine tista slovenska pokrajina, kjer so volitve zajele največji del njunih ozemelj. V Slovenskem primorju so izvolili okoli 449 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, 22 okrajnih izvršnih odborov in 4 okrožne izvršne odbore. Večino odborov so izvolili pozno poleti in jeseni 1944. Posebnost volitev na Primorskem je bila v tem, da so tam izvolili tudi Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor. Tej posebnosti je avtor posvetil ustrezno pozornost. Obravnava jo v okviru razmer v Slovenskem primorju in v okviru širših okoliščin, ki so zahtevale izvolitev pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora.

Na Gorenjskem so od srede oktobra do srede novembra 1944 v treh okrožjih izvolili 64 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Volitve so zajele tretjino okrajev. Zaradi splošnih razmer na Gorenjskem niso izvolili nobenega okrožnega in tudi ne okrajnega narodnoosvobodilnega odbora.

Na Štajerskem so bile volitve v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem. Če upoštevamo celotno območje Pokrajinskega odbora OF za Štajersko, pa so bile volitve tudi na območju litijskega okrožja OF, ki so ga združili z revirskim okrožjem, nato pa območje obeh vključili v celjsko okrožje. Na pohorskem osvojenem ozemlju so volitve NOO sicer pripravljali, a Pohorje je nemška ofenzivna akcija najprej zajela in je tam volitve preprečila.

Rekli smo, da sta v tretji knjigi Ferencve monografije o ljudski oblasti močneje zastopani tudi Gorenjska in Štajerska. Besedilo podpoglavja z naslovom Volitve na Štajerskem je od 377. do 431. str. Torej odpade v poglavju o volitvah na Štajerskem 54 str. Pri tem je treba znova opozoriti, da je v okviru območja, ki je bilo podrejeno pokrajinskemu vodstvu NOB za Štajersko sodilo tudi litijsko okrožje OF in ga zato avtor obravnava v podpoglavju, ki ima naslov Volitve na Štajerskem. Besedilo o volitvah na območju litijskega okrožja OF je na str. 425 do 430. Ker navedeno območje spada h Gorenjski, je torej treba, če upoštevamo le Štajersko, navedene strani odšteti.

Ker bo kdo menil, da je Štajerska preskromno zastopana, je treba le omeniti, da je besedilo namenjeno Štajerski pri obravnavi volitev v skladu z naslovom knjige in poglavja o volitvah. Kot rečeno, so bile volitve na Štajerskem le na dveh območjih. Na Koroškem volitev narodnoosvobodilnih odborov ni bilo in zato Koroška v knjigi ni zastopana. To velja tudi za Prekmurje.

Problem je v tem, da narodna ali ljudska oblast ni bila prisotna le tam, kjer so bile volitve in kjer so bili narodnoosvobodilni odbori. Če govorimo o Štajerski v času, ki ga knjiga obravnava — gre za obdobje največjega razmaha NOB na Štajerskem — velja, da so odbori OF v večji ali manjši meri opravljali oblastne funkcije v kar obsežnih predelih. Tako je okrožni odbor OF šaleško-mislinjskega okrožja 15. junija 1944 poročal, da je Osvobodilna fronta zunaj okupatorjevih postojank že dobila »značaj narodne oblasti in uprave«. Gre za okrožje, v katerem je po poročilu Pokrajinskega odbora OF za Štajersko z dne 21. julija 1944, ki pa prikazuje stanje konec junija 1944, Osvobodilna fronta v dveh okrajih že 100% zajela prebivalstvo, v drugih okrajih pa povprečno od 60 do 80%. Predvidevamo lah-

ko, da bo dr. Ferenc problematiko razmerij med oblastjo, ki so jo imeli narodnoosvobodilni odbori in tisto oblastjo, ki so jo izvajali odbori OF v posameznih pokrajinah, obravnaval še v naslednji knjigi o partizanski samoupravi.

Upoštevač potek volitev v vseh omenjenih pokrajinah je avtor na osnovi proučitve gradiva zaključil, da so bile volitve v narodnoosvobodilnih odborih v 1944. letu demokratične, kolikor so razmere na posameznih območjih dopuščale. Volitve so bile splošne in tajne. Četudi so bile povsod le kandidatne liste Osvobodilne fronte, pa je lahko bilo na teh listah večje število kandidatov, kot so jih lahko izvolili. S tem v zvezi je pomembna avtorjeva trditev v sklepu poglavja o volitvah: »Najbrž takšnih volitev ni bilo v nobeni drugi zasedeni jugoslovanski ali evropski pokrajini, kar kaže na veliko organiziranost in demokratičnost narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji«. Vendar je dr. Ferenc iz dokumentov navedel tudi podatke, na osnovi katerih bi lahko sklepali, da bi lahko vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega boja volitve na posameznih območjih tudi prekinilo, če ne bi potekale tako, kot so. Vodstvo NOB za Slovenijo je namreč menilo, da mora visoka volilna udeležba potrditi privrženost prebivalstva programu Osvobodilne fronte za osvoboditev in združitvev slovenskega naroda in za uveljavljanje ljudske demokracije. Pri forumih KPS se je pojavljala tudi bojazen, da se ne bi v narodnoosvobodilne odbore vrnili po njihovih merilih neprimerni ljudje. Naj navedeno potrdimo v zvezi z volitvami na Štajerskem in še posebej v Zgornji Savinjski dolini tudi na osnovi podatkov, ki jih navaja dr. Ferenc. Sekretar Oblastnega komiteja KPS za Štajersko dr. Aleš Bebler je v času velikega razmaha NOB na Štajerskem in po nastanku prvih svobodnih ozemelj v tej pokrajini v začetku avgusta 1944 poročal, da osvobodilno gibanje ni zdiferencirano — pri tem je vsekakor misli na razredno in tudi politično diferenciacijo. Centralni komite KPS je odgovoril, naj na Štajerskem še ne začenjajo z diferenciacijo, ker bi to pozvračilo začetke bele garde. Hkrati pa je Centralni komite naročil, naj vodstvo NOB na Štajerskem pazi, da bodo pri volitvah odborov OF prišli na vodilna mesta pravi ljudski elementi, in to delavci ter kmetje. Vest o tem, da narodnoosvobodilno gibanje na Štajerskem ni bilo diferencirano, pa je vsekakor vplivala na to, da se Centralni komite KPS ni strinjal z odlokom Pokrajinskega odbora OF za Štajersko o volitvah narodnoosvobodilnih odborov, ki je določal splošne in tajne volitve ter je konec avgusta naročil, naj na Štajerskem opravijo volitve po skrajšanem postopku in z javnim glasovanjem. Na Štajerskem torej naj ne bi upoštevali odloka SNOS o volitvah. Vendar so bile volitve nato le izvedene na demokratičen način in s tajnim glasovanjem. Organizatorji volitev in Pokrajinski odbor OF za Štajersko so bili z rezultati volitev zelo zadovoljni, ni pa bil nad volilnimi izidi v Zgornji Savinjski dolini posebno navdušen Oblastni komite KPS za Štajersko. Zanj so bili rezultati le delno zadovoljivi, ker je bila volilna udeležba na Ljubnem le 96,1 %, v Novi Štifti pa še manjša — tam je volilo 81,1 % volilnih upravičencev. Sledilo je to, da je Centralni komite KPS verjetno nameraval zaustaviti volitve, a so se le-te nadaljevale in zaključile.

K navedenemu naj dodam: pomen volitev narodnoosvobodilnih odborov so v času NOB seveda tudi na Štajerskem močno poudarjali. Pri zgodovinski presoji pa je treba upoštevati, da so bile volitve NOO le na dveh območjih Štajerske, da so odbori OF kar uspešno opravljali tudi oblastne funkcije in da so narodnoosvobodilni odbori na Štajerskem delovali le kratek čas in da ta čas ni bil v skladu z energijo, ki jo je zahtevala priprava in izvedba volitev. Seveda pa je treba upoštevati, da volitve niso bile opravljene le zaradi potreb narodnoosvobodilnega boja, ampak tudi zaradi razvoja, ki ga je načrtovalo dejansko vodstvo NOB za čas po osvoboditvi. Na Primorskem pa so bile volitve pomembne tudi zaradi boja za priključitev te pokrajine Sloveniji in Jugoslaviji.

Kot za volitve NOO, je vodstvo NOB za Slovenijo poskrbelo tudi za usposabljanje ljudi za delo v oblastnih in upravnih organih. Potek in vsebino tega usposabljanja obravnava zadnje oziroma 4. poglavje, ki ima 4 podpoglavja in sklep. Prvo podpoglavje obravnava upravnapolitično šolo v Črnomlju, ostala tri poglavja pa politične tečaje po posameznih pokrajinah. Dr. Ferenc je v sklepu zapisal, da pomeni usposabljanje ljudi za delo v upravnih in oblastnih organih pomemben napor za uveljavljanje ljudske demokracije oziroma semouprave. Na tečajih se je namreč usposabljalo razmeroma veliko ljudi, saj je bilo na tečajih, ki so potekali na Dolenjskem, Notranjskem, v Slovenskem primorju in na Štajerskem prek 1100 oseb. Pri obravnavi tečajev je avtor navedel tudi razne podrobnosti, ki pa prispevajo k celoviti podobi poteka upravnapolitičnih tečajev. Tako med drugim avtor razpravlja tudi o gmotni problematiki tečajev.

S kratkim prikazom vsebine 3. knjige monografije o ljudski oblasti na Slovenskem sem hotel predvsem utemeljiti svojo sodbo o njenem pomenu. Med drugim bomo z njo dobili prvi res celovit pregled volitev narodnoosvobodilnih odborov v letu 1944 na Slovenskem, in to pregled s konkretnimi podatki, z analizami in sintetičnimi zaključki. Navedeno je sad preučitve obsežnega gradiva, ki je bilo na voljo o temah, ki jih zajema besedilo 3. knjige, a hkrati tudi rezultat vsega dosedanjega avtorjevega proučevanja narodnoosvobodilnega boja in njegovega temeljitega poznavanja dogajanj na Slovenskem v letih 1941–1945. Rekli smo, da gre za celovit prikaz volitev narodnoosvobodilnih odborov. Ta prikaz je avtor opremil s konkretnimi podatki in med drugim navedel, da so v Sloveniji 1944. leta izvolili več kot 867 krajevnih NOO, 31 okrajnih in 7 okrožnih izvršnih odborov, na Primorskem pa tudi pokrajinski NOO. Sicer pa je bila organiziranost ljudske oblasti in posameznih območjih zelo raznolika. Bila so širša območja, kjer NOO ni bilo in so opravljali oblastne in upravne funkcije le odbori OF. Omenili smo že, da Ferencova raziskava volitev v 1944. letu govori o njihovi demokratičnosti. Tako ocena volitev temelji na dokumentih. Ko bodo volitve po osvoboditvi oziroma volitve v ustavodajno skupščino tako natančno proučene, kot je proučil Ferenc volitve v 1944. letu, bo zanimiva primerjava stopnje demokratičnosti letih z onimi v času narodnoosvobodilnega boja. Kolikor poznam problematiko, bi dejal, da bo primerjava govorila v korist volitev v času NOB, ne glede na to, da se je tudi tedaj pri višjih forumih tu in tam pojavljal dvom o odločitvah volilcev. S tem v zvezi se pojavlja vprašanje: ali so med vojno z ljudsko oblastjo in demokracijo mislili resno. Dejal bi, da se je ogromna večina udeležencev osvobodilnega boja proti okupatorjem borila za pravo demokracijo. Posamezniki pa so si morda bodočnost zamišljali drugače ali pa so kasneje ravnali drugače, kot je načrtovala Osvobodilna fronta.

Obsežno raziskovalno delo oziroma rezultati tega dela dr. Ferenc so precej znani tudi zunaj kroga zgodovinarjev in zato lahko na kratko povem tole: tudi pri besedilu za njegovo 3. knjigo o ljudski oblasti gre za izčrpno obravnavo, ki temelji na zelo velikem številu virov. Avtor je upošteval dokumente in pričevanja ter seveda ustrezno literaturo. O avtorjevi natančnosti pri pripravi besedila pričča tudi obsežen kritični aparat z navedbo virov in literature. V večji meri, kot v prvi in drugi knjigi svoje monografije o ljudski oblasti dr. Ferenc v tretji knjigi navaja oziroma citira izbrane odlomke iz poročil, zapisov in pričevanj.

Na koncu velja omeniti, da so iz besedila lepo razvidne značilnosti in posebnosti volitev v posameznih slovenskih pokrajinah in da gre pri obravnavi predstav o novi jugoslovanski državi pri članih slovenskega vodstva NOB za pomembno temo. Iz Ferencovega razpravljanja sledi, da je bila v času NOB poudarjena in priznana suverenost slovenskega naroda s pravico do samoodločbe in da so tudi najvišji funkcionarji AVNOJ in NKOJ priznavali narodom oziroma federativnim entitam pravico do samoodločbe.

Osnovnemu besedilu je avtor poleg kazala osebnih imen dodal tri zelo koristne preglednice: volitev krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, prvih zasedanj okrajnih narodnoosvobodilnih skupščin in prvih zasedanj okrožnih narodnoosvobodilnih skupščin. Pregled volitev krajevnih NOO je urejen po pokrajinah, okrožjih in okrajih OF. Vsebuje navedbe krajev in datumov volitev. Ostali dve preglednici imata podatke o krajih in datumih prvih zasedanj. Na Štajerskem se je sestala le okrajna skupščina za Zgornjo Savinjsko dolino, in to 22. oktobra 1944 v Gornjem Gradu. Ta skupščina je torej zasedala že pred zaključkom volitev v Zgornji Savinjski dolini, saj so bile volitve na mozirskem območju šele sredi novembra 1944. Sicer pa je tudi med besedilom več preglednih tabel s podatki o volitvah narodnoosvobodilnih odborov v posameznih okrožjih OF in še skica izvoljenih krajevnih narodnoosvobodilnih odborov v Beli krajini. Knjiga je opremljena s premišljeno izbranimi ponatisi dokumentarnih fotografij.

Naj izrazim upanje, da bosta avtor in Založba Mladika po treh knjigah, ki imajo prek 1500 strani, pripravila in izdala še zadnji knjigi monografije o ljudski oblasti na Slovenskem 1941—1945.

dr. Milan Ževart

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR: INVENTARJI 3 (48 STRANI) IN VIRI 4 (148 STRANI), OBOJE MARIBOR 1989

Pokrajinski arhiv Maribor (PAM) izdaja tri serije arhivskih priročnikov: Inventarje, Vire in Gradiva. V prvi seriji, v kateri sta doslej izšla dva zvezka (Župnija in dekanija Hoče 1146—1945 leta 1982 ter Okrajni odbor SZDL Murska Sobota 1945—63 leta 1983) je po daljšem premoru lani (vendar z letnico 1989) izšel 3. zvezek z naslovom: Zemljiške knjige gosposčin ter magistratov mest in trgov v PAM, ki ga je sestavil arhivski svetovalec Antoša Leskovec. Gre za pregled tovrstnega arhivskega gradiva, ki je izredno pomembno za študij starejše posestne in gradbene zgodovine Podravja. Zemljiška knjiga je začela nastajati v 18. stoletju. Leta 1730 je bila uvedena tkim. deželna deska — zemljiška knjiga za privilegirano posest plemstva in cerkve, leta 1736 ona za nepriviligirano posest deželno knežjih trgov in mest, leta 1768 pa še ona za posest gosposčinskih trgov in mest ter za podložniško posest gosposčin. S tem so bile zemljiškknjizno zajete vse nepremičnine na Štajerskem, kar je pogojilo posestnopravno in finančnodavčno urejenejše odnose do zemljiške posesti. Zaradi preglednosti so zemljiško knjigo delili na glavno knjigo in knjigo zaznamkov oz. listin, ki so jo iz vsebinskih razlogov često vodili v večih serijah. Iz primera mesta Maribora (1. zemljiška knjiga je bila nastavljena 1745 ter obnovljena 1778—80, 2. leta 1838, 3. pa na osnovi deželnega zakona iz 1847 med 1880—97) je razvidno, kako vsestranski vir je z njo nastal, saj sega njena pričevalnost 250 let nazaj v štirideseta leta 18. stoletja. Razkriva nam posestno in gradbeno zgodovino mesta, preko ocenitvenih zapisov in zapuščinskih inventarjev pa ponuja tudi mnoge detajlne podatke iz vsakdanjega življenja. Kar velja za Maribor, velja seveda za vso deželo, zato je uporabna vrednost zemljiške knjige dobesedno neizčrpna.

V uvodnem delu avtor poda kratek historiat nastanka in razvoja zemljiške knjige, nato s preglednico predstavi 8 (od 1854 7) okrajnih sodišč, organiziranih leta 1850 kot prvostopenjske državne sodne oblasti, ki so prevzeli oblastvene zemljiške knjige. Sledi popis zemljiških knjig, ki je sestavljen v abecednem redu po 135 oblastvih (77 gosposčinah, 51 imenjih in 7 magistratih). Njihove knjige, ki so ohranjene v PAM-u, so večinoma iz konca 18. in 1. pol. 19. stoletja, nekatere med njimi segajo do sredine 18., druge pa do konca 19. stoletja. Uporabno vrednost priročnika povečuje slovar nemških izrazov, ki so jih uporabljali pri sestavi zemljiških knjig, ter krajevno kazalo z navedkom strani, na katerih se pojavljajo posamezna oblastva. Inventar je sestavljen korektno, pregledno in jedrnato, kar povsem odgovarja njegovemu namenu, ta pa je, da uporabniku omogoča hitro najdbo želenih podatkov.

V drugi seriji je po 1. zvezku (Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850) iz 1985 in 3. (Zbirka listin 1246—1865) iz 1987 lani (vendar z letnico 1989) izšel 4. zvezek, ki obsega listine lavantinske škofije izmed let 1308—1917, shranjene v PAM-u. Gre za 309 listin, ki jih je obdelal in nam jih v obliki regist predstavlja škofijski arhivar Anton Ožinger. Pridružuje jim še 15 listin izmed let 1225—1305, ki so ohranjene v prepisu kopalne knjige škofa Henrika Krapfa iz 1371. Ker je lavantinska škofija na našem ozemlju obsegala do 1789 le Dravsko dolino do Črmenice in do 1859 še ozemlje južno od črte Ribnica—Slov. Bistrica—Žetale, je med ohranjenimi listinami izpred 1789 le malo takih, ki zadevajo kraje s sedanjega škofijskega ozemlja. Večinoma so nastale v zvezi s funkcijami, ki so jih lavantinski škofi kot sufragani opravljali v imenu salzburških nadškofov izven svojega škofijskega ozemlja. S to dejavnostjo v zvezi je omenjenih 32 krajev, vendar je med omembami le nekaj takih, ki nam ponujajo tudi zanimivejše podatke.

Tako izvemo, da je bila 1460 pri pokopališki cerkvi sv. Petra v Glasbachu v predmestju Radgone ustanovljena beneficijna kaplanija, katere cerkev pa je bi-

la zaradi vojnih dogodkov leta 1494 v slabem stanju, kaplanovo bivališče pa celo uničeno. Leta 1475 je bila posvečena kapela Janeza Ev. v gradu Ormožu, leta 1482 se prvič omenja cerkev sv. Andreja na Belih vodah, leta 1497 je bila radgonska pražupnija že inkorporirana sekovski škofiji, kar je veljalo tudi za njej podrejeni trajni vikariat v Križevcih. Isto razmerje je leta 1517 veljalo med ptujsko pražupnijo in vikariatno župnijo v Juršincih ter 1540 med mariborsko pražupnijo in trajnim vikariatom v Kamnici. Leta 1544 se omenja kolegiatni kapitelj cerkve Janeza Ev. v Dravogradu, ki je predlagal škofu Filipu, da radeljsko »podružnico« sv. Marjete na Muti povzdigne v župnijo. Ob tej priliki se omenja tudi župnik iz Šent Janža pri Dravogradu. Leta 1550 rezidira ptujski župnik (rector sive plebanus) Peter Lubše pri cerkvi sv. Ožbalta izven mesta, leta 1563 je ljutomerska župnija še vedno kanonično podrejena pražupnji v Radgoni in zato tudi sekovski škofiji, leta 1636 je beneficiat pri Marijini cerkvi na Vurberku prevzel po dolgi luteranski zasedbi zopet katoliški duhovnik Jurij Pileator, leta 1696 nosi celjski župnik in arhidiakon Andrej Graff že časten, na osebo vezan vzdevek opat, leta 1741 dobi grof Anton Rabatta mašno licenco za kapeli v svojih gradovih Viltušu in Rogozi, leta 1769 dobi oltar Marijinega oznanjenja pri celestinkah v Mariboru indult privilegirane oltarja. Iz naštetega je razvidno, da gre za kopico drobnih vendar važnih podatkov, ki pomagajo bogatiti naš vpogled v zgodovino lavantinske škofije. Za pomoč pri iskanju objavljenega listinskega gradiva služi obsežen indeks, ki omogoča hitro najdbo ustreznih registrov in s tem povečuje uporabnost tega novega arhivskega priročnika po fondih Pokrajinskega arhiva v Mariboru.

Jože Curk

ANA LAVRIČ: LJUBLJANSKA ŠKOFIJA V VIZITACIJAH RINALDA SCARLICHIIJA 1631—32. ACTA ECCLESIASTICA SLOVENIAE 12/1990. STRANI 432

Acta ecclesiastica Sloveniae 12/1990 prinaša delo Ane Lavrič: Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631—32. Gre za 432 strani obsežno arhivsko študijo, katere jedro predstavlja transkripcija zapisnika vizitacije, ki jo je ljubljanski škof R. Scarlichi (1630—40) skupaj z avditorjem Maksimom Rigusom opravil med 11. 5. 1631 in 7. 3. 1632 na ozemlju svoje škofije, pri čemer je bilo pregledanih 447 cerkva in okoli 100 drugih sakralnih objektov. Od ljubljanske škofije, ki je takrat obsegala župnije na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem (škoda, da ni priložen zemljevid njenega takratnega ozemlja) nas seveda zanima predvsem njen štajerski del. Na tem si je škof osebno ogledal le župnije in vikariate Gornji grad, Braslovče, Vransko, Motnik, Prebold, Trbovlje in Griže, vse ostale (Ljubno, Luče, Solčava, Rečica, Mozirje, Škale, Šoštanj, Šalek, Šentilj pri Velenju, Vinska gora, Slov. Gradec, Stari trg, Šentilj pod Turjakom, Žusem, Pilštanj, Podsreda, Bistrica ob Sotli, Bizeljsko in Podčetrtek) pa Rigus.

Študijo uvaja kratek vsebinski oris vizitacije in njeno ovrednotenje kot vira za umetnostno (in seveda cerkveno) zgodovino, zaključujejo pa indeksi oseb, krajev ter patrocinijev cerkva, kapel in oltarjev. Vizitacije v sodobnem smislu je predpisal tridentinski koncil (1545—63), v ljubljansko škofijo sta jih uvedla, vendar le fragmentarno izvedla škofa Janez Tavčar (1580—97) in Tomaž Hren (1597—1630), sistematično in popolno pa šele škof Scarlichi. Zato je prav njegova vizitacija tako pomembna, saj nam predstavlja prvi celostni pregled škofijskega ozemlja ter župnij, vikariatov, kuracij in podružnic na njem. Čeprav je ta pregled umetnostnozgodovinsko sorazmerno skromen, pa vendar zaradi svoje celovitosti ponuja možnosti primerjav s starejšimi tovrstnimi podatki, zlasti onimi iz popisa cerkvenih dragocenosti iz 1526 in seveda z vsemi poznejšimi, pogosto bogatejši-

mi vizitacijskimi zapiski iz 17. in 18. stoletja. Za nas je pomemben predvsem, ker predstavlja prvi avtentičen pregled vseh cerkvenih stavb ter njihove oprave in opreme tudi za štajerski del škofije. Gre za 11 župnij in 16 vikariatov ter za župnijo Črno na Koroškem s skupaj 173 cerkvami. Ker je avtorica k popisom posameznih župnij in trajnih vikariatov (oziroma vikariatnih župnij) priložila geografske skice, je omogočila prostorsko nazornejšo predstavitev lege cerkva pa tudi organizacije posameznih cerkvenoupravnih enot. Med podružnicami jih je nekaj, ki ne obstajajo več, mnoge med njimi pa so postale pozneje sedeži novih župnij, ki jih je danes na opisanem ozemlju 55.

Med indeksi so zlasti zanimivi oni patrocinijev, ker kažejo na stopnjo takratnega ljudskega verovanja in priljubljenost posameznih svetnikov, med katerimi so pri cerkvah in kapelah prednjačili Devica Marija, Ana, Jakob, Jurij, Magdalena, Mihael in Miklavž, med oltarnimi pa DM, Ana, Andrej, (Fabijan in) Sebastijan, Florjan, Jakob, Janez Krstnik, Jurij, Katarina, Križ, Lenart, Lovrenc, Magdalena, Mihael, Miklavž in Peter. Vidikov za tematsko izrabo vsebinsko bogatega vizitacijskega gradiva je seveda mnogo, zato je tudi njegova vrednost kot historičnega vira zelo velika, zlasti če pri tem upoštevamo še strokovno neoporečnost študije in tehnično preciznost njene izdelave, kar je njena avtorica dokazala že z izdajo podobne arhivske študije o vlogi ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti leta 1988.

Jože Curk

ZBORNİK SOBOŠKEGA MUZEJA 1. MURSKA SOBOTA 1990. STRANI 156

V sklopu raziskovalnega programa FF »Raziskave za varstvo in predstavitev slovenske kulturne dediščine« so v okviru raziskovalnega projekta »Kulturna dediščina Prekmurja« sodelavci Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti pripravili prvi zbornik, ki tematsko zajema področja arheologije, etnologije, splošne in umetnostne zgodovine, arhivistike in jezikoslovja ter nam svoje izsledke v obliki krajših razprav ponudili v branje. S tem naj bi zbornik kot prvi svoje vrste sporočil slovenski strokovni javnosti, da je Prekmurje sposobno lastne znanstvenoraziskovalne dejavnosti, da vabi k sodelovanju vse, ki so željni znanstveno obogatiti znanje o njem in da stremi k uresničitvi institucionaliziranega družboslovno-humanističnega raziskovanja kot trajnega vzvoda za njegovo študijsko obdelavo. Z uresničitvijo tega programa bo sprožen trajen proces spoznavanja prekmurske kulturne stvarnosti in njenega posredovanja širši slovenski javnosti.

Irena Šavel je prispevala članek o antičnih gomilnih grobiščih v okolici Strehovec, ki so deloma ogrožena od agromelioracijskih del ali pa celo uničena, kot n. pr. gomila na travniku Plug iz 1. pol. 2. stol. Branko Kerman opisuje staroslovensko ostrogo, najdeno pred zadnjo vojno v Dokležovju. Po tipološki analizi jo uvršča v skupino najdišč Brezje nad Zrečami — Ptujski grad — Stari trg pri Slov. Gradcu ter okvirno datira v 2. pol. 9. stol. Isti avtor poroča tudi o najdbi metalurške delavnice iz poznega srednjega veka na Gradu na Goričkem ter daje pregled arheoloških izkopavanj PM v letu 1990 (Kobilje—Sv. Martin, Ocinje, Selo). Ivan Rihtarič se je lotil arhivskega gradiva iz 1900—14 Okrajnega sodišča Ljutomer, ki ga hrani Temeljno sodišče M. Soboti. Avtor predvsem obravnava pravdarske primere, pri čemer ga zlasti zanimajo formularji in pečati sodišča, nastopajoče stranke in jezik, ki so ga uporabljale. Franc Kuzmič predstavlja časopisje strank v predvojni Jugoslaviji. Ker so preko njih stranke predstavljale svoje programe, je pregled zanimiv tudi iz teh in seveda še drugih vidikov (političnih, nacionalnih, kulturnih, socialnih, svetovnonazorskih ipdb.) Isti avtor je prispeval tudi bi-

biografijo dr. Vaneka Šiftarja v čast njegove 70-letnice, ki jo je slavil leto 1989. Iz nje je razvidna plodna vsestranskost jubilaranta kot družbenopolitičnega delavca, pravnika, kulturnika in zaslužnega univerzitetnega profesorja. Metka Fujs govori o madžarski vojaški in civilni upravi v Prekmurju v času zadnje vojne. Pri tem prikazuje organizacijo obeh uprav z ozirom na administrativno razdelitev ozemlja in narodnostno politiko ter s tem povezanim političnim, šolskim in informativno propagandnim sistemom. Ista avtorica je prispevala tudi pregled petletnega delovanja Zgodovinskega društva za Pomurje in prigodni članek ob 60-letnici etnologinje Vlaste Koren, ki je uspešno vodila PM med 1955 in 1989 ter junija 1990 stopila v pokoj Marija Kozar-Mukič iz Szombathelyja nas seznanja s slovenskim življenjem v županiji Somogy, kamor so se priselili v 17. in 18. stoletju. Gre za vas Tarany, kjer še okoli 300 ljudi govori dolinsko prekmursko narečje, v katerem je ohranjenih mnogo arhaičnih kulturnih elementov, ki jih Prekmurci ne poznajo več. Borut Brumen se je lotil analize etnoloških muzejskih predmetov z vidika njihovega interdisciplinarnega ovrednotenja, s čemer sta kriterija estetske in starinske zgubila na veljavi, pridobila pa sporočilnost, ki daje predmetom svojstvo muzejskosti, saj le še preko njene govorice služijo ciljem zbirke. Isti avtor je prispeval tudi poročilo s kongresa v Tutzingu pri Münchnu oktobra 1990, ki je bil tematsko posvečen vsakdanji kulturi jugovzhodne Evrope v našem stoletju.

Janez Balazic je razen spominske zabeležke ob 90-letnici rojstva in 45-letnici smrti slikarja Ludvika Vrečiča (1900—45) objavil daljši prispevek k razreševanju umetnostnozgodovinske problematike prezbiterija soboške župne cerkve sv. Miklavža. Kdaj je cerkev nastala, ne vemo, vendar pa patrocinijski govori preje za 12. kot za 11. stoletje (Miklavževe relikvije so namreč šele leta 1087 prenesli iz Myre v Bari, nakar se je njegovo čaščenje razširilo tudi pri nas). Od stare cerkve sta ohranjena le še korni zvonik in petosminski prezbiterij, ki sta poslikana. Avtor pri analizi te poslikave ugotavlja njeno dvoplastnost. Prvo plast, ki kaže vplive južnoslovaške gómorske slikarske šole, datira v čas okoli 1370, druge pa okoli 1390. V zvezi s tem se avtor sprašuje o stavbni zgodovini cerkve ter meni, da sta zvonik in prvotno kvadratast prezbiterij poznoromanska, a da sta bila gotizirana okoli 1370 in 1390, torej sočasno s njuno poslikavo. Menim, da gre v našem primeru res za poznoromansko kornozvonično cerkev, ki je sredi 13. stoletja (letnica 1252 na jugovzhodnem ogalu ladje) zamenjala starejšo, verjetno apsidalno sklenjeno prednico iz 12. stoletja. Njena ladja je bila 1471—73 (letnici na njeni zahodni in južni steni) podaljšana proti zahodu, 1676 obokana in 1746—48 opremljena s stranskima kapelama. Letnico ladjine povečave na njeni zahodni fasadi so podobno kot pri okrogli cerkvi na Muti zaradi gotske štirice ob vizitaciji leta 1698 prebrali 1071 mesto 1471, nakar je ta letnica obveljala kot njena prva omemba. Pritličje kornega zvonika je do okoli 1380—85 in ponovno po 1734 služilo kot oltarni prostor, ki so ga ob prizidavi petosminskega prezbiterija križnorebrasto obokali in opremili s 4 bogato profiliranimi konzolami ter okroglim sklepnikom v obliki plastično oblikovane akantove rozete. Zvonovo letnico 1371 ne smemo povezovati niti z letnico nastanka zvonika niti z letnico nastanka prezbiterija in njune poslikave, saj z njima nima časovno neposredne vzročne povezave. Nastanek prezbiterija smemo postaviti v leta okoli 1380—85, saj je zelo malo verjetno, da bi mu že kmalu po nastanku zamenjavali sklepnik (kar je tudi statično-tehnično težko izvedljivo), katerega listna maska je preko slovaško-zahodnomadžarskega ovinka tudi pri nas mogoča že v zadnji petini 14. stoletja. Isto velja za trilitno sklenjen sakrarij in za kamnoseško bogateje oblikovan stenski tabernakelj, katerega izvedba je evidentno sočasna z nastankom celotnega prezbiterija. Z ozirom na stavbno zgodovino cerkve je torej treba nastanek obeh plasti fresk premakniti v zadnji desetletji 14. stoletja.

Ta premik opravičuje stavbna analiza cerkvene arhitekture kot celote. Ogled prezbiterijskega podstrešja namreč dokazuje, da je prezbitერიj mlajši od zvonika. Napis na njegovem venčnem zidu: 1473 TEMP' ST' P je na sekundarnem mestu, saj je bil popreje pod napuščem ladjinega podaljška in nima nobene zveze s prezbitერიjem. Stavbno jedro zvonika je 4-etažno. Pritlično etažo-zvonicico zaseda prvoten oltarni prostor. Naslednja etaža je imela 3 line (od katerih je bila južna še leta 1910 odprta, povečani severna in vzhodna pa sta služili za dostopa na zakristijino in prezbiterijsko podstrešje) ter sedaj zazidan prehod na nekdanje ladjino podstrešje. V 3. etaži so bile 3 line: južna je še vedno odprta, vzhodna je tik pod slemenom prezbiterijske strehe, zahodna je zazidana. V zadnji etaži so vidni skromni sledovi zvonovih lin v severni, vzhodni in zahodni steni, verjetno pa je obstajala tudi v južni. Zazidali so jih ob baročni nadzidavi zvonove etaže v 1. pol. 18. stoletja. Vse line (razen zvonovih) so bile ozke, pravokotne, ohranjena južna ima gornjo prečnico posneto. Vzhodna zvonikova stena z ostanki grobega ometa še hrani 4 tramove luknje, sledove gradbenega odra, severna pa belež in sled nanjo naslonjene zakristijske pultaste strehe. Zvonik kaže precej plastovito gradnjo iz lomljenecv, ogale pa ima sestavljene iz klesancev. Prezbiterijsko ostenje se nanj očitno prislanja. Po rekonstrukciji stare cerkve (Ivan Zelko 1963) sodeč, je zvonik zapiral ladjo tako, da sta se njeni podolžni steni prislanjali ob njegova zahodna ogala. Tak način spajanja ladje in kornega zvonika je značilen za cerkve (Laško, Strmec, Vuzenica), kjer so zvoniki nastali nekaj kasneje (oziroma ne sočasno) od ladj in bili zato naknadno vstavljeni v njihove vzhodne stranice. Iz tega bi smeli sklepati, da je bilo srednjeveško jedro stare soboške cerkve rezultat treh gradbenih faz: ladja je bila iz okoli 1252 (povečana 1471—73), korni zvonik iz okoli 1300, prezbitერიj pa iz okoli 1380—85, ko so tudi preobokali zvonicico in prebili oziroma preoblikovali oba slavoloka, nakar so ju v naslednjih dveh desetletjih poslikali.

Jože Curk

NACE ŠUMI: SLOVENIJA UMETNOSTNI VODNIK. ZALOŽBA MARKETING 013 ZTP. LJUBLJANA 1991. 210. STRANI

Spomladi 1991 je izšel umetnostni vodnik po Sloveniji in njenih obrobni, z našim življenjem naseljenih pokrajinah, ki ga je izdala privatna založba Marketing 013 ZTP iz Ljubljane. Vodnik precej nepraktičnega formata 12 × 30 cm nam na 210 straneh ponuja razen teksta izpod peresa Naceta Šumija še 770 barvnih posnetkov 347 izbranih kulturnozgodovinskih spomenikov, abecedna imenika krajev in umetnikov, zemljevide Slovenije in 9 umetnostnih območij (od teh 3 izven Slovenije), uveden oris umetnostnega razvoja pri nas in kratak izbor uporabljene literature. V zahvali podpornikom izdaje je omenjeno, da gre za prvi slovenski umetnostni vodnik, kar je na žalost res. Značilno za našo kulturno sredino je namreč, da smo morali čakati 45 let do izida takega vodnika, ki bi ga z nekoliko dobre volje lahko v prvi izdaji pripravili že vsaj pred 25 leti, če bi seveda za to čutili narodno-kulturno in gospodarsko-turistično potrebo. Vendar je nismo. Raje smo izdajali raznovrstne turistično-propagandne prospekte ter lokalne in regionalne vodiče, kot da bi se potrudili do sintetičnega pregleda naše umetnostne dediščine in jo v dovolj poljudni obliki predstavili njenim uporabnikom, domačim in tujim obiskovalcem. Ne da bi se spuščali v raziskavo, zakaj je temu tako, gre namreč za hibo v organizaciji smotrnejše kulturne naravnosti širše javnosti, se bom omejil le na nekaj opomb k opisom kulturnih spomenikov na ozemlju Štajerske in Prekmurja.

Brestanica: Grad se ne omenja že 838 ampak šele 895 in še to ne izrecno, ampak le tri tukajšna kraljevska zemljišča (mansus), imenovana Richenburch. Šele 1043 je ta posest določeneje opredeljena kot posestvo s pristavo ali dvorom (prædium). Na obstoj gradu je mogoče sklepati le iz imenske oznake Richen-burch in predromanskih arheoloških ostalin. Ž. cerkev je v jedru še poznoromanska in ne gotska.

Celje: Leta 1123 se ne omenjata ne naselje in ne grad ampak le mejni grof Gunther de Cylie, ki je nosil ime po pokrajini in kraju in ne po takrat še nepomembnem naselju. Minoritski samostan ni nastal ob koncu 13. stol. zunaj obzidane mesta ampak zunaj z nasipi utrjenega trga. Grof iz srede 18. stol. ni bil Gallsruck ampak Gairsruck. Ž. cerkev ni nastala 1306 kot triladijska bazilika, ampak je bila v tako le prezidana, saj je v jedru še romanska. Med spomeniki bi bilo omembe vredno vsaj še mestno obzidje z ohranjenimi stolpi.

Laško: Ž. cerkev ni zelo značilen primer romanske cerkve s kornim zvonikom, saj ima le k starejši ladji prizidan korni zvonik iz 3. čet. 13. stol. Stari grad nad Laškim je sekundaren, saj je nastal šele ok. 1328, prvotni dvor pozneje grad pa je stal pod Taborom blizu naselbine in se kot tak omenja 1265, a je v 1. pol. 15. stol. pogorel in bil opuščen.

Planina: Grad se prvič omenja posredno 1190, neposredno kot castrum pa 1212 in ne 1100.

Podčetrtek: Omembe vredna bi bila tudi ž. cerkev, ki je v ladji še iz 12. stoletja.

Sevnica: Grad se posredno omenja 1292 in neposredno 1309, ne pa 1212, saj je skupaj z naselbino nastal šele sredi 13. stol. in ne za časa nadškofa Konrada I. v 1. pol. 12. Tudi prva renesančna prezidava gradu ni bila v zač. ampak po sredi 16. stol., druga pa med 1595—97. Poslikava tkim. Lutrovske kleti ni iz okoli 1580 ampak iz let po 1595, ko je postala luteranec Inocenc Moscon lastnik gradu in njegovega gospostva.

Slov. Konjice: Tukajšnja ž. cerkev ni kornozvoničnega tipa, saj ima že od ok. 1300 mogočen zahodni zvonik. Njena ladja je v osnovi poznoromanska, vendar v gotiki povišana in obokana, prezbiterij pa je gotski iz ok. 1400.

Vitanje: Se kot oppidum omenja že 1306 in kot trg 1329 ne pa šele 1404. Ž. cerkev je enoladijska, zato stranski kapeli pač nista mogli biti prizidani k njenima pravokotnima ladjama.

Zagaj: Svete gore nad Bistrico, Marijina cerkev ni prvič omenjena šele v 17. stol. ampak že 1265 in 1347.

Žalec: Pod. cerkev sv. Kancijana na pokopališču je v sedanji stavbi renesančna iz 1. pol. 16. stol. in ne romanska.

Betnava: Je v jedru renesančna graščina, barokizirana v 2. čet. in ne 2. pol. 18. stoletja.

Borl: Grad madžarskega izvora se prvič omenja 1255 in ne 1199. V jedru sedanje zasnove pa je šele iz 2. pol. 13. stol.

Dravograd: Omembe vredna je tudi proštjska cerkev, ki spada med največje poznoromanske cerkve na Slovenskem Štajerskem.

Gradišče: Ob cerkvi stoji frančiškanski samostan, ki je deloma iz 17. stol.

Ljutomer: Vodilni graditelj ladje pri ž. cerkvi 1689—90 je bil graški stavbar Jakob Schmerlaub in ne lipniški Jakob Schemerl.

Maribor: Zvonik stolne cerkve je bil obnavljan po 1590, 1601 in 1624 (ne 1634, Paolo della Porta), povišan pa je bil šele po 1650, ko je dobil obliko, kot jo kažejo upodobitve iz 17. in 18. stol. Grajska bastija ni nastala v 1. pol. ampak po sredi 16. stol. Omembe vreden je vsaj še nekdanji minoritski samostan, nato oba dvora na Vetrinjski 16 in 30 ter najstarejša, največja in najkvalitetnejša historistična stavba v Podravju, kadetnica iz 1852—55.

Ormož: Se omenja kot trg že 1293. Ž. Cerkev je v ladji iz srede 14. v prezbitერიju iz konca 14. in v zvoniku iz zač. 15. stol., svojo veliko prezidavo pa ni doživela 1501 ampak po požaru 1847.

Ptuj: Proštjska cerkev je stranski ladji dobila sočasno, pozneje pa ni bila podaljšana severna ampak južna ladja. Krstilnice niso uredili ob tej ladji ampak v njenem podaljšku. Minoritski samostan ni iz srede ampak iz 2. pol. 13. stol. Pri dominikanskem samostanu sta ohranjeni romanski biforni odprtini v nekdanji kapitelj in ne refektorij.

Selnica ob Dravi: Ž. cerkev se ne omenja šele v 2. pol. 14. stol. ampak že 1185, vikariatna župnija pri njej pa 1335.

Slovenska Bistrica: Ladja današnje ž. cerkve je v ostenju deloma poznoro-manska in deloma poznogotska, vendar pa popolnoma barokizirana. Grajski portal je renesančen vendar baročno dodelan. Grajski park se ravna po zahodni in ne severni stranici gradu. Fotografija ne kaže poslikane grajske dvorane ampak stopnišče.

Turnišče: Freske iz let 1380, 83 in 89 v ž. cerkvi niso Aquilove, lahko pa da so nastale v zvezi z njegovo delavnico.

Čeprav je izbor predstavljenih spomenikov preišljeno odbran, se mi vendar zdi, da so bili nekateri po nepotrebnem izpuščeni. Tu mislim na celjskem območju na Jurklošter, Goro Oljko, Solčavo, Stare gore pri Podsredi, Strmec—Novo cerkev, Tinsko pri Zibiki in Žovnek, na mariborskem območju pa na Cmurek, Hoče, Koritno, Malečnik, Slivnico (ž. cerkev) in Studenice. Njihov izpad najde opravičilo v dejstvu, da popolnoma objektivnega izbora ni in ga ne more biti, saj gre v končni posledici vedno le za rezultat osebne odločitve presojevalca, topot avtorja našega prvega celovitega umetnostnega vodnika.

Jože Curk

TEREZIJANSKI GDZDNI RED ZA KRANJSKO 1771. UNIVERZA EDVARDA KARDELJA V LJUBLJANI, BIOTEHNIŠKA FAKULTETA, VTOZD ZA GDZDARSTVO. VIRI ZA ZGODOVINO GOZDA IN GOZDARSTVA NA SLOVENSLEM I, LJUBLJANA 1985, 88 STR.

V naslovu omenjena ustanova je začela izdajati serijo Viri za zgodovino gozda in gozdarstva na Slovenskem, prvo in dozdaj edino na področju biotehniških znanosti in strok. Strokovna zgodovina posameznih gospodarskih dejavnosti in ustreznih strok se v Sloveniji le s težavo uveljavlja, zato je toliko bolj razveseljivo, da je gozdarstvu uspelo začeti serijo izdaj svojih temeljnih dokumentov — gozdnih redov za slovensko ozemlje. Kot prvega so izdali Terezijanski gozdni red za Kranjsko iz leta 1771.

V njem je na prvem mestu spremna beseda urednika dr. Boštjana Anka, nato sledi uvod znane zgodovinarke gozdarstva pokojne Majde Smole, nato omenjeni gozdni red sam s faksimilom na levi in prevodom na desni strani, nato pa še faksimile (v nemškem in slovenskem jeziku) domnevnega Metelkovega prevoda tega reda iz leta 1824, ki pa v delu dejansko ni kaj več komentiran.

V uvodu je prikazano, da je bila Kranjska edina avstrijska dedna dežela, ki do 1771 ni imela svojega gozdnega reda, temveč so uredbe, ki so se nanašale na gozd, vsebovali različni rudarski redi. Seveda so si deželni knezi prizadevali, da bi tudi za Kranjsko, podobno kot za druge dežele, izdali gozdni red, kar pa se je vedno znova izjalovilo zaradi odpora kranjskih stanov. Podrobneje je opisan nastanek obravnavanega gozdnega reda v 18. stoletju. Seveda so stanovi, kot združba največjih gozdnih veleposestnikov, za odklanjanje izdaje gozdnega reda imeli svoje, prav otipljive razloge, vendar je najbrž glavna ovira bila zavest, da ostaja gozdni red mrtva črka na papirju, če ni na voljo organov, ki bi njegove predpise izvajali ali vsaj nadzorovali. Teh organov pa ni bilo in bi bila njihova nastavitve povezana z velikimi stroški, ki so se jim želeli fevdalci izogibati, kolikor dolgo se je le dalo.

V uvodu je sicer omenjeno, da je ta gozdni red, ki vsebuje veliko koristnih predpisov in navodil, ostal le na papirju. To pa na podlagi utemeljenega mnenja sodobnika, komornega knjigovodje Janeza Jakoba Ehrlerja iz leta 1779. V osmih letih, od 1771 naprej, ni nihče niti poskusil izvajati tega gozdnega reda, ker za potrebe njegovega izvajanja ni bil nihče nastavljen; zemljiški gospodje, kolikor so upravljali svoja posestva sami, so bili nemočni, upravitelji gosposčin, pri katerih je bilo težišče na upravnih in sodnih zadevah (saj bi morali biti izprašani sodniki!), pa o gozdnih zadevah niso vedeli takorekoč nič. Poleg omenjenega personalnega vprašanja, pa komaj razumljivo sploh ni poudarjena nemoč gospostev, da bi se v stoletju razkrajajočega fevdalnega reda spoprijeli s tedaj že kar razboritimi podložniki, ki po naravi svojih interesov niso mogli in hoteli soglašati z gozdnimi predpisi, ki so bili za njih nujno škodljivi. Uvajanje in izvajanje gozdnega reda bi pomenilo zaostritev permanentno tlečega nasprotja glede izrabe gozdov med zemljiškimi gospodi in podložniki, za kar prvi v času pešanja njihove moči niso mogli biti zainteresirani.

Da je to nedvomno utemeljeno, pričajo razmere na gospostvih ukinjenih samostanov, ki so prešla pod državno upravo in pod nadupravo državnih posestev v Gradcu ob koncu stoletja. Čeprav je šlo za gospostva z ogromnimi gozdovi (npr. prejšnjega samostana Žiče z gozdovi na Pohorju, Fala, Bistra itn.) so šele trideset let pozneje z velikimi težavami nastavili prve, nekoliko šolane tuje gozdarje. Pa tudi ti niso bili posebno uspešni v sporih s podložniki, čeprav so bili predpisi na njihovi strani. Gospostva (s tihim soglasjem centralnih oblasti) preprosto niso bila sposobna izvajati vseh predpisov v škodo podložnikov. Menim, da bi to bistveno ozadje neizvajanja gozdnega reda moralo biti bolj poudarjeno kot je, da bi

se bolj odrazilo, da je gozdni red lahko veljal le kot deklaracija, ne pa kot pozitivni predpis, po katerem se je uravnavalo gospodarsko življenje. Nikakor ni mogoče dovolj poudariti razlike med predpisi in njihovim dejanskim izvajanjem na področju agrarnih in gozdnih razmerij. Približno resnico o dejanskem izvajanju pa je seveda mogoče odkriti le z arhivskim študijem razmer na konkretnih gozpostvih. To seveda ne pomeni, da bi bilo izdajanje gozdnih redov odveč, rabijo nam lahko le kot sidrišče vsakokratnih optimalno zaželenih razmer, od katerih se je realno stanje bolj ali manj razlikovalo.

Kljub temu da je prevajalka prof. Smoletova nedvomno odlično obvladala tedenjo nemščino, pa se prevodu vseeno pozna, da ni delo gozdarskega strokovnjaka z ustreznim znanjem starejšega nemškega jezika, niti ga očitno tak strokovnjak ni predelal. Zato želim opozoriti le na nekaj napak oziroma spodrseljajev v prevodu.

Schwenden, verschwenden, Verschwendung je prevedeno kot tratiti, potrata, kar ustreza zdajšnjemu jeziku, v starejšem pa je schwenden, iz srednje visoke nemščine swenden = schwinden machen. Po Duden, Rechtschreibung der deutschen Sprache und Fremdwörter, Der grosse Duden, Band 1, Dudenverlag Mannheim, 1958, str. 601, je Schwende durch Abbrennung urbar gemachter Wald, Rodung, schwenden pa »schwinden machen«. Isti pomen ima schwenden tudi v švicarski nemščini. V razpravi Alberta Hauserja: Das Antlitz des Waldes im 15. und 16. Jahrhundert, str. 62 piše: . . . zu reuten und zu schwenden«, d. h. zu roden und zu brennen, wie die Urkunden sagen . . . Schwenden in izpeljanke bi torej morale biti v zvezi s požigalništvom in ne potrato.

Večkrat je Holz, npr. junges Holz, preveden kot les, čeprav gre vsebinsko za drevje.

V čl. 6 se navaja oddaja lesa za trte, pravilno za vinogradno kolje, za Scheiterholz navaja drva, pravilno cepanice, ker so drva tudi okroglice npr. Prügelholz.

V čl. 7 prevaja za Pfosten podboje, pravilno so plohi. V čl. 8 in drugod je problematično Berg prevajati s pobočjem, čim bliže zemlji naj se žaga debela, ne pa les.

V čl. 9 je Unterhaizholz nepravilno preveden kot trske, pravilno bi bilo podnet, trske nastajajo pri tesanju, niso pa trske koščki vej.

V čl. 13 in večkrat pozneje je abgestockter Holzschlag preveden kot frata, kar ni prav, ker je frata nekaj trajnejšega, tu pa je iz besedila razvidno da gre za posekan gozdni oddelek ali kos gozda, ki se naj kmalu zaraste, frata pa naj bi se nasprotno ne zarastla. Napačno je v istem členu besaamet prevedeno z zasajeno, namesto zasejano. Prav tam so Holzgattungen prevedene z vrste lesa, gre pa za drevesne vrste, iz besedila pa se vidi da gre za drevje, ki daje seme, kar les ne more.

Čl. 15. Iz semenskih dreves (Saamenbaumere) se pač ne sekajo polena (Scheiter), temveč cepanice.

Čl. 16. Menim da je neustrezno öde Plätze prevajati s pustote, ker to večinoma pomeni opuščene kmetije (roman Vladimirja Kavčiča!), boljše bi bilo pusta mesta. Seme spravimo v zemljo tako da ga pobranamo, ne prebranamo.

Čl. 17. in drugod. Najbrž ni upravičeno prevajati Tannenholz (in razne izpeljanke) s smrekov les, ker je v gozdnem redu smreka nekajkrat posebej omenjena. Tudi najbrž ni bilo v navadi, da bi iz jelovega lesa delali cepanke, temveč skodle, pa tudi kalali (Spolten) so ga.

Čl. 24. Izpuščene so Latten — letve (najbrž za ograje).

Čl. 25. Holzschlag bi bilo ustrežnejše prevajati z gozdni oddelek ali del gozda kot pa posek.

Čl. 26. Neupravičeno je navedeno takoj na začetku »Mnogi podložniki«, ker v izvornem besedilu tega kvalifikativa ni. Izpuščene so žrdi (Heubäum). Lebendiges Holz bo pač živa meja, ne pa živ les, ker gre za prihranek lesa za tedaj potrebne lesene ograje okoli njiv. Stauden, ki ne morejo zrasti v stavbni les ali za drva, niso šibje, temveč grmovnice ali grmovje. Latinska imena rastlin (tu *Genista spinosa*) naj se ne sklanjajo, temveč ostajajo v imenovalniku.

Čl. 30. Izpuščeno je smolarjenje (Pechaushacken), rinden bi bilo bolje beljenje skorje kot rezanje.

Čl. 31. Skoraj gotovo je napačen prevod: Čeprav pri oddajanju belih gabrov za živice v mladih gozdovih ni potrebno tolikšno obotavljanje, za Und obschon mit Abgebung deren hayebuchenen Spallieren in denen Maissen kein so grosser Anstand genommen werden darf. Bolj pravilno bi bilo: Pri puljenju gabrovih sadik v mladih gozdovih za žive meje ni potrebno tolikšno obotavljanje. Na koncu tega člena so še enkrat živice (Spallier) namesto žive meje, tokrat iz murv.

Čl. 41. Nepravilno za: und mit Holz anwachsen zu lassen in zasediti z lesom, namesto pustiti, da se zaraste z drevjem.

Čl. 42. Rihtar za Ortes Richter ni dovolj, ponekod so res bili rihtarji, večino pa župani. 20 sadik takega lesa za 20 Stuck Setzling von ein oder anderen Holzgattung ni ustrezno, boljše bi bilo 20 sadik drevja ali drevesnih sadik.

Čl. 45. Waldmännisch ni gozdnoznanstveno, temveč gozdarsko, überständiges Holz ni odvišen, temveč prezrel les.

Čl. Želod zu stecken je potakniti, ne posaditi. Bukev in gaber imata plodove, ne sadeže, majhni lističasti čepi so krovni listi plodu. Fortpflanzen (tu fortgepflanzt) ni zasejati se, temveč razmnoževati, natürlicher Anflug ni naravni prirastek, temveč naravni nalet (prilet) semena.

S tem seveda ne želim zmanjšati vrednost tega prevoda in naporov zanj, nujno pa je bilo opozoriti vsaj na večino jezikovnih neustreznosti te izdaje, ker seveda ni pričakovati, da bo kmalu izšla nova (popravljenjena).

Jože Maček

Ljerka Bizilj: **CERKEV V POLICIJSKIH ARHIVIH**
(Ljubljana 1991, str. 165)

Pred nedavnim je v samozaložbi izšla knjiga »Cerkev v policijskih arhivih«, ki jo je napisala znana novinarka slovenske televizije Ljerka Bizilj. Knjiga, ki jo je slovenska javnost nestrpno pričakovala, je samo delno upravičila pričakovanja. Pozitivna stran njenega izida je predvsem v poskusu popolnitve vrzeli v zgodovino in publicistiki, ki obravnava do nedavnega še enega najbolj občutljivih in kočljivih segmentov medvojnega, zlasti pa povojnega slovenskega družbenega in kulturnega življenja. Tvrstne literature je namreč še zelo malo. Nekoliko manj navdušujoč pa je občutek, da je knjiga pisana nekoliko tendenciozno, nekoliko preveč trenutnim političnim prilikam povšeči.

Biziljeva je v štirih poglavjih, ki jih je razčlenila po kronološkem zaporedju s pomočjo pričevanj in govorice arhivskih (samo deloma policijskih!) dokumentov, odstrla velik del tančice, ki je doslej skrivnostno zastirala dogajanja med vojno in še bolj po njej, dogajanja, ki so vsa leta po osvoboditvi burila domišljijo slovenske javnosti, a žal ostajala nedorečena in neraziskana tudi v strokovnih krogih.

Avtorica je na bralcu dojemljiv in berljiv način našla odgovore na mnoga vprašanja, ki se nanašajo na odnos povojne oblasti do slovenske cerkve in duhovščine. Ostaja pa seveda še vrsta vprašanj, ki se jih je avtorica hote ali nehote izognila, ali pa nanje ni znala (mogla) odgovoriti, ker ni imela namena pisati znanstvene zgodovinske monografije. Takšno delo čaka slovenske zgodovinarje povojnega obdobja, ki pa dela Ljerke Bizilj nikakor ne bodo mogli prezreti.

Po svoji zgodovinski pričevalnosti izstopata poglavji, v katerih nam Biziljeva predstavi sedanjega slovenskega metropolita dr. Alojzija Šuštarja in ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana, eno ključnih in tudi najbolj kontraverznih osebnosti slovenske polpretekle zgodovine. Dr. Šuštarja nam pokaže kot vsestransko široko in zanimivo osebnost, njegovo imenovanje za ljubljanskega škofa in slovenskega metropolita leta 1980 pa kot preiščeno dejanje Vatikana, ki mu tudi takratni slovenski politični vrh ni nasprotoval, saj je bil dr. Šuštar neobremenjen in neomadeževan s preteklostjo. Taktika Svete stolice ni bila konflikt, temveč dialog, strpnost in diplomacija. Iz približno enakega razloga je Vatikan proti koncu leta 1980 imenoval za mariborskega škofa ravnatelja Slomškovega dijaškega semenišča dr. Franca Krambergerja in ne dr. Vekoslava Grmiča, ki bi se naj po merilih vatičanske kurije očitno preveč zavzemal za »tesno sožitje med cerkvijo in socialistično oblastjo«.

Dejstvo je, da je prišlo do prve občutnejše otoplitve odnosov med cerkvijo in oblastjo že v sedemdesetih letih ravno po zaslugi dr. Grmiča in njegovega kroga. Predvsem njihova zasluga je, da je bila normalizacija teh odnosov zgodnejša in uspešnejša v mariborski škofiji in da je to bila tudi osnova za nadaljnje zблиževanje v osemdesetih letih. Ne drži tudi avtoričina trditev, da dr. Grmič ni bil imenovan za rednega škofa v Mariboru tudi zaradi svoje privrženosti teologiji osvoboditve. Leta 1980 se dr. Grmič s teologijo osvoboditve še ni ukvarjal. Žal se avtorica tudi ni potrudila seznaniti se z dr. Grmičevimi spisi, knjigami in članki, ki govorijo o njegovi teoriji socialistične teologije, ker sicer ne bi postavljala nekaterih zelo posplošenih trditev, ki ne držijo.

Biziljeva je premalo poudarila tudi razlike in nekatere specifičnosti med ljubljansko nadškofijo in mariborsko škofijo, ki imajo svoje korenine že v Slomškovem času in se najbolj drastično pokažejo v nacistični okupaciji leta 1941 in v odnosu štajerske duhovščine do OF. Skozi zelo afirmativno predstavitev nadškofa dr. Šuštarja, ki z dogodki med drugo vojno res ni obremenjen, je avtorica po-

sredno skušala razbremeniti duhovščino ljubljanske škofije težke hipoteke kolaboracije z okupatorjem, kar pa je in ostaja neizpodbitno dejstvo.

V podpoglavju »Cerkev in mediji« je zelo zanimiv prikaz prizadevanj za uveljavitev Božiča kot dela prostega dne, pri čemer me močno preseneča trditev, da bi naj bil dr. Grmič kot član verske komisije pri takratni SZDL proti temu. Poznavaoč dr. Grmiča in njegova dolgoletna prizadevanja (in pisanje o Božiču in Veliki noči npr. v Dnevniku!) ravno za uveljavitev tega praznika, sem prepričan, da avtorica ni dovolj temeljito in kritično pretresla virov, ki jih je imela na voljo, pa tudi dr. Grmiča samega o stvari ni povprašala.

V poglavju »To ni pot v življenje, ampak v smrt« najbolj pritegne predstavitev ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana. Gre za njegovo medvojno držo, za vprašanje njegove povezave z okupatorjem. Dr. Šuštar in dr. Lenič v svojih pričevanjih skušata prikazati škofa Rožmana kot blagega, občutljivega moža, ki se je bil pripravljen tudi ponižati, da bi zaščitil ljudi pred okupatorjem. Res je, da je k njegovemu medvojnemu ravnanju veliko pripomogla njegova okolica, vrhovi slovenskih meščanskih političnih strank in škofijska kurija, da ni imel pravega političnega občutka in da zato verjetno tudi ni bil dorasel vlogi voditelja slovenskega naroda, ki bi jo naj med vojno prevzel. Prav tako pa je tudi res, da se je zlasti pod vplivom papeža Pija XI. v svojem nepomirljivem sovraštvu do komunizma zatekel v naročje okupatorja, za katerega vemo, da je imel v načrtu genocid nad slovenskim narodom. To je bilo usodno za nadaljnjih 50 let slovenske zgodovine. Senca je žal padla na vso slovensko duhovščino, čeprav so bile npr. razmere v mariborski škofiji popolnoma drugačne in do kolaboracije z okupatorjem ni prišlo.

Škof Rožman je svoj obraz pokazal že pred vojno, ko sta se SLS in cerkev začutili resno ogroženi zaradi krepitve komunizma in njegove socialne politike, ki je dobivala vse več privrženecv tudi med drugače mislečimi. Začeli sta pravo križarsko vojno proti komunizmu, predvsem s pomočjo klerikalne avantgarde okrog »Straže v viharju«. Kljub temu da so se posamezni katoliški intelektualci ogradili od protikomunističnega fanatizma Stražarjev, je škof Rožman javno izrazil svoje odobranje Stražarjem v času, ko so najbolj zagrizeno pozivali k »neizprosnemu boju na življenje in smrt — do dokončnega iztrebljenja«. Navedimo še drugi primer. Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli je 22. aprila 1941 v poročilu o političnem stanju in lojalnosti do okupacijskih oblasti zapisal tudi tole: »Nato me je obiskal ljubljanski škof monsignor Rožman. Izjavil je, da je duhovščina v celoti priznala oblast fašistične Italije in se daje popolnoma na razpolago italijanskim oblastem.« V dosjeju Rožman so dokumenti, ki govorijo o sodelovanju duhovščine z Italijani v Ljubljanski pokrajini. Ali je res bilo samo komunistično nasilje tisto, ki jih je prisililo v to?

Danes se veliko govori o komunističnem terorju, vosovskih klavcih, o medvojnih in povojnih komunističnih zločinih nad nedolžnimi civilisti, malo pa se govori o kolaboracionizmu katoliških protikomunistov, laikov in duhovnikov, o medvojnih zločinskih dejanjih vaških straž (ki jih je škof Rožman podpiral) oziroma MVAC in domobrancev, ki niso prav nič zaostajala za okrutnostjo, katere obtožujejo partizane. Revanšistična evforija je pri mnogih nevarno skalila občutek za objektivnost in pravo mero.

Dokumenti pravzaprav govorijo o dvojnem obrazu škofa Rožmana. O njegovem velikem sovraštvu in hkrati strahu pred komunizmom, zaradi katerega se je nerazsodno vdinjal okupatorju. Avtorica pa citira tudi dokumente, iz katerih je razvidno, da pa je škof Rožman večkrat posređoval pri okupatorju, včasih celo za eminentne politične nasprotnike (npr. Toneta Tomšiča). Zato na škofa Rožmana v medvojnem času ne moremo gledati samo skozi dosedanjo črno belo opcijo. Ker sodišče v sodnem procesu po vojni večine takšnih dokumentov ni upošteva-

lo, je popolnoma na mestu trditev avtorice, da bodo morali strokovnjaki ponovno dati pod drobnogled dokumente o dr. Rožmanu in preveriti njihovo verodostojnost in avtentičnost. Temeljni madež sicer ne bo izbrisan (v demokratičnem svetu je že zdavnaj jasno, da je bilo paktiranje z nacifašizmom med drugo svetovno vojno narodna izdaja!), bo pa verjetno podoba slovenske cerkve, ki jo je takorekoč do danes preteklost zelo bremenila, precej objektivnejša.

Ta »izvirni greh« visi kot Damoklejev meč nad odnosi med cerkvijo in državo skozi celotno povojno obdobje. Za utrjevanje nove ljudske oblasti je bila medvojna cerkvena drža (z zornega kota Ljubljanske pokrajine seveda!) kot naročena. Montirani procesi proti duhovnikom, šikaniranja ipd. so povzročili veliko krivic nedolžnim ljudem, tudi duhovnikom, ki so bili med vojno izgnani in tistim, ki se niso kompromitirali. Za take primere so zahteve po obnovitvi sodnih procesov povsem upravičene.

V zadnjem delu knjige Ljerka Bizilj prikaže celoten lok zelo nihajočih se odnosov med cerkvijo in oblastjo od leta 1945 do danes, z vsemi vzponi in padci. Bolj, ko se je vojna časovno odmikala, bolj se je na obeh straneh kazalo zanimanje za sodelovanje, ki je v zadnjem desetletju in pol že prineslo zavidljive rezultate.

Knjiga »Cerkev v političnih arhivih« je osvežitev tovrstne ponudbe na slovenskem knjižnem trgu. Želeti je samo, da bi se kmalu našel zgodovinar, ki bo šel korak dalje in se lotil znanstvene obdelave obravnavane tematike. Pot ne bo lahka, niti kratka, toda prvi, čeprav ne najboljši, korak je napravila že Ljerka Bizilj.

Miklavž, 25. 6. 1991

mag. Marjan ŽNIDARIČ

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

NOVA VRSTA

7. (LXII) LETNIK 1991

1991
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR
UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA VLADIMIR BRAČIČ

VSEBINA — CONTENTS

Razprave — Papers

Baš Angelos: OBLAČILNI MATERIALI MESTNEGA PREBIVALSTVA NA SLOVENS- SKEM V 17. IN 18. STOLETJU	8
The Clothing Materials of the Townspeople in Slovenia in the 17 th and 18 th Centuri- es	
Bračič Vladimir: 90 LET KULTURNEGA ŽIVLJENJA V HALOŠKIH CIRKULANAH	109
Ninety years of Culturel Life at Cirkulane in Haloze	
Brumen Borut: RAZISKOVANJE MESTNE IN DELAVSKE KULTURE V ZRN, NDR IN ŠVICI	95
The Urban and Labour Culture Research in West German Federal Republik, East German Demokratische Republik and in Switzerland	
Budina O. R.: O REZULTATIH IN PROBLEMIH ETNOGRAFSKEGA PROUČEVA- NJA MESTNEGA PREBIVALSTVA	82
About results and problems of ethnographic researching of inhabitants in cities	
Držečnik Janko: ANDREJ PERLACH IN DOBA ODKRITIJ	190
Andrej Perlach in the era of discoveris	
Fidelj Andrej: NASTANEK IN RAZVOJ MESTA DUNAJA IN NJEGOV PROFIL V OBDOBJU ANDREJA PERLACHA	217
The origin and the development of the town Vienna and its profile in the period of Andrew Perlach	
Glaser Edvard: KUGA V DOBI ANDREJA PERLACHA	195
Plague in the period of Andrew Perlach	
Godina Maja: STANOVANJSKA KULTURA MARIBORSKIH INDUSTRIJSKIH DE- LAVCEV V OBDOBJU MED OBEMA VOJNAMA	88
Housing culture of Maribor industrial workers between world war I and world war II	
Kalšek Miran: REVIRJI — DELAVSKI CENTER	146
The Coal District — the Worker's Centre	
Kaminska Maria: POGOVORNA POLJŠČINA PREBIVALCEV LODŽA: SEDANJE STANJE IN RAZISKOVALNI POSTULATI	25
Kopeczynska — Jaworska B.: RAZISKAVE ANTROPOLOGIJE MESTA V POLJSKI ZNANOSTI:	31
Researches into the anthropology of a town in the Polish science	
Kopeczynska — Jaworska B.: VZGOJA DELAVSKEGA OTROKA	37
Education of a working class child	
Karpinska Ewa: DOMAČIN IN TUJEC V MESTNEM OBMOČJU	43
A local and a stranger in the Area of the town	
Koropec Jože: SVEČINSKI SVET DO DR. ANDREJA PERLACHA	186
The Landscape of Svečina up to Andrew Perlach	
Kremenšek Slavko: STANJE, PROBLEMI IN PERSPEKTIVE ETNOLOŠKEGA PROUČEVANJA INDUSTRIJSKIH NASELJ IN MEST NA SLOVENSLEM	3
Condition, problems and perspectives of ethnological research of industrial settle- ments and town in Slovenia	
Lukowska Maria: OSKAR KON V USTNEM IZROČILU DELAVCEV TOVARNE WIDZEN	48
Oskar Kon in the narrative tradition of the Workmen of the Widzen factory	
Mlarič Jana: BIVALNA KULTURA INDUSTRIJSKEGA PROLETARIATA — KOLONIJE V ZASAVSKIH REVIRJIH	102
The Dwelling Culture of the Industrial Proletariat in the Colonies of the Coal di- stricts in Zasavje	
Mlinarič Jože: POLITIČNE, GOSPODARSKE IN KULTURNE RAZMERE V AVSTRI- JI V ČASU ANDREJA PERLACHA	175
Political, economical circumstances and cultural level in Austria at the time of An- dreas Perlach	
Oder Karla: ORIS NAČINA ŽIVLJENJA V INDUSTRIJSKIH NASELJIH MEŽIŠKE DOLINE V OBDOBJU KAPITALIZMA	134
The profil of life-style in the industrial areas of the valley of the river Meža in the period of capitalism	
Ovsec Damjan: O PREUČEVANJU LJUBLJANSKEGA MEŠČANSTVA IN APLIKA- CIJI RAZISKAV	119
My studies of Middle-class life in Ljubljana and applications my findings	
Ožinger Anton: ANDREJ PERLACH V LUČI SVOJE OPOROKE	284

Andrew Perlach with Regard to his Last Will	
Pak Mirko: SOCIALNOGEOGRAFSKA PROBLEMATIKA »DELAJSKIH« PREDELOV V ZGRADBI INDUSTRIJSKIH SREDIŠČ, NA PRIMERU MARIBORA	15
Socialgeographical problems of »workers« districts in the structure of industrial centres, with a special regard of Maribor	
Pargač Jan: LJUDSKE TRADICIJE V KULTURNEM IN DRUŽBENEM (DRUŽABNEM) ŽIVLJENJU ČESKE VASI	61
Ethnic traditions in cultural and sociable way of life of a Bohemian village	
Pavković F. Nikola: ETNOLOŠKO PROUČEVANJE GRADOVA U SRBIJI	54
Ethnological investigation of Serbian towns	
Petek Tone: PREUČEVANJE DELAVSKE KULTURE V MARIBORU	153
Research of worker-class culture in Maribor	
Povržanović Maja: ETNOLOŠKA I FOLKLORISTIČKA ISTRAŽIVANJA KULTURE IN NAČINA ŽIVOTA STANOVNIKA GRADOVA U HRVATSKOJ	67
Ethnological and folkloristic investigations culture and way of life of city inhabitants in Croatia	
Predin Štefan: LEKARNIŠTVO V PERLACHOVEM ČASU	260
Pharmacology in Perlach's time	
Prosen Marijan: ANDREJ PERLACH KOT ASTRONOM	251
Andrew Perlach the astronom	
Pušnik Friderik: MEDICINA RENESANSE IN DUNAJSKA MEDICINSKA FAKULTETA V ČASU ANDREJA PERLACHA (1490—1551)	237
The renaissance Medicine and the Vienna Faculty of Medicine in the time of Andreas Perlach	
Slapansky Wolfgang: RAZISKOVANJE MESTNE IN DELAVSKE KULTURE V AVSTRJI	73
Research into urban and working culture in Austria	
Studen Andrej: ZGODOVINAR IN RAZISKOVANJE STANOVANJSKE KULTURE URBANIH NASELJ V PRETEKLOSTI	128
The Historian and the Investigation of the Dwelling Culture of urban Settlements in the Past	
Stuhlhofer Franz: ANDREJ PERLACH KOT UČENEC JURJJA TANNSTENTETTERJA NA DUNAJU	280
Andrew Perlach as Jurij Tannstetter's Pupilin in Vienna	
Valenti Davorin: ROJSTNI KRAJ ANDREJA PERLACHA V ČASU II. SVETOVNE VOJNE	294
The Birthplace of Andrew Perlach during the Second World War	
Židov Nevenka: BEŽIGRAJSKO PREDMESTJE OD KONCA 19. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE VOJNE	124
The Suburb of Bežigrad from the end of the 19 th Century up to the Second World War	

Ocene — Reviews

Curk Jože: VEČ AVTORJEV: ZBORNIK OBČINE SLOV. BISTRICA II	160
Curk Jože: POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR: INVENTARJI 3 IN VIRI 4	305
Curk Jože: ANA LAVRIČ: LJUBLJANSKA ŠKOFIJA V VIZITACIJAH RINALDA SCARLICHJA 1631—1632	306
Curk Jože: ZBORNIK SOBOŠKEGA MUZEJA I	307
Curk Jože: NACE ŠUMI: SLOVENIJA UMETNOSTNI VODNIK	309
Maček Jože: TEREZIJSKI GOZDNI RED ZA KRANJSKO 1771	312
Žnidarič Marjan: V IMENU LJUDSTVA	169
Žnidarič Marjan: LJERKA BIZILJ: CERKEV V POLICIJSKIH ARHIVIH	315

Poročila — Reports

Ciglencčki Marjeta: OKTOBRSKI POGOVORI O BAROKU	159
Ževart Milan: ALEKSANDER VIDEČNIK IN NJEGOVO DELO — OB 70-LETNICI	163

Pharmacology in Perlach's time	
Franz Stuhlhofer: ANDREJ PERLACH KOT UČENEC JURJA TANNSTETTERJA NA DUNAJU	280
Andrew Perlach as Jurij Tannstetter's Pupil in Vienna	
Anton Ožinger: ANDREJ PERLACH IZ SVEČINE V LUČI SVOJE OPOROKE	284
Andrew Perlach from Svečina with Regard to his Last Will	
Davorin Valenti: ROJSTNI KRAJ ANDREJA PERLACHA V ČASU II. SVETOVNE VOJNE	294
The Birthplace of Andrew Perlach during the Second World War	
Izvilleke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical Abstract« in »Amerika: History and Life«	
Abstracts of this review are included in »Historical Abstract« and »Amerika: History and Life«	
Ocene Reviews	
Milan Ževart: TONE FERENC: LJUDSKA OBLAST NA SLOVENSKEM 1941—1945. 3. KNJIGA — MI VOLIMO	299
Jože Curk: POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR: INVENTARJI 3 (48 str.) IN VIRI 4 (148 str.)	305
Jože Curk: ANA LAVRIČ:— LJUBLJANSKA ŠKOFIJA V VIZITACIJAH RINALDA SCARLICHJA 1631—1632	306
Jože Curk: ZBORNİK SOBOŠKEGA MUZEJA I	307
Jože Curk: NACE ŠUMI: SLOVENIJA UMETNOSTNI VODNIK	309
Jože Maček: TEREZIJANSKI GOZDNI RED ZA KRANJSKO 1771	312
Marjan Žnidarič: Ljerka BIZILJ: CERKEV V POLICLJSKIH ARHIVIH	315

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
27 (62) letnik 1991. zvezek 2

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Vladimir Bračič — Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo mag. Marjan Žnidarič — Natisnilo GZP Mariborski tisk. Maribor, 1991. v nakladi 500 izvodov

ISBN 86-377-0606-1

Po mnenju Republiškega komiteja za kulturo št. 415-78/89 z dne 9. 1. 1990 je knjiga oproščena temeljnega in posebnega davka od prometa proizvodov

ISBN 86-377-0606-1

9 788637 706069